

АБДУҲАМИД НУРМОҢОВ

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ ТАРИХИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва
ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлари ўзбек филологияси
факультетлари талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этган*

Т О Ш К Е Н Т — «ЎЗБЕКИСТОН» — 2002

Масъул муҳаррир:
академик Алибек РУСТАМОВ
Тақризчилар:
филология фанлари доктори, профессор Қ. Маҳмудов
филология фанлари доктори, профессор Ё. Тожиёв

Ушбу китобда VII-VIII асрлардан то ҳозирги кунгача бўлган ўзбек тилшунослиги тарихи ҳақида фикр юритилади. Ўзбек тилшуносларининг дунё тилшунослик фанининг ривожига қўшган ҳиссалари тўғрисида маълумот берилади.

Китоб олий ўқув юртлари ўзбек филологияси факультетлари талабалари ва ўқитувчиларига мўлжалланган.

А 4602020400-26 – 2002
М 351(04)–2002

ISBN 5–640–03043—7

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти», 2002 й.

СЎЗ БОШИ

Бизнинг аждодларимиз бундан бир неча минг йиллар олдин ёзув маданиятига эга бўлганлар. Табаррук заминидан дунё фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган бир қанча буюк алломалар етишиб чиққан. VIII-IX асрлардаёқ бизнинг юртимизда фанлар академияси «Байтул-ҳикмат», кейинчалик 1010 йилда эса Маъмур академияси ташкил топган. Бу академияларда дунё олимларини лол қолдирган буюк кашфиётлар қилинган, ал-Беруний, ал-Хоразмий, Ибн Сино, ал-Фарғоний, Зайниддин Журжоний, Абул Ҳасан Ҳаммор, Абу Наср Арроғ, Ибн Мискивайний сингари юзлаб олимлар ана шу академияларда фаолият кўрсатганлар.

Соҳибқирон Амир Темур даврида фан маркази Хоразм ва Бухородан Самарқандга кўчди. Дунёнинг забардаст олиму фозиллари соҳибқирон саройига тўпланди. Темурийзода Мирзо Улуғбек расадхонасида фавқулодда буюк кашфиётлар қилинди. Ҳусайн Бойқаро саройида ҳам фан ва маданият гуллаб-яшнади.

Ана шундай буюк маданий заминга эга бўлган халқ рус империяси даврида ўз тарихидан, бой маданий меросидан узилиб қолди. Асрлар давомида фойдаланиб келган ёзувдан кирилл алифбосига ўтказилиши халқимизни аждодлари қолдирган ёзма ёдгорликлардан фойдаланишдан бебахра қилиб қўйди. Натижада буюк бобокалонларимиз яратган маданий меросдан кенг озиқланиш имкониятидан маҳрум бўлди. Олимларимизга аждодларимиз қолдирган маданий меросни оммалаштиришга, уни рўй-рост баҳолашга йўл қўймадилар. Аста-аста фан ва маданият руслар орқали кириб келди, маданиятни рус берди деган гапларга, ёпиғасига «саводсиз» халқ советлар даврида саводлига айланти деган ақидаларга кўникиб қолдик.

Нихоят, 1991 йилнинг 31 августида мўъжиза рўй берди. Ота-боболаримизнинг асрий орзу-умидлари рўёбга чиқди. Ўзбек халқи рус истибдодидан мустақилликка эришди. Истиқлол туфайли энди ўтмиш маданиятимизга, миллий қадриятларимизга ҳурмат-эътиқод руҳида ёндашиш, бой маданий меросимизга ҳолисона баҳо бериш имкониятига эга бўлдик. Шунинг учун ҳам аждодларимиз қолдирган маданий меросни ўрганиш, даҳоларимизнинг жаҳон фанида тутган ўрнини ҳолисона белгилаш бугунги ўзбек олимларининг энг долзарб вазифаларидандир.

Бундай вазифа бевосита тилшуносликка ҳам дахлдордир. Чунки шу кунга қадар муқаддас заминимиздан етишиб чиққан тилшунос олимларнинг илмий меросини етарлича баҳолай олмадик. Тилшуносликнинг назарий масалалари фақат Оврупо олимлари номлари билан боғлаб келинди.

Олий ўқув юртларининг филология факультетларида ўқитиш режалаштирилган «Тилшунослик тарихи» курсида ҳам асосан Оврупо ва рус тилшунослари ўрганилди, уларнинг тилшунослик ривожигаги роллари ҳақида фикр юритилди. Ўзбек филологияси факультетларида ҳам худди шу дастур бўйича дарс олиб борилди. Ўзбек тилшуносларининг хизматлари ҳақида лом-мим дейилмади. Истиқлол туфайлигина олий ўқув юртлари дастурларига «Ўзбек тилшунослиги тарихи» курси киритилди. Шу кунга қадар рус тилида «Лингвистик таълимот тарихи» номли ўнлаб китоблар нашр этилди. Лекин ўзбек тилида лингвистика тарихига бағишланган юқоридаги каби биронта ҳам китоб яратилмади.

Афсуски, ота-боболаримиз қолдирган ёзма ёдгорликларни синчиқлаб ўргансак, бу асарларда тилшуносликнинг бир қанча масалалари Оврупо олимларидан анча олдин баён қилинганлигининг гувоҳи бўламиз. Шунинг учун ҳам аждодларимиз қолдирган лингвистик меросни ўрганиш ва уни жаҳон тилшунослиги доирасида баҳолаш, ўзбек тилшуносларининг жаҳон тилшунослиги ривожига қўшган ҳиссасини аниқлаш бугунги ўзбек тилшунослиги олдидаги энг хайрли ишдир.

Ушбу китоб ўзбек тилшунослиги тарихида илк марта яратилаётганлиги учун унда айрим мулоҳазали ўринлар бўлиши мумкин. Асарни мукаммаллаштириш учун билдирилган ҳар қандай фикр-мулоҳазаларни муаллиф мамнуният билан қабул қилади.

Қўлланмани тайёрлаш чоғида фойдали маслаҳатларини билдирган ЎзФА академиклари: Алибек Рустамов, Фанижон Абдурахмонов, Азим Ҳожиёвларга; филология фанлари докторлари, профессорлар: Низомиддин Маҳмудов, Ҳамид Неъматов, Қозоқбой Маҳмудов, Ёрмат Тожиев, Бегмурот Йўлдошев, Эргаш Умаровларга самимий миннатдорчилигимизни билдирамыз.

ХАЛИФАЛИК ДАВРИДА ТИЛШУНОСЛИК

VII асрда араблар Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.)нинг сафдоши халифа Абу Бақр етакчилигида ислом байроғи остида Арабистон ярим оролини, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини, Шимолий Африка, Испания, Ўрта Осиё ва Кавказorti мамлакатларини босиб олиб, 632 йилда йирик араб халифалигига асос солдилар. Бу халифалик 1258 йилга қадар, яъни мўғуллар томонидан битирилгунга қадар ҳукмронлик қилди.

Халифалик ранг-баранг эл-элатлардан ташкил топган жуда кенг ҳудудни ўзида бирлаштиргани туфайли, уни бошқариш қийин кечар, ўзаро ички феодал курашлар ва халқ қўзғолонлари тез-тез бўлиб турар эди. Ана шундай курашлар ва халқ қўзғолонлари таъсири остида XIII асрнинг охирларидан майда-майда қисмларга бўлиниб кетди: идрисийлар (789—926), ағлабийлар (800—909) давлатлари вужудга келди. Эрон ва Мовароуннаҳрда IX асрнинг 20-йилларидан бошлаб тоҳирийлар (821—873), саффорийлар (867—1495) ва сомонийлар (819—1005) ўзларининг мустақил бошқарувига эга бўлдилар. Улар араб халифалигига номигагина тобе бўлиб, аслида алоҳида-алоҳида мустақил давлатлар эди. Бу давлатларни халифалик томонидан юборилган ноиблар бошқарар ва халифаликка хирож, жузья (жон солиғи) ва ўлпон тўлаб турилар эди.

Ана шундай катта ҳудудда ислом дини кенг қулоч ёйди. Араб тили дин тили, фан тилига айланди. Халифалик ҳудудида яшаган барча дин ва фан аҳли, қайси халққа мансуб бўлишидан қатъи назар, ўз асарларини араб тилида ёздилар. Шунинг учун ҳам дунёга араб маданияти деб шуҳрат қозонган маданиятнинг шаклланиши ва равнақ топишида араблардан ташқари араб бўлмаган халқ закиллариининг ҳам хизматлари каттадир. Ана шулар орасида Форобий, Беру-

ний, Ибн Сино каби кўплаб аждодларимиз борлигидан фахрланамиз.

АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Ўрта асрнинг дунёга донг таратган алломаларидан бири Форобийдир. Унинг номи Яқин ва Ўрта Шарқда ўша даврдаёқ ўта машҳур бўлган ал-Киндий, ар-Розий, Ибн Сино, Беруний, Ибн Рўшд сингари бир қатор буюк мутафаккирлар ичида алоҳида ажралиб туради. Форобий ақл ва илм тантанаси учун, маънавий озодлик учун, инсон такомили, адолатли жамият учун курашган машҳур олимдир¹. У риёзиёт ва фалакиёт, табобат ва мусиқа, мантиқ ва фалсафа, тилшунослик ва адабиётшунослик каби бир қатор соҳаларда қалам тебратган ва уларнинг барчасида ажойиб асарлар ёзган қомусий билим эгаси саналади.

Абу Наср Форобий ҳижрий 260 (мелодий 873) йилда Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган Фороб (Ўтроп) қишлоғида туғилган. У дастлабки саводини Форобда чиқаргандан сўнг Шошда ўқишни давом эттирди. Сўнгра Самарқанд ва Бухорода таълим олди. Ўша даврдаги барча билимдонлар араб халифалигининг маркази — Бағдодга интилган ва у ерда катта обрў-эътибор топганлар. Форобий ҳам Бағдодда ўқишини давом эттирди. Умрининг охириги йилларида Ҳалабда, сўнгра Дамашқда яшаган. Шу ерда мелодий 930 йили вафот этган.

Абу Наср Форобий тилшунослик юзасидан ҳам ажойиб фикрлар юритди.

Авалло, ҳозирги тилшуносликнинг фалсафий масалалари ичида марказий ўринни эгаллаган билишнинг икки босқичи (ҳиссий ва идрокий), умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса диалектикаси ҳақида ўзининг «Фалсафату Аристоталис» асарида қизиқарли маълумот беради. Форобийнинг фикрича, фақат инсонгина билимга интилади. Инсон ўзини қуршаб турган оламни ва ўзини ўзи билиш орқали энг етук мавжудотга айланади. Билиш инсоннинг моҳияти. Билишдан мақсад ҳақиқатга эришмоқдир, — дейди муаллимус-соний. Ҳар қандай билиш, даставвал, ўзини қуршаб турган оламдаги нарса ва ҳодисаларни кузатишдан бошланади. Чунки тафаккур фаолияти билан ҳосил

¹ *Абу Наср Форобий*. Фозил одамлар шаҳри. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 3-бет.

қилинган моҳият ўзининг табиий асосидан олдин бўлиши мумкин эмас¹. Бу фикрлар В.Гумбольдт фикрларига қанчалар ҳамоҳанг эканлигини, лекин В.Гумбольдтдан 900 йил олдин айтилганини пайқаш қийин эмас.

Форобий ўзининг гносеологик таълимотида конкрет борлиқдан умумлашмаларга, абстракт тафаккурга, идеал дунёга боришни тавсия этади.

Моҳият ва унинг бевосита кузатишда гавдаланиши ўртасидаги муносабатни очиш учун Абу Наср предикат (маҳмул) тушунчасига катта эътибор берди. Онг конкрет борлиқнинг умумлашган моҳияти сифатида баҳоланди. Предикат моҳиятнинг ажралмас хоссаси деб қаралди. Форобий моҳият ва унинг яшаши ўртасидаги муносабатни нарса ва унинг хоссаси, субстанция ва атрибут муносабатига тенглаштирди².

Форобий инсон онгининг икки турли бўлишини кўрсатади: 1) ички (интуитив) онг; 2) ташқи (ҳосил қилинган) онг. Унинг фикрича, биринчиси табиат томонидан берилади. Иккинчиси эса табиатдан мақсадга кўра олинади.

Абу Наср шунга мувофиқ инсон билимини ҳам иккига бўлади: 1) туғма; 2) ўқиш ва тажриба асосида эришилган билим.

Янги туғилган болада билиш имконияти, билиш руҳи бор. У туғма. Шу билан бирга инсон сезги аъзолари билан ана шу имкониятни юзага чиқаради. Атроф-муҳитни билиб боради. Ном ва тушунчалар сезги аъзоларимиз маҳсулидир. У авлоддан-авлодга берилади. Шунинг учун улар туғма эмас, балки қабул қилинган билимлардир.

Айрим Оврупо олимлари Форобийни Арасту фалсафий таълимотининг тарғиботчиси, ўзининг фалсафий таълимоти йўқ, деб қарайдилар. Бу янглиш қарашдир. Форобий Афлотун, Арасту таълимотини чуқур ўзлаштирган, Арасту таълимотини маъқул деб ҳисоблаган ҳолда, фақат унинг Шарққа тарғиботчиси бўлиб қолган эмас. У Арасту қарашларига танқидий баҳо беради ва ўзининг оригинал қарашларини баён қилади. Хусусан, Арасту илоҳий онгни биринчи планга қўйиб, бу онгсиз ҳеч нарса билиш, фикрлаш мумкин эмас, деса, Форобий бунга зид равишда онг мия, асаб, мускулларнинг фаолият маҳсули эканлигини таъкидлайди³.

¹ Философия Абу Насра аль-Фараби. Алматы, «Гылым», 1994, с.3.

^{2,3} Касымжанов А. Х. Абу Наср ал-Фараби. М., 1982, с. 51, 52, 74.

Форобий нарсанинг объективлигини, унинг мавжудлиги бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этишини эътироф этади. Биз фақат ўзимизни қуршаб турган оламдаги нарсаларни сезги аъзоларимиз орқали билиб оламиз. Уш-лаш, қўл теккизиш йўли билан олинган билимга қувваи ломиса, кўриш орқали олинган билимга эса қувваи нигоҳий атамаларини қўллайди. Шу билан биргаликда эшитиш сезгиси орқали, нутқ воситасида ҳам билимга эга бўлиш мумкинлигини таъкидлайди. Бундай билим қувваи нотиқа саналади.

Ҳозирги кунда структур тилшуносликнинг глоссематик йўналишида кенг тарқалган ўзгармас, барқарор (константа) бирликларнинг ўзгарувчан (акцидент) бирликларга зидланишининг илдизлари ҳам Форобий асарларида учрайди. Аввало, у ҳар қандай ривожланишнинг, ўзгаришнинг асосида зиддиятлар ётишини эътироф этади. «Форобий «Фалсафату Аристутолис» асарида шундай ёзади: «Беадад зиддиятлар бир-бирларини алмаштириб турадилар. Ушбу тановобларда (алмашилиб туришларда) битта ўзгармайдиган доимий нарса бор. У ушбу тановобларни сақлаб туради ва уларга сингиб кетади. Нарсалар бир-бирига эргашиб ва ўзгариб турганлари ҳолда, доимий бўлиб келадиган нарсани «Жавҳар» (субстанция), алмашилиб ва ўзгариб турувчи нарсаларни «ораз» (акциденция) дейилади.

Бу тушунчалар кейинчалик тасаввуф фалсафасига ҳам асос бўлди ва улар бу икки тушунчани «зот» ва «тазоҳир» (тажалли) атамалари билан номладилар.

Форобий бизнинг онгимиздан ташқарида бўлган объектив нарсаларнинг табиий сифатлар ва моҳият бирлиги эканлигини таъкидлайди¹. Бундан кўринадики, кейинчалик жавҳар, зотга мажмуати сифат ва асмо деб қаралишида ҳам Форобийнинг таъсири мавжуд.

Абу Наср Форобий «Фозил одамлар шаҳри» асарида инсон фозиллигининг муҳим белгиларидан бири сифатида қувваи нотиқани ажратади, Унинг фикрича, инсон дунёга келиши билан, ўзини боқадиган қувватга эга бўлади. Бу гизолантирувчи қувват саналади. Ундан сўнг инсон ўз такомилни йўлида турли қувватларни қўлга киритади. Масалан, мутахаййила қуввати (хаёл қилиш, умумлашган образлар яратиш), ақл қуввати ва бошқалар. Инсоннинг

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 74-бет.

оламини билиш жараёнида ақл қувватининг хизмати катта эканлигини таъкидлайди.

Форобий инсоннинг камолоти йўлида қўшилиб борадиган қувватларни тавсифлар экан, билишнинг икки даражаси — ҳиссий билиш билан идрокий билиш (умумлаштирувчи билиш)ни бир-биридан ишонарли равишда фарқлайди.

Форобийнинг тилшунослик ҳақидаги фикрлари айниқса «Фанлар таснифи ҳақидаги сўз» асарида ўзининг ёрқин ифодасини топган, Асарнинг биринчи бўлимининг тил ҳақидаги фанга бағишланиши ҳам унинг тилшуносликка нақадар катта эътибор билан қараганлигининг нишонасидир.

Ҳозирги кунда лексика, грамматика сингари атамаларнинг икки маънода қўлланилиши, деярли барча адабиётларда қайд этилади: биринчиси маълум бир тилда мавжуд бўлган лексик ва грамматик бирликлар тизими, иккинчиси эса шу тизимни ўрганадиган фан соҳаси. Бундай фикрнинг илдизлари ҳам Форобийга бориб тақалади. У тил ҳақидаги фаннинг икки қисмдан иборатлигини таъкидлайди. Биринчиси маълум тилда мавжуд бўлган сўзларни хотирада сақлаш ва нимани ифодалашини билиш. Иккинчиси эса бу сўзларни бошқариб турадиган қонунларни билиш. Муаллиф ҳар қандай санъатда қонун универсал, кенг қамровли эканлигини кўрсатади.

Форобий сўз маъноларини ҳам тасниф этади. Унинг фикрича, сўз маъноси икки турли бўлади: содда ва мураккаб. *Одам, ҳайвон* сингари оламдаги бир турдаги нарса ва ҳодисаларни аташ вазифасини бажарувчи алоҳида сўзлар содда; нарса ва унинг белгисини билдирувчи *Бу одам ҳайвон* каби ифодалар эса мураккаб саналади.

Форобий атоқли ва турдош отларни ҳам фарқлайди. У содда маъноли сўзларни иккига бўлади: 1) атоқли отлар. Масалан, *Зайд, Амр* каби; 2) тур ва жинсни кўрсатадиган сўзлар. Масалан, *одам, ҳайвон, от* каби. Тур ва жинсни билдирувчи сўзлар асосида муаллиф сўз туркумларини ҳам тасниф этади. Форобий тур ва жинсни билдирадиган сўзларни араб грамматика мактаблари анъаналари асосида от, феъл ва ҳарфларга ажратади. Шунингдек, от ва феълларнинг грамматик категориялари ҳақида ҳам маълумот беради. Хусусан, от ва феъллар учун жинс (эрлик-хотин-

лик), сон (бирлик-иккилик-кўплик) категориялари хос эканлигини, шу билан феълларнинг ўзига хос белгиси замон (ўтган-ҳозирги-келаси замон) билдириши эканлигини таъкидлайди.

Форобий тилшуносликнинг мундарижаси ҳақида ҳам фикр юритади ва олти бўлимдан иборат эканлигини, ҳар қайси бўлимнинг ўз текшириш объекти мавжудлигини баён қилади. Улар қуйидагилардан иборат: 1) содда сўз ҳақидаги фан; 2) сўз бирикмалари ҳақидаги фан; 3) содда сўз қонунлари ҳақидаги фан; 4) сўз бирикмалари қонунлари ҳақидаги фан; 5) ёзув қонунлари ва тўғри талаффуз (орфоэпия) ҳақидаги фан; 6) шеър тузилиши қоидалари ҳақидаги фан.

Шундан сўнг ҳар бир бўлимда нималар ўрганилиши ҳақида маълумот берилади. Асарда таъкидланишича, содда сўз ҳақидаги фан ҳар бир алоҳида сўз нимани билдириши ҳақида, тур ва жинс муносабати, уларни хотирада сақлаш, баён қилиш, бошқа тиллардан сўз олиш масалалари билан шуғулланади.

Сўз бирикмаси ҳақидаги фан маълум халқ тилида учрайдиган нутқнинг қисмларга бўлинишини билиш, машҳур нотиклар, шоирлар яратган нутқ турларини билиш билан шуғулланади.

Содда сўз қонунлари ҳақидаги фан, аввало, нутқ товушларини (ҳарфларни), ундош товушларнинг пайдо бўлиш ўрнини, унли товушлар ва уларнинг хусусиятларини, сўзга қўшимчалар қўшилганда рўй берадиган фонетик ўзгаришларни, сўзнинг фонетик модели, содда ва қўшма сўзлар, ясама сўзлар намуналари (модели), от ва феълларнинг ўзгариши (шахс, сон, замон билан ўзгариши), талаффузи қийин сўзлар ва уларнинг талаффузини енгиллаштириш йўллари кабиларни ўрганади.

Сўз бирикмаси қонунлари ҳақидаги фан икки қисмдан иборат: 1) от ва феълларнинг «охири» (қўшимчалари) қоидаси; 2) сўз қисмларининг қўшилиш қоидалари. Сўз олдида қўшиладиганлар, сўз охирига қўшиладиганлар. Ўзгардиган сўзларга ва ўзгармайдиган сўзларга бўлиш. Отларнинг ва феълларнинг ўзгариши каби масалаларнинг шу бўлимда ўрганилиши кўрсатилади.

Юкламалар ҳақидаги фан ўзгармайдиган сўзларни ўрганиши таъкидланади.

Сўз бирикмалари қоидалари ҳақидаги бўлимда эса сўзларнинг қандай қўшилиш қоидалари ва ҳукм билдириши ўрганилади, сўзларнинг қўшилиш турлари аниқланади. Қандай қўшилиш чиройли эканлиги кўрсатилади.

Ёзув ҳақидаги фанда ёзиш қоидалари ўрганилиши, шеър туғилиши ҳақидаги фанда эса шеър ўлчовлари, ҳар бир шеър қандай товушлардан ва бўғинлардан ташкил топганлиги, тўлиқ ва нотўлиқ ўлчовлар, қайси ўлчов ёқимли ва чиройли эканлигини ўрганиши қайд этилади. Шу бўлимда қайси сўзлар поэзияда ва қайси сўзлар прозада қўлланилиши, қайсилари поэзияда, қайсилари прозада қўлланилмаслиги баён қилинади.

Бундан кўринадики, Форобий бугунги тилшунослик бўлимлари: фонетика, лексика, морфология, синтаксис, орфография, орфоэпия, стилистика ҳақида, уларнинг ўрғаниш объектлари ҳақида илк маълумотни беради.

Форобий грамматика билан мантиқнинг ўзаро узвий алоқадор эканлигини кўрсатади. Унинг фикрича, қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи)га келганда, бу ҳақидаги илмларнинг энг биринчиси жисмларга, яъни субстанция ва акциденцияларга исм берувчи тил ҳақидаги илмдир. Иккинчи илм грамматикадир. У жисмларга берилган исм (ном)ларни қандай тартибга солишни ҳамда субстанция ва акциденциянинг жойлашишига ва ундан чиқадиган натижаларни ифодаловчи ҳикматли сўзларни ва нутқни қандай тузишни ўргатади. Учинчи илм мантиқдир. У маълум хулосалар келтириб чиқариш учун мантиқий фигураларга биноан қандай қилиб дарак гапларни жойлаштиришни ўргатади. Бу хулосалар ёрдамида биз билинмаган нарсаларни билиб оламиз ҳамда нима тўғри ва нима ёлғон эканлиги ҳақида ҳукм чиқарамиз¹.

Форобий тилдаги умумий ва хусусийлик диалектикасини ҳам очиб беради. Унинг таъкидлашича, ҳар бир тил ўзига хос бирликларга эга. Шу билан бирга ҳамма тиллар учун хос бўлган тушунчалар ҳам мавжуд. Масалан, от, феъл, юклама араб тилида ҳам, грек тилида ҳам бор. Бундай бўлиниш бошқа тилларда ҳам учрайди. Араб грамматикачилари

¹ *Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 179-бет.*

от, феъл, юкламаларни араб тили материаллари асосида, юнон грамматикачилари эса юнон тили материали асосида ўрганадилар.

Ҳар бир тилнинг грамматикаси шу тилнинг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш билан бирга, бошқа тилларда ҳам учрайдиган умумий томонларга ҳам эътибор беради¹.

Кўринадики, Форобий бугунги тил фалсафаси учун ғоят муҳим бўлган бир қатор тушунчаларга (константа - акциденция, зот-тазоҳир, умумийлик-хусусийлик; фаҳмий (ҳиссий) билиш-идрокий билиш) асос солган улуғ файласуф бўлиш билан бирга, тилшуносликнинг умумий масалаларини, унинг мундарижасини ёритиб берган улкан тилшунос олим ҳамдир. Унинг тилшунослик бўйича билдирган кўпгина фикрлари бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотган эмас.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Дунё маданияти ва маънавияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган, фан тарихида жуда катта из қолдирган қомусий олимларимиздан яна бири Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал Берунийдир.

Берунийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ёритишга бағишланган бир қанча асарлар мавжуд. Шунинг учун ҳам биз олимнинг ҳаётига доир айрим маълумотларни келтириш билан чекланамиз.

Абу Райҳон Беруний, У. И. Каримовнинг таъкидлашича, милодий 973 йилнинг 4 сентябрида (ҳижрий 362 йил зулҳижжа ойининг 2-кунида) Хоразмнинг қадимий пойтахти Қиятда таваллуд топди. 1009—1017 йилларда Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун саройида хизмат қилиб, катта обрў-эътибор қозонди. 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни босиб олгандан сўнг Хоразмдаги бир қанча олимлар қатори Беруний ҳам Ғазнага йўл олишга мажбур бўлди ва умрининг охирига қадар шу ерда ижод қилди.

У ўз давридаги барча фан соҳалари бўйича қалам тебратиб, 150 дан ортиқ асар қолдирди. Бизгача етиб келган асарлари орасида «Хронология», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Масъуд қонуни» ҳамда «Сайдана» номи билан машҳур бўлган «Китоб ас-сайдана фи-т-

¹ Философия Абу Насра аль-Фараби, с. 40.

тибб» асарлари тадқиқотчилар томонидан махсус ўрганилди ва араб, рус, инглиз, немис ва бошқа тилларга таржима қилиниб, нашр этилди.

Беруний илмий меросининг номидан ҳам кўриниб турибдики, олим тарих, риёзиёт, математика, фалсафа, ҳандаса, кимё, астрономия, география, тиббиёт, адабиёт, мусиқа, тилшунослик сингари ўнлаб соҳалар бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб борган ва бу соҳалар юзасидан жаҳон алломаларини ҳозиргача лол қолдириб келаётган буюк кашфиётларини яратган.

Беруний илмий ҳазинанинг қалити саналувчи тилга ва тилшуносликка алоҳида эътибор берди. У ёшлигида юнон, лотин, араб, форс, сўғд, сурёний тилларини чуқур ўрганди. Чунки жаҳон цивилизациясининг бешиги Юнонистон ва Румо ўлкалари бўлиб, антик маданият намуналарининг барчаси шу тилларда ёзилган эди. Араб тили Беруний яшаган даврда диний таълимот тили бўлиши билан бирга, фан тилига ҳам айланган эди. Ислом оламида яратилган барча асарлар араб тилида ёзилар эди. Буларнинг ҳаммаси бўлажак алломани юқоридаги тилларни синчковлик билан ўрганишга даъват этди. Беруний ўзини хоразмий тилига мансуб эканлигини, араб, форс тилларини эса кейин ўрганганлигини таъкидлайди.

Султон Маҳмуд Ғазнавий юришлари даврида бир неча бор Ҳиндистонга боришга мушарраф бўлди. Берунийни Ҳиндистон ўзига ром этди ва у ерга сафар чоғида Ҳиндистон тарихи, маданияти, урф-одати, ҳайвонот ва наботот оламини ўрганишга тўла бел боғлади. Бунинг учун, аввало, ҳинд тили, эски ҳинд тили бўлган санскрит тилини пухта ўрганди.

Умрининг сўнги йилларида Маҳмуд Ғазнавийнинг вориси Маъдуд султонлиги даврида 1048 йилда доривор ўсимликлар, ҳайвонлар ва маъданлар тавсифига бағишланган «Сайдана» асарини ёзди.

Берунийнинг тилга ва тилшуносликка бўлган қарашлари мана шу асарида яққол намоён бўлади.

«Сайдана»нинг кириш қисмида муаллифнинг ёшлик йилларида ўзини қуршаб турган оламни ва олам узвларининг турли тилларда қандай номланишини билишга нақадар иштиёқманд эканлиги баён қилинади. Хусусан, олимнинг болалигида унинг юртига бир юнон кўчиб келади. Абу Райҳон унга дон, уруғ, мева, ўсимлик ва бошқа нарсалар кўтариб келиб, булар юнон тилида қандай номла-

нишини сўраганлиги ва юнонча номларини дафтарига ёзиб олганлигини баён қилади.

«Сайдана»нинг қимматли томони шундаки, унда доривор моддаларнинг бир неча тиллардаги номлари келтирилади. Ҳатто бир ўсимлик ёки модда бир тилнинг турли шеваларида турлича номланиши ёки аксинча, бир ном турли шеваларда турли ўсимлик номини билдириши мумкин. Бу эса доривор моддалардан амалда фойдаланишни анча қийинлаштиради. Аҳолига фойдаланиш осон бўлиши учун модда номининг диалектал вариантларини ҳам кўрсатади. Бу Берунийнинг нарса номини билиш инсоннинг маънавий бойлигигина эмас, балки катта моддий бойлиги бўлиши мумкинлигини, шунинг учун ҳам тил ўрганишнинг тенгсиз амалий аҳамияти мавжудлигини таъкидлайди.

Фикрининг исботи сифатида асарнинг V бобида шундай ривоят келтиради. «Хоразм амирларидан бири касал бўлиб узоқ қийналади. Ниҳоят нишопурлик бир табиб унинг касалига нима даво бўлиши мумкинлиги ҳақида доринома (рецепт) ёзиб юборади. Бу дориномани маҳаллий дори-шуносларга кўрсатадилар. Улар тавсия этилган бу доривор ўсимликни ҳеч аниқлай олмайдилар. Шунда бир киши улар қидираётган доривор ўсимликни топиб бериши мумкинлигини, лекин нархи беш юз дирҳам соф кумушдан кам бўлмаслигини айтади. Амир мулозимлари рози бўлишади. У киши мулозимларга ўсимлик томирини тутқазди. Бу ўсимлик томири ўзлари ҳар куни кўриб юрадиган оддий бир чаён ўт (крапива) томири эди. Мулозимларнинг жаҳли чиқиб, ўн беш дирҳамга ҳам олмайдиган шу томирни беш юз дирҳамга берасанми? — деб ўшқирадилар. Шунда гиёҳфуруш жавоб беради: «Доривор моддалар номини билиш бебаҳо бойликдир. Сизлар шу ўсимликнинг номини билмаганликларингиз туфайли касалнинг қанчалар қийналишига сабабчи бўлдиларингиз, тилло баҳосига бўлса ҳам сотиб олишга рози эдиларингиз».

Беруний номнинг жамият ҳаётидаги аҳамиятини эътиборга олиб, ўзининг «Сайдана» асарида маълум доривор модданинг бир неча тилларда қандай номланишини баён қилиш билан бирга, ҳар қайси тилдаги маҳаллий номланишига ҳам катта ўрин беради.

Айрим мутаассиб кишилар араб ёзувини Оллоҳ томонидан юборилган, деб илоҳий тус бераётган бир пайтда, Абу Райҳон Беруний ҳар қандай ёзув каби араб ёзуви ҳам инсониятнинг кашфиёти эканлигини эътироф этади. Ле-

кин бу ёзувда анча ноқисликлар бор эканлиги, шунинг учун ҳам юнон, лотин, ҳинд тилидаги асарларнинг араб тилига қилинган таржималарида айрим номларни тўғри ифодалаш қийинлиги туфайли кўп номларнинг ғализ берилишини баён этади.

Олимнинг айтишича, араб ёзувида «катта бахтсизлик» бор. Унли фонемаларнинг ифодаланмаслиги, кўп ҳарфларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва уларнинг айрим нуқталар орқалигина фарқланиши қатор қийинчиликларга олиб келади. Агар нуқталар тушиб қолса, маънонинг чиқмай қолиши, айниқса, Диоскорид, Гален, Павел, Орибазий сингари юнон олимларининг фамилияларини тўлиқ ва тўғри ифодалаб бўлмаслигини таъкидлайди. Шунинг учун юнон фамилияларини оригиналга қиёслаган ҳолда транскрипция қилади. Шунингдек, ҳинд сўзларини беришда бир қанча ҳинд фонемаларининг араб тили фонологик тизимида йўқ эканлигини, шунинг учун араб ёзуви орқали бу сўзларни тўғри ифодалаб бўлмаслигини айтади. Натижада у араб ёзувига форслардан фойдаланган ҳолда айрим қўшимча ҳарфлар киритади.

«Сайдана» асарини ўқир эканмиз, Берунийнинг қанчалар чуқур филологик билимга эга эканлиги ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўламиз. У назмнинг турли назарий масалаларига бағишлаб бир қатор асарлар ёзган. Шу билан бирга, ўзи ҳам араб тилида яхшигина шеърлар ижод этган. Ўзигача бўлган юзлаб шоирларнинг, бир қанча замондош шоирларнинг асарларини ёддан билган ва фикрини далилламоқ учун илмий асарларида бу шеърлардан намуналар келтирган. «Сайдана»да 65 та шоирдан 141 та шеърини парча беради.

Берунийнинг қадимги араб поэзиясига катта эътибор бериши тасодифий эмас. Чунки қадимдан ёзув маданиятига эга бўлмай туриб, араблар бирор воқеани эсда осон сақлаб қолиш учун уни шеърга солганлар. Натижада шеър кишига эстетик завқ бағишловчи воситагина бўлиб қолмай, ахборотни авлоддан авлодга етказувчи, билимларни ўзида тўпловчи восита вазифасини ҳам бажарган. Шу боис бирон бир доривор модданинг қандай хусусиятларга эга эканлигини ҳам шеърга солганлар. Натижада шеърини халқнинг билимлар тўпламига айланган.

«Сайдана» асарини ёзиш учун муаллиф ёшлигидан дунёнинг турли минтақаларида ўзи бевосита кўрган ва ёзиб олган доривор моддаларни бериш билангина чекланмай-

ди. Балки ўзигача бўлган барча олимларнинг ёзиб қолдирган илмий меросини синчиклаб ўрганиб, улардан самарали фойдаланади. Бу модда ҳақидаги уларнинг фикрларини келтириб ўтади.

Асардаги 29 боб ва 1116 мақолада доривор моддаларнинг номи изоҳланади. Ҳар бир боб бир ҳарфга бағишланади. Араб алифбосидаги 28 ҳарфга лом-алифни ҳам қўшиб, алоҳида боб қилиб беради. Беруний ўз асарида бу муаммонинг ўта муҳимлигини сезган ҳолда, 4500 дан ортиқ арабча, юнонча, сурияча, форсча, хоразмийча, суғдча, туркча ва бошқа тиллардаги ўсимлик, ҳайвон, минераллар ва улардан тайёрланадиган дориворлар номларини тўплайди ва изоҳлайди. Натижада ўз давридаги доривор атамаларни меъёрлаштиришда жуда катта хизмат кўрсатади. Уларни изоҳлаш учун 250 дан зиёд олимларнинг асарларидан иқтибос келтирилади. Улар орасида Гиппократ (милоддан олдинги 460—355 йиллар), Арасту (милоддан аввалги 384—322 йиллар), Птоломей XI нинг қизи Клеопатра (милоддан аввалги 69-30 йиллар) сингари юнон; Архиген (83—117 йиллар), Гален (129—200 йиллар) каби рим; Чорака (милоддан аввалги I аср) каби ҳинд; Масарджавайҳ (661—750 йиллар), машхур табиб Исо Масиҳнинг отаси Ад-Димашқий, Исо Масиҳ, ал-Киндий сингари араб олимлари номлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шу номларнинг ўзиёқ Беруний «Сайдана» асарини ёзишга нечоғлик катта тайёргарлик кўрганлигини, дунёнинг менман деган алломалари асарларини синчиклаб кузатганлигини, қадимги ва замондошлари асарларида учраган доривор моддалар номларини ҳижжалаб йиққанлигини кўрсатади. Олим бу билангина чекланиб қолмай, айрим доривор воситаларни асар ёзилаётган чоғда бевосита баъзи шахслар оғзидан дафтарга туширганлигини баён қилади.

Натижада «Сайдана» асари доривор моддалар луғатига айланади. Бу луғатнинг характерли хусусияти шундаки, муаллиф фойдаланувчиларга осон бўлиши учун доривор моддалар номини араб алифбоси тартибда жойлаштиради. Бир ҳарф билан бошланувчи бир неча сўз бўлса, улар шу ҳарф бобида ички алфавит асосида берилади. Натижада ўзигача бўлган араб лексикографларининг луғат тузиш тамойилларидан анча фарқ қиладиган ўзига хос луғатга айланади.

Бу луғат бир вақтнинг ўзида ҳам изоҳли, ҳам таржима, ҳам этимологик, ҳам диалектологик луғатнинг илк намуналаридан саналади.

Хусусан, луғатнинг ўн учинчи мақоласи *ўтрунж* сўзи-га бағишланади. Бу сўз Нишопурда ва оддий сўзлашувда кўпроқ *турунж* дейилиши, сирияча *атрука*, форсча *бодранг*, лотинча *цитрон* дейилиши таъкидланади. Кимки бодрингни форсча *хийиром* деса, уни *ўтрунжга* қиёслаб *хийир-и бадранг* деб номлашини айтади. Бодрангнинг этимологияси ҳақида тўхталиб, ўзигача бўлган табиатшунос олим Ҳамза ал-Исфохоний *вадранг* «бу ранг ўчмасин» деган маънони беришини кўрсатади, дейди. Абу Ҳанифа *ўтрунж*ни арабча *мутк* деб берганлигини ва бу сўз Қуръонда ҳам учрашини таъкидлайди. Гален юнонлар *цитрон*ни «мидия олмаси» сифатида, *ўрик*ни эса «арман олмаси» сифатида тавсифлашини баён қилганини кўрсатади. Шундан сўнг *ўтрунж* (цитрон) нинг Мисрда, Тобаристонда, Журжонда қандай катталикда ва шаклда ўсишини, мазаси қандай бўлишини баён қилади ва фикрини исботлаш, сўзни ўқувчи хотирасида яхши қолдириш учун саккизта шоирдан шеърый парчалар келтиради.

Ёки ўн еттинчи мақоласи *иджас* (ғайноли)га бағишланади. Бу сўз румча *дамасқина*, сирияча *ҳаҳи акама* ёки *хухи ниса*, форсча *гирди сийах* дейилиши кўрсатилади. Румча номи Дамашқ шаҳрига нисбатан олинганлигини тахмин қилади. Форсча *иджас*нинг *олу* номи билан ҳам юритилиши ва «қора» рангига ишора қилиб, *сийоҳ* белгиси билан қўлланилиши ва шу билан *сарик* рангга эга бўлган «ўрик»ни билдирувчи олудан фарқланиши, *ўрик* учун «сарик» рангини билдирувчи *зард* (зардолу) белгисининг қўшилишини баён қилади. Шундан сўнг *ғайноли* (слива)-нинг қора, қизил ва бошқа турли рангларга эга бўлиши, мазаси ҳақида фикр юритилади. Унинг тоғда ўсадиган нави ҳам мавжудлиги, уни қайнатиб, эзиб нонга қўшиб пишириш мумкинлигини айтади. Тобаристонда *нишак*, *ниша алу* дейилиши ва кўпроқ *сарик* рангда бўлиши таъкидланади. Шунингдек, *нилк* ҳам ғайнолилар турига кириши, унинг икки хил нави мавжудлиги, бири — сутдай оқ, иккинчиси эса — очик қизил рангда бўлиши, ғайнолининг бу икки тури Берунийнинг она тилида *олуча*, унинг дарахтини эса *бару* номи билан юритилишини айтади Беруний маълум бир ўсимлик ёки доривор модданинг турли тиллардаги номларини бир мақолада келтира туриб, тиллар ўртасидаги фонетик ўзига хослик ҳақида ҳам маълумот беради. Хусусан, араб тилидаги *сайдана* ва *сайданани* сўзлари этимоло-

логияси ҳақида тўхталиб, бу икки сўзнинг бошидаги (сод) (чим)нинг араб тилига мослаштирилишидир, дейди. Фикрини далиллаш учун бир қатор худди шундай мисоллар келтиради: *син* чиндан, *саймун чаймундан*, *балус балучдан*, *сарм чармдан* келиб чиққанлигини айтади. Ана шу асосда *сайданани чанданани* «сандал дарахти билан савдо қилувчи» сўзидан араб тили фонетикасига мослаштириш орқали пайдо бўлганини таъкидлайди.

Шунингдек, ҳинд тили билан араб тили фонологик тизимида катта тафовут борлигини баён қилиб, ҳинд сўзларини араб тилида беришда бир қадар қийинчилик борлигини айтади. Ана шу қийинчиликни бартараф қилиш мақсадида араб алфавитига бир қатор ўзгаришлар киритади. Қисман форслардан фойдаланган ҳолда тўртта (*п, ч, ж, г*) ҳарфни қўшади.

Бундан ташқари форсларда сўз бошида *б* ва *в* фонемаларининг ўзаро эркин алмашилиши мумкинлигига диққатни жалб этади ва ана шу алмашилиш асосида айрим сўзларнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юритади. Масалан, ўн иккинчи мақола (параграф) *Абҳалга* бағишланади. У румча *барутанун* ва *барутун*, сурёнийча *баруса*, форсча *бурс* ва *вурс*, забулча *вурс гунда* деб номланишини таъкидлаган ҳолда, форс тилида *б-в* фонемаларининг талаффузи бир-бирига яқин эканлиги, шунинг учун кўпинча улар бири бири билан осон алмашилишини айтади.

Беруний морфологик бирлик бўлган морфемалар ҳақида, яъни сўзнинг маъноли бирликлари ҳақида ҳам фикр юритади ва уларни ўзак ҳамда ўзак бўлмаган (аффиксал) турларга ажратади. Хусусан, лотин тилидаги отлар ҳақида гапирар экан, рум тилида отларнинг «син», баъзан «нун» ҳарфлари билан тугалланиши, бу икки ҳарф лотин грамматикасида ўзакка кирмаслиги, қўшимча ҳарф эканлигини таъкидлайди.

Юқорида баён қилинган фикрларнинг ўзиёқ буюк табиатшунос олимнинг тилшуносликка ҳам қанчалар даҳдор эканлигидан гувоҳлик беради.

Беруний дунё тиллари, уларнинг фарқли хусусиятлари, лексикография, этимология, грамматика масалалари буйича ўзининг маълум қарашларини баён қилди ва бу билан тилшуносликнинг фан сифатида шаклланиши ва лингвистик таълимотнинг ривожига маълум ҳиссасини қўшди.

ИБН СИНОНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Ибн Сино қомусий билим эгаси. У, энг аввало, дунёга тенги йўқ табиб сифатида танилди. Ибн Синонинг «Қонун фи-т-тиб» китоби асримиз бошларига қадар Оврупонинг энг нуфузли университетларида асосий қўлланма сифатида ўқитилиб келинди.

Тиббиётда шухрат қозонган буюк ҳақим бошқа фан соҳаларида ҳам катта мерос қолдирди. Ўрта асрлар фанининг ривожига беқиёс ҳисса қўшган буюк файласуф фанининг турли соҳаларида қалам тебратиб, улкан муваффақиятларга эришган қомусий олим сифатида фақат Шарқдагина эмас, балки Фарбда ҳам маълум ва машхур бўлди. Унинг илмдаги буюк хизматларига маҳлиё бўлган Микеланжело: «Бошқа олимларни маъқуллаб ҳақ бўлгандан кўра, Гален ва Ибн Синолар орқасидан эргашиб хато қилган яхшироқдир», — деган эди. Ибн Синонинг лингвистикага доир «Асбоби худут ал хуруф» асари шу кунга қадар тилшунослар диққатини ўзига ром қилиб келади. Бу асар бизгача бир неча қўлёзмалар орқали етиб келган. Улардан энг эскиси ҳижрий 569 (милодий 1173) йилда, сўнггиси эса ҳижрий 1182 (милодий 1768) йилларда кўчирилган.

Ибн Сино ҳаёти ва ижоди билан шуғулланган Абу Убайда Жужжонийнинг таъкидлашича, мазкур асар ҳижрий 415 (милодий 1024) йилда Техронда ёзилган.

Ҳозиргача юқоридаги рисоланинг тўрт нашри мавжуд:

1. Қоҳира нашри. Муҳибиддин ал-Ҳатиб томонидан икки қўлёзма нусхаси асосида — Британия музейи (1182-1768 й.) ва Теймур (Миср) китоб омборидаги қўлёзмалар асосида нашр этилган. Лекин бу нашр илмий аппарати нуқтаи назаридан анча паст, шу билан биргаликда кўп ноаниқликларга йўл қўйилган қўлёзмаларга таянганлиги учун илмий жамоатчилик ўртасида кенг оммалашмади.

2. Қоҳира нашридан 40 йилдан ортиқроқ муддатдан сўнг 1954 йилда Техронда профессор Парвиз Нател Ханзарий томонидан иккинчи нашри эълон қилинди. Бу нашр эътиборли қўлёзмаларга асосланганлиги ва илмий аппаратнинг юксаклиги билан биринчисидан ажралиб туради.

3. Тифлис нашри (1968) грузин филологи В. Г. Ахвледиани томонидан тайёрланган бўлиб, унда матннинг русча таржимаси ва бу асарнинг илмий талқини ҳам берилади¹.

¹ Қаранг: *Ахвледиани В.Г.* Фонетический трактат Авиценны. Тбилиси. 1966.

4. Тошкент нашри ўзбек тилшунослари А.Маҳмудов ва Қ. Маҳмудовлар томонидан тайёрланган.

Биз Ибн Синонинг лингвистик қарашларига баҳо беришда, асосан учинчи ва тўртинчи нашрга таянамиз.

Гарчи бу асар араб тили фонетикасига бағишланган бўлса ҳам, лекин кўп ўринларда, айниқса, V бобида форс, турк ва бошқа тиллар материаллари ҳам қўлланилади. Шунинг учун ҳам Ибн Синонинг мазкур асари Сибавайҳий сингари ўзига қадар бўлган филологларнинг асарларидан фарқли равишда умумий фонетика масалаларини ёритишга бағишланганлиги билан ажралиб туради.

«Асбоб» асари араб тилшунослиги анъанасидан яна шу билан фарқланадики, унда фонетик ўзгаришлар масаласи кўрилмайди. Товушларнинг физиологик ва акустик хусусиятлари ўрганилади. Шунинг учун бу фонетика соф синхрон фонетика ҳисобланади.

Асарнинг араб тилшунослигидаги бошқа асарлардан яна бир фарқли жиҳати шундаки, унда артикуляция томонидан яқин бўлган ва акустик белгисига кўра фарқланувчи ундошлар ўзаро зидланган ҳолда ўхшаш ва фарқли белгилари очилади. Масалан, к-г, қ-ғ каби.

Бу шуни кўрсатадики, Н. С. Трубецкойдан бир неча асарлар олдин Марказий Осиё филологлари томонидан коррелятив ундошлар ажратилган ва ундош фонемаларни белгилашда асосий тамойил сифатида фойдаланилган.

Ибн Сино асарида яна бевосита кузатишда турли ўзгаришлар билан талаффуз қилинувчи вариант билан бу вариантнинг абстракт босқичдаги умумлашмаси (инварианти) фарқланади. Хусусан, г-г, I-I' товушлари бир умумийликнинг икки хил кўриниши эканлигини баён қилади.

Ибн Синонинг «Асбоб» асари кириш ва олти бобдан иборат. Асарнинг кириш қисмида унинг ёзилиш сабаблари, анъанага кўра кимнинг шарафига ёзилганлиги баён қилинади. Асар Абу Мансур Муҳаммад ибн Али ибн Умарга бағишланган. Муаллиф шу қисмда рисолани қуйидаги олти бобга ажратганини баён қилади:

1. Товушнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳақида.
2. Нутқ товушларининг пайдо бўлиш сабаблари ҳақида.
3. Бўғиз ва тилнинг анатомияси ҳақида.
4. Айрим араб товушларининг пайдо бўлишидаги ўзига хос хусусиятлари ҳақида.
5. Бу товушларга ўхшаш нутқ товушлари ҳақида.
6. Бу товушларнинг нутқий бўлмаган ҳаракатларда эшитилиши.

Рисоланинг биринчи бобида, умуман, товушнинг пайдо бўлиши ҳақида фикр юритилади. Муаллифнинг бу масаладаги баён қилган фикри бугунга қадар ҳам деярли ўзгармаган ҳолда такрорланиб келмоқда. Унинг таъкидлашича, ҳар қандай товуш ҳавонинг тўлқинсимон тебраниши натижасида пайдо бўлади. Ҳавонинг тебранишида эса бир жисмнинг иккинчи жисм билан тўқнашуви (қар) ёки бир жисмнинг иккинчи жисмдан узилиши (қал) муҳим рол ўйнайди. Ҳар икки ҳолда ҳам ҳавонинг тўлқинсимон тебраниши рўй беради. Икки жисмнинг тўқнашуви жараёнида тўқнашувчи жисмлар ҳавони қисиб, муайян куч ва тезлик билан ҳаракат йўналиши томон тезроқ фазони бўшатишга мажбур қилади. Бир жисмнинг иккинчи жисмдан узилиши натижасида ҳам узилаётган жисмлар қисилган ҳавони муайян куч ва тезлик билан фазони бўшатишга мажбур қилади.

Ҳар икки ҳолда ҳам узоқлашаётган ҳаво шакл ва тўлқинни ҳосил қилиши лозим бўлади. Тўқнашув натижасида ҳосил бўлган тўлқин узилиш натижасида ҳосил бўлган тўлқиндан кучлироқ тарқалади. Кўринадики, табиатдаги товушларнинг қандай пайдо бўлишини Ибн Сино биринчилардан бўлиб илмий асослаб беради.

Муаллиф физикавий товушлар билан нутқ товушларини бир-биридан фарқлайди ва ҳар иккиси учун алоҳида-алоҳида атама қўллайди. Биринчиси «савт», иккинчиси эса «ҳарф» атамаси орқали номланади.

Унинг фикрича, савт ва ҳарф пайдо бўлишига кўра ўзаро умумий ва шу билан бирга, ўзига хос белгиларга эга. Умумийлиги шундаки, ҳар иккиси жисмнинг қисилиши ёки очилиши натижасида ҳавонинг тебраниши туфайли ҳосил бўлади. Ўзига хос томони шундаки, ҳарф нутқ органлари томонидан талаффуз қилинади. Асарда таъкидланишича, ҳарф — бу баландлик ва тон бўйича ўхшаш товушларнинг эшитилиш жиҳатидан бир-биридан фарқланувчи туридир.

Ибн Сино нутқ товушларини ҳосил қилувчи уч жиҳатни кўрсатиб ўтади:

1. Кўкрак қафасида пайдо бўладиган диафрагма ва кўкрак мускуллари орқали ҳаракатга келадиган ҳаво тўлқини.

2. Ҳаво тўлқинининг нутқ органларининг турли нуқтаида тўсиққа учраши.

3. Товушга турлича тембр оттенкаси берадиган ва турли акустик белги (масалан, *đinai* «акс садо», *guppa* «назаллик») ҳосил қиладиган резонатор. Ибн Сино кўрсатган

юқоридаги уч жиҳат бугунга қадар фонетикага бағишланган асарларда такрорланиб келмоқда.

Муаллиф нутқ товушларини таснифлар экан, унли ва ундош товушларни бир-биридан фарқлайди: унлилар учун *musannita*, ундошлар учун *samita* атамаларини қўллайди. У араб тилида йигирма саккизта ундош, учта унли фонемаларни ажратади.

Рисолада ундошларнинг турли хил фарқловчи белгилари асосида таснифини беради ва атрофлича шарҳлайди. Лекин унлилар ҳақида қисқача маълумот берилади, холос. Бизнингча, бунинг боиси шуки, асарда муаллиф араб тили материалларига асосланади. Араб тилида эса ҳар бир маъноли бирлик асосида ундошлар ётади. Шунинг учун асосий эътибор ундошларга берилган.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, араб тилшунослигида Ибн Синога қадар унлилар алоҳида фонологик бирлик сифатида қаралмасдан, ундошларнинг таркибий қисми сифатида ўрганилган. Фонемаларни ундош ва унлиларга ажратишни Ибн Синонинг жаҳон тилшунослиги ривожига катта хизмати, деб баҳоламоқ лозим.

Ундошлар пайдо бўлиш усули, ўрни, акустик хоссаси ҳамда чўзиқлик, сифат ва миқдор белгиларига кўра тасниф этилади. Пайдо бўлиш усулига кўра ундошлар портловчи ва сирғалувчиларга бўлинади. Портловчилар «*bi habs tamm*» тўлиқ тўсиқни ёриб ўтиш орқали ҳосил бўлади. Сирғалувчилар «*bi habs gair tamm*» эса муаллиф фикрича, ўпкадан чиқаётган ҳавонинг тўлиқ бўлмаган тўсиқдан сирғалиб ўтиши орқали пайдо бўлади.

Акустик белгисига кўра ундошларни жарангли (*maghuga*) ва жарангсиз (*mahmusa*)ларга бўлади. Лекин бу белгига кўра ундошларга изчил характеристика бермайди.

Ибн Сино ундошларни пайдо бўлиш ўрнига кўра батафсил шарҳлайди. Чунки араб тилшунослиги аънанасига кўра, ундошларнинг таснифида артикуляция ўрни (махраж) етакчи белги сифатида қаралган. Деярли барча араб тилшунослари ундошларнинг 16 та ўрнини ажратадилар. Лекин Ибн Сино ўзига хос йўлдан боради. У ҳар бир ундошнинг ўзига алоҳида тавсиф беради. Ундошлар тавсифи бўғиз ундошларидан бошланиб, лаб ундошлари билан тугайди.

Ундошлар чўзиқлик белгисига кўра, содда ундошлар (*mufrada*) ва мураккаб ундошлар (*murakkaba*)га бўлинади.

Ўпкадан чиқаётган ҳаво тўлиқ тўсиқни бирданига ёриб ўтишидан ҳосил бўлган ундош содда ундош ҳисоблана-

ди; тўлиқ бўлмаган тўсиқдан қисилиб ўтиши натижасида пайдо бўлган ундош эса мураккаб ундош саналади. Шундай қилиб, сирғалувчи ундошлар мураккаб ундошларга тўғри келади.

Шуни таъкидлаш жоизки, Ибн Сино ундошларнинг артикуляциясига тўхталар экан, назаллашишга ҳам алоҳида аҳамият беради. Назалликни ифодалаш учун гуппа атамасини қўллайди: м ва н ундошлари талаффуз қилишда бир қисм ҳаво бурун орқали ўтишини ва бундай ундошлар назал (гуппа) ундошлар эканлигини таъкидлайди.

Ибн Сино ўз рисоласида нутқ органларидан бўғиз ва тил ҳақида батафсил маълумот беради.

Бўғиз (hangara) уч тоғайдан (gudruf) иборат эканлиги кўрсатилади: 1) қалқонсимон (ad-daragi, at-tursi); 2) номсиз (adim al-ism, al-ladi la smi ladu); 3) чўмичсимон (at-targahali, at-targahari).

Асарда бўғизнинг қуйидаги ҳаракатлари кўрсатилади:

1. Бўғизнинг торайиши. Номсиз тоғай қалқонсимон тоғайга яқинлашиб, унга қисилиши натижасида бўғизнинг торайиши рўй беради.

2. Бўғизнинг кенгайиши. Номсиз тоғай қалқонсимон тоғайдан узилиб, узоқлашиши натижасида юзага чиқади.

3. Бўғизнинг ёпилиши. Чўмичсимон тоғайнинг қалқонсимон тоғай устига ёпилиши натижасида рўй беради.

4. Бўғизнинг очилиши. Чўмичсимон тоғайнинг қалқонсимон тоғайдан узилиши натижасида ҳосил бўлади.

Юқоридаги ҳаракатлар бевосита бўғиз мушаклари (мускуллари) иштирокида амалга ошади. Бўғиз мушаклари эса икки гуруҳга бўлинади: 1) бўғизнинг ўз мушаклари; 2) бўғизнинг ташқи мушаклари. Муаллифнинг кўрсатишича, бўғиз ҳаракатида 22 та мушак иштирок этади. Улардан 6 таси бўғизнинг очилишида, 4 таси ёпилишида, 6 таси торайишида, 6 таси кенгайишида қатнашади.

Ибн Сино тилнинг (lisan) нутқ органи сифатидаги тузилишига ҳам атрофлича маълумот беради. У тилни қуйидаги қисмларга бўлади:

1. asl al-lisan — тил асоси, тилнинг орқа қисми;

2. garm al-lisan — тилнинг танаси. У бевосита чуқур тил орқа билан туташади.

Тил танасининг ўзи қуйидаги қисмлардан ташкил топади:

1) al-guz al-muta'ahhir min al - lisan — тил орқа;

- 2) wosat al-lisan — тил ўрта;
- 3) toraf al-lisan — тил ёни;
- 4) soth al-lisan — тил усти;
- 5) dil' al-lisan — тил учи.

Муаллиф тилнинг ҳаракатида саккиз мушак иштирок этишини баён қилади.

Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, Ибн Сино нутқ товушларида иштирок этадиган нутқ органлари ҳақида кенг маълумот беришида унинг одам анатомиясидан катта тажрибага эга бўлганлиги қўл келган.

Хуллас, Ибн Сино дунёнинг беқиёс табиби, ҳассос шоир, улкан мусиқашунос, йирик файласуф, физиолог олим бўлиши билан бирга, араб, форс, турк, лотин, суғд тилларининг билимдони, ажойиб тилшунос ҳам эди. Унинг умумий фонетикага доир билдирган фикрлари ҳозир ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ. Ибн Сино дунё тилшунослигида фонетика ва фонологиянинг ривожини учун улкан ҳисса қўшган тенги йўқ олимдир.

ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВРИДА ТИЛШУНОСЛИК

Туркий халқлар тарихида қорахонийлар даври деб юри-тиладиган X-XII асрлар алоҳида ажралиб туради.

Тарихий манбалар шунга гувоҳлик берадики, X асрларга келиб халифалик бирмунча кучсизлашди. Марказий Осиёда қарлуқ қабила иттифоқи кучая бошлади ва Етти-сувда қорахонийлар династияси ёки Иликхон династияси вужудга келади.

Қорахонийлар шарқда уйғур, ғарбда эса турк-эрон маданиятини ўзида уйғунлаштириб, Марказий Осиёнинг энг маданий ва энг йирик турк давлатчилигига асос солдилар.

IX асрнинг иккинчи ярмида қорахонийлар давлатининг маъмурий чегараси анча кенгайди: юқори Чиндан Фарғона, Таркан, Бухорога қадар чўзилган катта ҳудуд Буғра-хон тасарруфига ўтади.

Бу даврда ёзма адабиёт ривожланди. Турк маданияти, тилига қизиқиш бошқа халқлар ўртасида кучайди.

Шунинг учун ҳам туркий тилда Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билик» эпопеяси ва туркий тилни ўрганишни хоҳловчи арабларнинг эҳтиёжини қондирмоқ учун Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари майдонга келади.

МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Тилшунослик тарихида Маҳмуд Кошғарий салмоқли ўрин эгаллайди. У тилшуносликнинг жуда кўп соҳалари бўйича қалам тебратди. Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг отаси, фонетист-фонолог, лексиколог, лексикограф, лингвогеограф, туркий тиллар сарф ва наҳв илмининг асосчиси саналади.

С.Муталлибов таъкидлаганидек, Маҳмуд Кошғарий яратган «Девону луғатит турк» асари фақат ўша давр учун-

гина катта воқеа бўлиб қолмай, бугунги туркология фани учун ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда. У ҳақли равишда туркология фанининг асосчиси ҳисобланади.

Афсуски, ана шундай буюк тилшуноснинг илмий меросидан жаҳон илмий жамоатчилиги асримиз бошларига қадар бебахра бўлиб келдилар, чунки бу давргача Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти ва унинг «Девон»и ҳақида маълумот йўқ эди. Араб фани шуҳратини ёйишга сабаб бўлган библиографик ва биографик асарларда ҳам, Хожа Халфа лугатидан бошқа бирортасида бу олим ҳақида маълумот берилмади. Фақат 1914 йилда туркиянинг Диёрбакир шаҳрида истиқомат қилувчи Али Амирий томонидан тасодиқ тўғрисида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»и топилиб, лингвистика тарихида мўъжиза рўй берди. Чунки бу асар тилшуносликнинг жуда кўп соҳаларини қамраб олган қомусий бир асар эди.

Асарнинг топилиш тарихи ҳақида профессор Ҳ. Ҳасанов шундай ёзади: «... бева хотин пулга муҳтож бўлиб, китобфуруш дўконига эски қўлёзмани кўрсатди: «Марҳум айтган эдилар, агар қийналиб қолсангина шу китобни сотгин, лекин 30 лирадан кам бўлмасин».

Аммо китобфуруш бунчалик қимматга олгиси келмади ва «китоб дўконда тура турсин, харидор чиқса, пулини оларсиз», деб жавоб қилди. Кунлар ўтди, харидорлар келди, биронтаси ҳам шу «эски қоғозлар»ни 30 лирага олгиси келмади.

Ниҳоят, диёрбакирлик кекса китоб муҳлисларидан Али Амирий (1857—1924) афанди дўконга келиб қолди (Али Амирий ўз шахсий кутубхонасида 15 минггача қўлёзма ва босма китобларни тўплаб, ҳаммасини Истамбулдаги шайх Фазлуллоҳ мадрасасига ҳадя қилган эди. 1918 йилда бу ерга Валиуддин, Жорулло ва бошқа кутубхоналар ҳам бирлаштирилди. Бу йирик қўлёзмалар хазинаси Фотиҳ маҳалласида бўлганидан, кўпинча Фотиҳ кутубхонаси ҳам дейилди, сўнги вақтларда Миллат кутубхонаси дейила бошланди). Али Амирий бу кўримсиз қўлёзмани бир-икки варақлаб чиқди-ю, аммо олишга пули йўқ эди. Кўчадан ўтиб кетаётган бир дўстини тўхтатиб, ундан қарз олди. Қўлёзмани олиб кетгач, Али Амирий бир неча кун, эртаю кеч уни варақлаб, ундан кўзини уза олмас эди. «Китоб олдим, уйга келдим, емак-ичмакни унутдим. Бу китобга ҳақиқий қиймат берилмак лозим бўлса, жаҳоннинг хазиналари кифоя қилмас». Ахир, бу тамомила янги бир асар —

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» деган ажо-йиб дурдонаси бўлиб чиқди».¹

Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти

Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз. Унинг тўлиқ исми Маҳмуд Ибн-ул Ҳусайн Ибн Муҳаммад-ал-Кошғарийдир. Маҳмуд Кошғарийнинг туғилган йили аниқ эмас. Лекин «Девон»нинг охирида бу «китоб умрини охирига етказгани»ни қуйидаги мисрада баён қилади:

*«Кучанди билагим, еғуди тилагим,
Тилинди билагим, теграб ангар жартилуру».*

«Девону луғатит турк» асари эса ҳижрий 469 йили ёзилган (мелодий 1076—1077). Хошимийлар сулоласидан, аб-босийлар авлодидан бўлган Абулқосим бинни Муҳаммад Муқтадога армуғон қилинган. Асарнинг ёзилиш тарихи луғатда шундай баён қилинган: «Нок йили туркларнинг ўн икки йил номларининг биридир. Бу китобнинг ёзилган йили нок йили эди»

Луғат ёзилганда муаллифнинг кексайиб қолганлигини ҳисобга олсак, у XI аср бошларида туғилган деб ҳисоблаш мумкин.

Маҳмуд Кошғарий сўз бошидаги «а»ни «ҳа» қилиб та-лаффуз қилувчи қабилага мансуб эканлигини баён қилади. Бу маълумот унинг қайси қабиладан эканлигини аниқ кўрсатиб бермаса ҳам, лекин бу қабиланинг туркий қаби-лалар ичида катта нуфузга эга эканлигидан гувоҳлик бера-ди. Чунки Маҳмуд Кошғарий таъкидлаган фонетик хусу-сият кейинчалик туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида шунчалик кенгайдики, сўз бошидаги «а»дангина эмас, бал-ки «ў», «у» унлиларидан олдин ҳам «ҳ» орттириладиган бўлди. Масалан, *авуч-ҳавуч, ўл-ҳўл, ўкуз -хўкуз, улкар-хул-кар* ва бошқалар. Демак, Маҳмуд Кошғарий мансуб бўлган қабила ўзбек халқининг шаклланишида ҳам узвий бир қавм бўлиб хизмат қилган.

Маҳмуд Кошғарийнинг қаерда, қачон ўқигани ҳақида ҳам аниқ маълумот йўқ. «Девону луғатит турк» асаридек қомусий бир асарни яратган буюк зот, сўзсиз, ўз даври-нинг етук олимларидан эди. Хусусан, тилшуносликка кат-та ҳавас билан қараган олим эди. Шунинг учун ҳам у тур-

¹ Ҳасанов Ҳ. Маҳмуд Кошғарий. «Фан», Т, 1963, 3-бет.

кий уруғ ва қабилалар яшаган барча ерларни бирма-бир кезиб, уларнинг тилларидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлайди.

Маҳмуд Кошғарий «Девону луғатит турк» асаридан ташқари, туркий тиллар синтаксисига доир «Жавоҳирун наҳв фил луғатит турк» («Туркий тилларнинг наҳв (синтаксис) жавоҳирлари») асарини ҳам ёзганлиги ҳақида маълумот беради. Афсуски, бундай нодир асар бизгача етиб келмаган ёки ҳалигача топилгани йўқ.

Маҳмуд Кошғарий ўша давр анъанасига кўра, барча асарларини, жумладан, «Девон»ни ҳам араб тилида ёзди.

«Девону луғатит турк»нинг бизгача биргина кўлёмаси етиб келган. Кўлёмза Истамбулда сақланади. Уни кўчирувчи котиб Муҳаммад бинни Абу Бакр Дамашқий маълумотига кўра, Маҳмуд Кошғарийнинг ўз кўли билан ёзилган нусхадан кўчирилгандир.

Бу асар 1915—1917 йилларда уч томлик китоб ҳолида Истамбулда нашр этилди. Немис шарқшуноси Брокельман томонидан 1928 йилда немис тилига таржима этилиб, Лейпцигда босиб чиқарилди. Басим Аталай усмонли турк тилига таржима қилиб, 1939 йилда Анқарада чоп этди. Машхур шарқшунос олим Солиҳ Муталлибов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, 1960-1963 йилларда Тошкентда нашр қилинди.

Маҳмуд Кошғарий лингвистик қарашларининг асослари ҳақида

Маҳмуд Кошғарий лингвистик қарашлари «араб тилшунослиги» деб юритилувчи тилшунослик мактаби кучоғида шаклланди. Бу мактаб гарчи дунёга «араб тилшунослик мактаби» номи билан машхур бўлса ҳам, лекин араб маданияти, жумладан, араб тилшунослигининг ривожига халифалик таркибига кирган деярли барча халқлар ҳисса қўшган. Бу даврда ислом таъсири остида яратилган асарларнинг ҳаммаси араб тилида ёзилганлиги сабабли ҳам, улар дунёга араб маданияти номи билан танилди.

Эрон адабиёти тарихи мутахассиси Брауннинг таъкидлашича, Аббосийлар давридаги (749—846) 45 та йирик фан арбобларининг 30 таси эронлик бўлган. Шунингдек, араб маданиятининг ривожига туркий халқларнинг ҳам хизмати каттадир.

Шундай қилиб, «араб маданияти», «араб тилшунослиги» деганда, фақат арабларнинг ўз маданияти, тилшунослиги эмас, балки халифалик таркибида бирлашган барча халқларнинг маданияти, тилшунослиги тушунилади.

Араб тилшунослиги амалий эҳтиёж натижасида, Қуръон матнини тўғри талаффуз қилиш эҳтиёжи билан, шунингдек, араблар билан шуубийлар (эронийлар) ўртасидаги араб тили юзасидан мубоҳасаси жараёнида вужудга келди.

Қуръон матнини тўғри талаффуз қилиш эҳтиёжи икки жиҳатдан майдонга келди. Биринчиси, Қуръон яратилган классик араб тили билан кейинчалик жонли араб сўзлашув тили ўртасида бирмунча ўзгариш рўй берди. Иккинчидан, араб бўлмаган кишиларнинг Қуръонни ўқишларида ғализлик сезилди. Бу ҳақда шундай ривоят қилинади: «Абул Асвад халифа Ҳазрат Алидан грамматиканинг бошланғич асосларини ўрганadi. Кейинчалик ундан Оллоҳнинг каломи бўлган муқаддас китобни яхшироқ тушунишга ва тўғри талаффуз қилишга ёрдам берадиган китоб яратишни сўрайдилар. Лекин у бунга дастлаб розилик бермайди. Бир куни Қуръоннинг «Тавба» сурасининг «Анна-ллаҳа бариун минал-мушрикина ва расулуху» оятининг охириги сўзини «*ва расулиҳи*» деб ўқиганини эшитиб қолади. Бундай талаффуз суро маъносини бутунлай ўзгартириб юборганининг гувоҳи бўлди. «Оллоҳ мушриклар ва унинг расули билан алоқа қилишни хоҳламайди» маъносини юқоридagича талаффуз қилинганда «Оллоҳ ва унинг расули мушриклар билан алоқа қилишни хоҳламайди» тарзида ўзгартириб юборади. Ана шундан сўнг араб тили грамматикасига доир асар ёзишга қасд қилади».

Араблар билан шуубийлар ўртасидаги сиёсий курашнинг илдизлари шундаки, аббосийлар Эрон феодаллари ёрдами билан ҳокимият тепасига келди. Шунинг учун ҳам Бағдод халифалигида эронийларнинг таъсири жуда кучайди. Бундан норози бўлган араб зодагонлари ўзларининг нуфузини сақлаб қолмоқ учун араб тилининг бошқа тиллардан устун эканлигини, унинг муқаддаслигини улугъладилар. Арабларда «Римликларнинг донолиги—онгида, ҳиндларнинг донолиги — фолбинлигида, юнонларнинг донолиги — қалбида, арабларники эса тилида» деган нақл тарқалганлиги бежиз эмас.

Шуубийлар эса, аксинча, бошқа тилларнинг ҳам имкониятлари араб тилидан қолишмаслиги, ҳатто баъзи ўрин-

ларда ундан устун келишини исботлашга уринар эдилар. Ана шундай кураш негизида ва ўз фикрларини тил материаллари асосида исботлаш асосида тилшунослик ривож топа борди.

Арабларда Муҳаммад пайғамбардан бошлабоқ тилга эътибор, уни ўрганишга даъват кучайди. Халифа Абдул Малик нотиклик санъатига эга бўлмаган, араб тили гўзаллигини намойиш эта олмаган киши ҳокимиятни бошқариши мумкин эмаслигини таъкидлайди. Шунинг учун ҳам ўгли Валидни бир неча марта классик араб тилида тўғри гапира олмаганлиги учун қийди. Шундай қилиб, жамиятда ва фанда катта нуфузга эга бўлиш учун ҳар бир шахс ўз тилининг бой имкониятларини тўла эгаллаши ва уни амалда қўллай олиши шарт қилиб қўйилди. Шу боис халифа ва араб давлатининг барча бўғинидаги раҳбарлари замондошлари яратган филологияга доир асарларни рағбатлантириб турди.

Буларнинг ҳаммаси араб тилшунослик фанининг шаклланиши ва ривож учун қулай шароит яратди. Тилшунослик фан сифатида Басра ва Куфа шаҳарларида шаклланди.

Халифалик тахтига Аббосийлар келгунга қадар ва илм маркази Бағдодга ўтгунча Басра ва Куфа грамматик мактаблари ўртасида кескин кураш кетди ва ўша кураш замида тилшунослик ривож топди.

Араб тилшунослигининг илк вакиллари сифатида кўпчилик адабиётларда Халифа Али ва Абуласвад ад-Давла эътироф этилади. Абуласвад (тахминан 688 йилларда Басрада вафот этган) гоҳ Ҳазрат Алининг ўқувчиси, илк араб грамматикасининг муаллифи, гоҳ Ҳазрат Али яратган грамматиканинг техник ижрочиси сифатида нақл қилинади. Ҳар ҳолда, Ҳазрат Алининг ҳам грамматикага алоқадор шахс эканлиги маълум.

Басра мактабининг илк вакиллари Иса ас-Сағафий (766 йили вафот этган), Абу Амр ибн ал-Ала (689 йили Маккада туғилиб, Басрада ижод қилган ва 770 йилда Куфада вафот этган) ва Юнус ибн Ҳабиблар ҳисобланади. Уларнинг асарлари сақланиб қолмаган бўлса-да, лекин араб тилшунослигининг кейинги босқичи учун пухта замин ҳозирлаган.

Араб тилшунослигининг бу уч бобокалони фаолияти Басра мактабининг энг кўзга кўринган вакилларида бири Халил ал-Фароҳидий (тахминан 718 йилда туғилиб, 791 йили Басрада вафот этган) ижодида ўз якунини топди.

Халил ал-Фароҳидийнинг «Китоб ул-айн» номи билан юритилувчи луғати сақланиб қолган. У араб тилшунослигининг ҳақиқий отаси сифатида кўпчилик томонидан эътироф этилади.

Шунингдек, илк араб тилшунослигининг энг кўзга кўринган грамматикачиларидан бири Халилнинг шогирди Сибавайҳий саналади. Унинг «ал-Китоб» асари сақланиб қолган. «Ал-Китоб» араб тили грамматикасининг энг яхши намунаси сифатида кейинги авлодлар ўртасида ҳам машхур бўлди. Халилнинг яна бир шогирди ал-Асман (740 йилда туғилган, 828 йилда вафот этган) араб диалектологиясига асос солди.

Басра мактабининг кейинги йирик вакили Муҳаммад ибн Дурейд ўзидан олдин ўтган устозлари анъаналарини давом эттирган ҳолда, жонли араб тилининг сўз бойлигини тўплади. У қиличнинг 500 дан ортиқ, туянинг 1000 дан ортиқ номи бор эканлигини кўрсатади. Лекин уларнинг кўпи диалектал вариантлар ва индивидуал бадиий эпитетлар эди.¹

Басра мактабидан бирмунча кейин Ироқнинг бошқа бир шаҳри Куфада грамматиканинг иккинчи мактаби пайдо бўлди. Бу мактабнинг асосчиси ар-Руаси саналади, лекин унинг ҳеч қандай мероси сақланмаган.

Куфа мактабидан етиб келган энг қадимги ёдгорлик ал-Қиссаийнинг «Халқ тилидаги ғализликлар ҳақида рисола» асари саналади. У Куфада туғилган, лекин қачон туғилганлиги номаълум. Ўз туғилган шаҳрида филологик маълумотга эга бўлгандан сўнг, янада чуқурроқ билимга эга бўлмоқ учун Басрага Халил ҳузурига борди. Халил тавсияси билан жонли араб тилини ўрганиш учун бадавийлар ичига йўл олди. Шундай қилиб, у бадавий қабилаларининг жонли тилини пухта ўзлаштирди. Дастлаб Басрада, сўнг Бағдодда истиқомат қилиб, даврининг етук олимлари билан бир неча бор шахсий баҳсларда иштирок этди. Ана шундай баҳслардан бири Сибавайҳий билан бўлиб ўтди ва бу баҳс ал-Қиссаий фойдасига ҳал бўлди.

Куфа мактабининг сўнгги вакиллари билан бири Муҳаммад ал-Анбарий қарама-қарши маъноли сўзлар ҳақида йирик китоб яратди.

¹ *Крымский А.Е.* Семитские языки и народы. Ч. III, изд. 2-е. М., 1909-1912, с. 350

XI аср бошларига келиб, Басра ва Куфа мактаблари ўртасидаги рақобат тўхтади ва ҳар икки мактаб ютуқларидан баробар фойдаланадиган янги авлод дунёга келди. Араб филологияси маркази халифалик пойтахти бўлган Бағдодга кўчди. Бу ерда халифа саройида ҳар икки мактабга мансуб бўлган олимлар бир ёқадан бош чиқариб филологияни янги чўққиларга олиб чиқиш учун курашди.

Янги йўналишнинг йирик вакилларидан Абдулла ибн Кутайба (828 йили туғилган), форс ад-Диновари (895 йили вафот этган), Усмон ибн Жиний (941 йили туғилган), турк Исмоил ал-Жавҳарий (тахминан 1000 йили вафот этган)ларни санаш мумкин.

Бу олимларнинг ҳаммаси қомусий билимга эга бўлиши билан ажралиб турадилар. Айниқса, Исмоил-ал-Жавҳарийнинг 40000 классик араб тили сўзларини ўз ичига олган «Сахиҳ» номли луғати катта шуҳрат қозонди. Бу луғат мавжуд луғатлардан тузилишига кўра фарқ қилади. Муаллиф сўзларни ўзак охиридаги ҳарфларга кўра алфавит тартибда жойлади. Шу вақтга қадар луғатчиликда сўзлар таркибидаги товушларнинг физиологик хусусиятига кўра ёки тематик принципда, борлиқдаги нарсалар қандай номланишига кўра жойлаштирилар эди.

Жавҳарий луғати араб оламида катта шуҳрат топганлиги учун ҳам у «лексикология имоми» номини олди.

XI аср ўрталарига келиб феодал кучлар ўртасидаги тинимсиз кураш натижасида халифалик кучсизлашди ва бир қанча майда бўлақларга бўлиниб кетди. Бу даврда араб тилидан бошқа тилларга ҳам эътибор кучайди.

Маҳмуд Кошғарий «Девону луғатит турк» асарида бухоролик олимнинг тилидан Муҳаммад алайхи васалламнинг «турк тилини ўрганинг, чунки уларнинг ҳукмронлиги узоқ давом этади» деган ҳадиси бор эканлигини келтириши ҳам шу даврда туркий қавмларнинг ҳам нуфузи ортиб бораётганидан бир нишона эди.

Ана шундай тарихий шароитда Маҳмуд Кошғарий фан оламига кириб келди. Маҳмуд Кошғарий ўша даврдаги араб илмий маркази бўлган Бағдодда таълим олиб, Халилдан тортиб Жавҳарийгача бўлган олимларнинг илмий мероси билан чуқур танишди. Натижада уларнинг яхши жиҳатларини қалбига жо қилди.

**Маҳмуд Кошғарий — қиёсий-тарихий
тилшуносликнинг асосчиси**

Тилшунослик тарихида қиёсий-тарихий тилшунослик XIX асрдан пайдо бўлди дейилади ва унинг асосчилари сифатида Франц Бопп, Расмус Раск ҳамда Яков Гриммлар эътироф этилади. Бунинг сабаби шундаки, Фарб олимлари Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»и билан XX асрнинг биринчи чорагига қадар таниш бўлмаган. Агар таниш бўлганларида эди, унинг тилшуносликдаги хизматлари олдида тиз чўккан ва қиёсий-тарихий тилшунослик, лингвогеография сингари тилшунослик йўналишларининг отаси сифатида Маҳмуд Кошғарийни эътироф этган бўлардилар. Унинг асари олдида таъзим бажо айлаган машҳур турколог А. М. Шчербак шундай ёзади: «**Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»ига на материалнинг ҳажми жиҳатидан, на муаллифнинг филологик билими жиҳатидан бас келадиган бирон асар йўқ. «Девон»нинг луғат деб аталиши унинг асл мазмунига унча мос келмайди. Бунда туркий тиллар грамматикасидан жуда кенг маълумотлар бор... Яна унда туркий тиллар лексикаси, фонетикасига доир кенг маълумотлар, қабилаларнинг жойланиш хусусиятлари, географик ва бошқа хил маълумотлар мавжуд».**¹

Дарҳақиқат, Маҳмуд Кошғарий туркий қабилаларни бирма-бир кезиб, уларнинг тилидаги фарқли хусусиятларни аниқлади, тил хусусиятларига кўра туркий тилларни гуруҳларга таснифлаш имкониятига эга бўлди. Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи бу ҳақда шундай дейди: «Пухта қўлланма бўлсин деб, ҳар бир қабиланинг ўзига хос хусусиятларига қиёсий қоидалар туздим... Бу масалага қизиққан мухтаassisларга асарни қўлланма қилдим»²

Маҳмуд Кошғарий ўз олдига қўйган улкан вазифани аъло даражада бажарди. Барча сатҳлар бўйича туркий тилларни ўзаро қиёслаб, умумий ва фарқли жиҳатларини ажрата олди. Туркий тилларни фарқли белгиларига кўра дастлаб икки гуруҳга ажратди: турклар (чигил, қошғар, арғу, барсағон, уйғур), ўғуз ва қипчоқ қабилалари тиллари.

¹ Шчербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. Из Восточного Туркестана. М—Л., 1961, стр.29

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. Т., «Фан», 1 том, 1960, 47-бет.

Туркларнинг тиллари доимо қиёсга асос ролини ўйнайди ва қиёсга асос бўлган лингвистик факт ўғуз ва қипчоқ қабилалари тилларига қиёсланади. Жумладан, фонетик жиҳатдан сўз бошидаги «й» ўғузларда ва қипчоқларда «нўль» ёки «ж» билан алмашинуви айтилади.

Турклар	Улар (яъни ўғуз ва қипчоқлар)
---------	-------------------------------

<i>йэлкин</i> «мусофир»	<i>элкин</i>
<i>йинжу</i> «марварид»	<i>жинжу</i>
<i>йугду</i> «туянинг узун жуни»	<i>жуғду</i>
<i>йилиғ</i>	<i>илиғ</i>

Турклардаги сўз бошида келган «м» уларда «б» билан алмашилиши кўрсатилади:

турклар	улар
<i>мэн</i>	<i>бэн</i>
<i>мун</i> «шўрва»	<i>бун</i>

Шунингдек, ўғуз тилининг ўзига хос хусусияти ҳақида гапириб, «т», «к» каби жарангсиз товушлар ўғузларда жаранглилашиши таъкидланади. Масалан:

Турк ва бошқа қabila тилларида	Ўғузларда
<i>тэвай</i>	<i>дэвай</i>
<i>от</i> «тешик»	<i>од</i>

Аксинча, турк ва бошқа қабилалардаги «д» ўғузларда «т»га айлантирилади:

Турклар	Ўғузлар
<i>бугда</i> «ҳанжар»	<i>букта</i>
<i>йигда</i> «жийда»	<i>йикта</i>

Туркий тиллар ўртасидаги бундай фонетик фарқланиш кейинчалик Оврупо тилшунослари томонидан ҳам эътироф этилди ва улар туркий тилларни худди шундай фарқли белгиларига кўра уч гуруҳга бўлдилар: қарлуқ, ўғуз ва қипчоқ гуруҳи¹. Бу тилларнинг фонетик жиҳатдан фарқланишига Маҳмуд Кошғарий кўрсатган белгилар асос қилиб олинди.

Маҳмуд Кошғарий ўғуз ва қипчоқлар айрим сўз ва қўшимчалар таркибидаги «ч» ва «ғ» ундошларини тушириб қолдиришини ва шу хусусияти билан ҳам турклардан фарқ қилишини баён қилади. Масалан:

Турклар	Ўғузлар ва қипчоқлар
<i>чумчуқ</i>	<i>чумуқ</i>
<i>тамғақ</i>	<i>тамақ</i>
<i>бараған «ҳадеб бораверадиган» —</i>	<i>баран</i>
<i>ураған «ҳадеб ураверадиган» —</i>	<i>уран</i>

Маҳмуд Кошғарий морфемик бирликларни ҳам туркий тиллар бўйича қиёслайди ва улар ўртасидаги фарқли хусусиятларни белгилайди. Хусусан, буйруқ майлидаги феълда кўпликнинг ифодаланиши ҳақида фикр юритар экан, шундай ёзади: «Буйруқ охирига *-ғил, қил, -гил* кўшиш тингловчи бирликда бўлгандагина мумкин. Тингловчи иккита ёки ортиқ бўлса, бу қўшимчаларни қўшиб бўлмайди. Иккиталик ва кўплик фарқсиз бир хилдир... Бирлик учун *бар*, иккиталик учун *баринглар иккигу*, кўплик учун *баринглар қамуғ* дейдилар. Тингловчи ёши катта, ҳурматли бўлса (ёлғиз бўлса ҳам), ҳурмат юзасидан кўплик шакли қўлланади: *баринг* дейилади. Аслида бунинг маъноси *баринглар* демақдир.

Ўғуз ва қипчоқлар бирликда *бар*, кўпликда *баринг* дейдилар. Улар кўплик қўшимчаси *-лар* ни тушириб қолдирадилар, *-лар* ўрнига *-нгиз* қўллайдилар» (ДЛТ, II том, 50—51-бетлар).

Ўтган замонни билдирувчи *-ди* шаклининг ҳам туркий тилларо вариантланишини кўрсатади. Чунончи, чигил, уйғур, яғмо сингари қабилалар тилларида ўтган замонни ифодалаш учун *-ди* қўшимчаси қўшилишини таъкидлайди. Ўғузлар ва қипчоқларнинг баъзилари — соворинлар бу қўшимчанинг охирига ўзакнинг қаттиқ ёки юмшоқлигига қараб «қ» ёки «к» қўшиб ишлатилиши ва бу қўшимча бирлик ва кўпликда ҳам, турли шахсларда ҳам бир хил қўлланиши, демакки, шахс ва сонда мўътадиллашуви баён қилинади. Масалан:

¹ Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1968, с. 242-310.

*Ман йа қурдуқ
Сан йа қурдуқ
Ул йа қурдуқ*

*Биз йа қурдуқ
Сиз йа қурдуқ
Улар йа қурдуқ*

Ёки:

*Мен келдук
Сен келдук
Ул келдук*

*Биз келдук
Сиз келдук
Улар келдук*

Келаси замон шакли ҳам турк ва ўғузларда фарқли қўлланилиши кўрсатилади: ўғузларда шахс қўшимчасидаги биринчи товуш тушиб қолади. Масалан:

Турк

Ўғуз

*барирман
келирман*

*бариран
келиран*

Чигил, уйғур, яғмо, тухси каби қабилаларда исми замон, исми макон ва қурол отларини ифодалаш учун хизмат қилувчи *-ғу, -гу* қўшимчаси ўғуз ва қипчоқ қабилаларида *-аси* қўшимчаси билан алмашилиши айтилади. Масалан, *Бу йа курғу ағур армас* «Бу йой қурадиган вақт эмас» гапи ўғузларда *Бу йа кураси ағур тагул* дейилади.

Турклардаги инкор билдирувчи *эмас, армас* тўлиқсиз феъли ўғузларда *тугул* билан алмашилиши кўрсатилади.

Хуллас, Маҳмуд Кошғарий тилнинг барча сатҳлари бўйича туркий тилларни қиёслаб, ўхшаш ва фарқли жиҳатларини белгилайди ва шу белги асосида туркий тилларни маълум гуруҳларга тасниф этади. Бундан шу нарса равшанки, у қиёсий-тарихий тилшуносликнинг пойдеворини яратган йирик алломадир.

Лингвогеографик қарашлари

Оврупода ХХ аср бошларида лингвогеография лингвистиканинг алоҳида тармоғи сифатида шаклланди. Аслида унинг илдиэлари Маҳмуд Кошғарийга бориб тақалади. У туркий қабилаларнинг жойлашилиши махсус картага туширади. Дунёни шар шаклида тасвирлайди ва уни тўрт томонга—аш-шарқ, ал-ғарб, аш-шимол, ал-жануб томонларига бўлади. Турклар асли йигирма қабиладан ташкил топганлигини айтади. Ҳар бир қабиланинг саноксиз уруғлари борлиги баён қилинади. Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг жойлашилиши бирин-кетин кўрсатилади. Ҳар

қайси қабиланинг тилидаги фарқли хусусиятлари ўрни билан баён қилинади. Бу эса Маҳмуд Кошғарийнинг лингвогеографиянинг ҳам асосчиси эканлигини кўрсатади.

Фонетик қарашлари

Маҳмуд Кошғарий фонетика соҳасида ҳам қимматли фикрлар юритади. Гарчи у бу соҳада махсус асар ёзмаган бўлса ҳам, лекин «Девону луғатит турк» асарида фонетика бўйича жуда кўп материаллар бор.

У, аввало, ҳозирги тилшуносликда фонема атамаси билан юритилувчи фонологик бирликни, товуш типини жуда яхши фарқлаган. Шунинг учун ҳам муаллиф энг кичик фонетик бирликнинг фонологик функциясига — сўз таркибида келиб, маъно фарқлаш вазифасига катта эътибор беради. Товуш типларини белгилашда товушларнинг маъно фарқлаш вазифасини асосий мезон қилиб олади. Ана шу мезон асосида туркий тилларнинг фонемалар миқдорини аниқлайди.

Фонемаларнинг ёзувда ифодаланиш даражаси, фонема билан ҳарф муносабати, уларнинг ўртасида доимо мутаносиблик бўлавермаслиги ҳақида фикр юритади. Жумладан, унлини ифодалаш учун қўлланиладиган **ŷ**¹ ҳарфлар бирикмаси «қалин-ингичкалик» белгиси билан фарқ қилувчи ва сўз маъносини фарқлаш учун хизмат этадиган бир неча фонемани ифодалашини кўрсатади. Масалан, «ўт» сўзида қалинроқ талаффуз қилиниб, «деворда ва тахтада бўлган тешик» маъносини; янада ингичкароқ талаффуз этилиб, «аччиқлик», «ўт қопчаси» маъносини ифодалашини, демак, улар ҳар қайси маънода алоҳида-алоҳида лексема эканлигини, лексемаларни фарқлаш учун эса фонема хизмат этаётганини таъкидлайди (ДЛТ, I том, 48-бет).

Туркий фонемалар билан араб ёзувидаги графемалар ўртасида катта номутаносиблик мавжудлиги, шунинг учун бу ёзув туркий тиллар фонетик (фонологик) тизимини тўғри ифодалай олмаслигини кўрсатиб беради. Хусусан, араб ёзувида шундай ҳарфлар борки, бу ҳарфлар фақат араб тилига хос бўлган фонемаларни ифодалайди. Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай ёзади: «**Итбоқ ҳарфлари шунингдек бўғиз товушлари ҳам туркий тилларда йўқдир**» (Ўша жойда).

Лекин туркий тилларда шундай фонемалар борки, булар араб ёзувида махсус ҳарф билан ифодаланмайди. Маҳмуд Кошғарий уларнинг миқдори еттига эканлигини таъкидлайди (ДЛТ, I том, 21-бет).

Ёзувдаги ана шу камчиликни мавжуд ҳарфларга нуқталар қўйиш орқали тўлдиришга ҳаракат қилди. У шундай ёзади: «Туркий тиллар ёзувида қўлланилувчи ҳарфлар сони ўн саккизга эмас, кўпдир. Бу ўн саккиз ҳарф етишмайди. Булардан бошқа тилда бўлган товушларни бериш учун яна етти ҳарф керак. Лекин у ҳарфлар йўқ. У етти товушни ана шу мавжуд ҳарфлар устига махсус белги қўйиб ёзилади». (Ўша жойда).

Маҳмуд Кошғарий фонемаларнинг нутқ жараёнида турли хил вариантларга эга бўлиши, ҳар хил фонетик ҳодисалар ҳақида ҳам маълумот беради. Жумладан, *ишбоъ* (товушларни қаттиқ ёки қалин талаффуз қилиш), *имола* (товушларни чўзиб талаффуз қилиш), *ишмом* (товушларни юмшоқ ёки ингичка талаффуз қилиш), *ғуннанинг икки кўрниши* (нг, нғ), *ҳайшум* (назализация), икки ундошнинг қатор келиши (геминация), товуш алмашиниши (метатеза), ассимиляция, диссимиляция, товуш тушиши ва товуш ортиши сингари ҳодисалар ҳақида фикр юритилади». (Ўша китоб, 50-бет).

XIX асрда Бодуэн де Куртенэ корреспонденция деб ажратган фонетик ҳодиса ҳақида ҳам Маҳмуд Кошғарий XI асрлардаёқ маълумот берган. У туркий қабилалар ўртасида турли хил фонетик мослик мавжудлигини таъкидлайди. «*йой*» билан бошланган от ва феълларнинг бош ҳарфини ўғуз ва қипчоқлар «алиф»га ёки «жим»га айлантирадилар. Чунончи, турклар мусофирни *йэлкин* десалар, улар (ўғузлар) *элкин* дейдилар. Шунингдек, турклар дур, марваридни *йинжу* десалар, ўғузлар *жинжу* дейдилар» (ДЛТ, I том, 67-бет). Шунингдек, турклар билан ўғуз ва қипчоқлар ўртасида *м—б* (*мен — бен, мун «шурва» — бун*), *т — д* (*тэвэ «туя» — дэвэ*) каби фонетик мослик борлиги ҳам кўрсатилади. Бу ҳодиса кейинчалик туркий тиллар ўртасидаги дифференциация учун асосий омиллардан бири бўлган.

Маҳмуд Кошғарийнинг фонетика соҳасида бундай чуқур маълумотга эга бўлишининг маълум сабаблари бор. Чунки Маҳмуд Кошғарий таълим олган Бағдод тилшунос-

лик мактабида фонетика, лексикология, лексикография масалаларига катта эътибор берилган эди. Шунинг учун ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг фонетик қарашларини ҳам «араб тилшунослиги» фонида ўрганиш тўғрироқ бўлади.

Араб тилшунослиги ўзининг илк тараққиёт босқичидан бошлабоқ фонетика масаласига жиддий эътибор берди. Чунки сўзларни тўғри талаффуз қилишга ўргатиш бевосита фонетика билан боғлиқдир.

Араб тилшунослари нутқ товушларининг анатомик-физиологик томони ҳақида чуқур маълумот бердилар, нутқ аппарати батафсил шарҳланди.

Товуш ва ҳарф муносабати масаласида араблар антик олимлардан анча ўзиб кетдилар. Жумладан, Сибавайҳий товуш ва унинг график ифодасини аниқ фарқлайди. Товуш билан ҳарф ўртасида мавжуд бўлган фарқлар ҳақида тўхталлади. Лекин араб тилшунослигининг илк даврида унли ва ундошлар фарқланмасди. Тўғрироғи, унли ундош билан биргаликда битта ҳодиса сифатида тушуниларди. Хусусан, Халил ал-Фароҳидий ундошни унлидан ажратиш мумкин бўлмаган иш деб изоҳлади. Агар биз ундошни алоҳида талаффуз қилмоқни истасак ҳам, барибир, унлини кўшиб бўғин ҳолида талаффуз қиламиз, дейди.

Кейинчалик унли ва ундош бир-биридан фарқлана бошланди. Буни Ибн Жиний асарларида кузатиш мумкин. Ундошнинг унлисиз ҳолати алоҳида термин, яъни *сукун* атамаси билан номланди. Бунга *ҳарака* атамаси билан номланувчи тушунча зидланди. Бу атама остида ундошнинг унли билан биргаликдаги талаффузи тушунилди.

Араб тилшунослари нутқ жараёнидаги фонетик ўзгаришлар ҳақида чуқур маълумот бердилар. Унлиларнинг кучсизланиши ва унинг сабаблари изоҳланди. Сибавайҳий ҳар қандай фонетик ўзгаришлар замирида талаффуз қулайлигига интилиш ётганини таъкидлайди. Фонетик ўзгаришларнинг сабаби қулайлик ва кам куч сарфлашга интилиш эканлигини араблардан минг йиллар кейин Оврупо тилшунослигида А. Мартине ва Е. Д. Поливановлар баён қилдилар.¹

¹ *Мартине А.* Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1980; *Поливанов Е. Д.* Где лежат причины языковых изменений? — «Статья по общему языкознанию» китоби (М., 1968).

Халил ва Сибавайҳий асарларидаёқ нутқ товушлари ва уларнинг таснифи ҳақида батафсил маълумот берилади. Халил товушларни физиологик нуқтаи назардан, пайдо бўлиш ўрнига кўра тасниф этади. Бу белгига кўра товушлар 8 гуруҳга бўлинади. Унинг ўқувчиси Сибавайҳий эса товушларнинг мукамалроқ таснифини берди. У товушларнинг нафақат физиологик, балки акустик томонига ҳам эътиборни жалб этди. Сибавайҳий фонетик тизимидан қуйидаги характерли жиҳатларни ажратиш мумкин: 1) товушлар овозлилар ва овозсизларга (шовқиндиларга) ажратилади; 2) кучланишга эга бўлган ва кучланишга эга бўлмаган товушлар фарқланади; 3) пайдо бўлиш ўрнига кўра ундошларнинг 16 та ўрни белгиланади; 4) очиқ ва ёпиқ товушларнинг мавжудлиги кўрсатилади; 5) унлилар оғизнинг очилиш даражасига кўра турларга ажратилади.

Бундан кўриниб турибдики, Сибавайҳий араб тилшунослигида мукамал фонетик назария яратди.

Араб тилшунослигининг шаклланиши ва ривожига ҳинд ва юнон тилшунослигининг таъсири катта бўлган. Фонетика кўпроқ ҳинд тилшунослиги таъсирида ривожланган. Чунки фонетика масаласида ҳиндлар юнонларга нисбатан юқорироқ ўринни эгаллаган.

Илк араб грамматикалари яратилган жой Басра ва Куфа шаҳарлари савдо-сотиқнинг жуда қулай жойида жойлашганлиги учун бу шаҳарларга форс ва суренийлар қадимий маданиятининг кириб келишига қулай имконият яратилди. Форс маданиятига кўпроқ ҳиндларнинг, суренийлар маданиятига эса юнонларнинг таъсири кўпроқ бўлгани ҳисобга олинса, ҳар икки маданият орқали ҳинд ва юнон маданияти араблар ҳаётига кириб келди.¹

Ҳиндлар фонетика соҳасида товуш билан товушлар умумлашмасини (фонемани) фарқлагани, имконият тарзидаги товуш бирлиги учун алоҳида атама (спхота) ҳам қўлагани кўпчиликка маълум.²

Гарчи араб тилшунослиги ҳинд ва юнон тилшунослиги таъсирида ривожланган бўлса ҳам, лекин араб тилшунослари уларнинг назарияларини араб тилида оддий қўлловчиларгина бўлиб қолмадилар, балки ҳинд ва юнон тилшу-

¹ *Звегинцев В.А.* История арабского языкознания. Краткий очерк. МГУ, 1988, с.24.

² *Березин В.А.* История лингвистических учений. М., 1975, с.7; *Кондратов Н.А.* История лингвистических учений. М., 1979, с.9.

нослари ғояларидан озикланган ҳолда араб тили матери-аллари асосида ўзларининг махсус назарияларини ярат-дилар. Бу, айниқса, фонетикада намоён бўлди.

Маҳмуд Кошғарийнинг тилшуносликдаги қарашлари фонетика бўйича ана шундай ютуққа эришган араб тил-шунослиги заминида шаклланди. У фонетика соҳасида ол-ган билимлари асосида туркий тилларнинг ўзига хос фо-нетик хусусиятларини очиб беришга муваффақ бўлди.

Машҳур шарқшунос П. К. Жузе Маҳмуд Кошғарий ҳақида шундай ёзади: «...Дадил айтиш мумкинки, яқинда-гина (XIX аср охириларида) Россияда ва Шарқда ўрганил-ган туркий тиллар фонетикаси ва этимологиясининг асосий қонунлари XI асрдаёқ Маҳмуд томонидан аниқланган ва ўрганилган эди. Маҳмуднинг бу текширишлари шу қадар кенг ва чуқурки, ҳатто бундай асар XIX асрда ёзилганда ҳам, унга шон-шараф бўларди. Маҳмуд Кошғарийнинг «Де-вон»и сингари асар фан оламида кейинги асрларда ҳам яра-тилган эмас. Унинг асари бамисоли «Туркий қомусдир».¹

Лексика ва лексикография соҳасидаги қарашлари

Маҳмуд Кошғарий туркий тилшуносликнинг лексико-логия ва лексикографиясига ҳам асос солди. У лексиколо-гиянинг объекти бўлган маънонинг кўчиши, торайиши ва кенгайиши, зид маъноли сўзлар (антоним), шаклдош сўзлар (лексик омонимия), маънодош сўзлар (лексик си-нонимия), бир сўзни зид маънода қўллаш каби масалалар бўйича маълумот беради. У лексик омонимларни шаклий ўхшаш бўлган бир неча сўз сифатида эътироф этади. Шу-нинг учун ҳам бундай сўзларни алоҳида мақола тарзида беради ва изоҳлайди. Масалан: -*ўт*, ўсимлик: *ўт унди*; - ҳайвонлар ейдиган ҳар турли *ўт*, хашак: *Атқа ўт бергил*; дори, даво: *Ўт ичдим* «дори ичдим»; оғу, заҳар: *Бек ангар ўт берди* «Бек унга заҳар берди».

Омонимик парадигма таркибига кирган кейинги икки лексема айни пайтда маънони зидлаш асосида биридан иккинчиси келиб чиққанлигини таъкидлайди (ДЛТ, II том, 20-бет).

¹ Жузе П. К. Диван луғат ат-турк.—Известия Восточного факультета Азербайджанского государственного университета. Баку, 1926, т. 1, 75—94-бетлар; т. II, Баку, 1928, 27—58-бетлар. Бу ҳақда қаранг: Х. Ҳасанов. Маҳмуд Кошғарий . Т., «ЎзФАН академнашр», 1963, 15-бет.

Шунингдек, маънонинг торайиши ҳақида фикр юри-тар экан, *сабан* сўзи илгари кўш ва омочларнинг ҳаммаси маъносида қўлланган бўлса, сўнг фақат омочга хосланган-нини кўрсатади.

Метонимия йўли билан маъно кўчишига ҳам мисоллар келтириб, ўғузлар *қий* — *гўнгни оғил* дейишларини, *бош* сўзи ўрнида *соч* сўзини ишлатишларини таъкидлайди.

Сўзларнинг ўхшашлик асосида маъно кўчиши ҳақида ҳам мисоллар берилади. Масалан, туғмоқ сўзи илгари фақат одамга нисбатан ишлатилган бўлса, кейинчалик ҳайвонларга нисбатан қўллана бошланганлигини айтади (Уша жойда).

Маҳмуд Кошғарий лексикография соҳасида дунё тил-шунослигида юксак чўққига кўтарилди. У XI асрдаёқ туркий сўзларнинг изоҳли луғатини тузди. Маҳмуд Кошғарийга қадар араб тилшунослигида лексикография соҳасида катта муваффақиятларга эришилган эди. Хусусан, Халил ал-Фароҳидий ибн Аҳмаднинг «Китобул-айн», Сибавай-ҳийнинг «ал Китоб» сингари асарлари араб оламида шуҳрат қозонди. Маҳмуд Кошғарий уларнинг луғат тузиш принципларига танқидий нуқтаи назардан ёндашиб, ўзига хос йўлдан борди. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи шундай ёзди: «Мен бу китобни махсус алифбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, кўшиқлар, ражас ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим, қаттиқ жойларини юмшатдим, қийин ва қоронғи жойларини ёритдим. Бу иш устида сўзларни ўз жойига қўйиш, керакли сўзларни осоилик билан топиш учун бир неча йиллар машаққат тордим. Ниҳоят, керакли сўзларни ўз жойида қўллайдиган, қийинчиликсиз топа оладиган бир ҳолга келтирдим. Китобни саккиз асосий бўлимда чекладим... Ҳар бир бўлимни отлар (исмлар) ва феъллар тарзида икки қисмга ажратиб бердим. Отларни олдин, феълларни эса отлардан кейин ўз сирасига қараб, бобларга ажратиб, ўз ўрнида олдинма-кетин кўрсатдим. Тушунилиши осон бўлиши учун асарда арабча истилоҳлар (термин) қўлладим. Китобни тузиш олдидан Халил ибн Аҳмаднинг «Китобул-айн» асарида тугган тартибни қўллаш, истеъмолдан чиққан сўзларни ҳам бера бориш фикри менда туғилган эди. Бу тартиб араб тили билан икки улоқчи отдек тенг пойга қилиб ўзиб бораётган турк тилини тўлиқроқ ёритиш жиҳатидан ҳам яхши эди. Лекин мен ўқувчиларнинг фойдаланиш масаласига асосландим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим,

истеъмолдан чиққанларини ташладим. Мен тутган тартиб тўғрироқдир».

Дарҳақиқат, Маҳмуд Кошғарий тўғри башорат қилган эди. У тутган йўл, луғат тузиш принципи бутун дунё лексикографларини ҳанузгача ўзига ром қилиб келмоқда.

Солиҳ Муталлибовнинг таъкидлашича, сўз шакллари-ни шунчалик узоқ муддатга етказишда Маҳмуд Кошғарий тутган алоҳида тартибнинг аҳамияти каттадир. Бу тартиб асосида кўлёзма зарарланган, ўзгарган тақдирда ҳам қайси сўз қандай бошланиши, ўртада, охирида қай ҳарф борлиги ва бошқаларни аниқлаш осондир. Эҳтимол, Маҳмуд Кошғарийнинг бу тартибни қўллашдан кузатган мақсади ҳам шудир.¹

Юқорида таъкидланганидек, Маҳмуд Кошғарийгача араб лексикографиясида сўзлар таркибидаги товушларнинг физиологик хусусиятига кўра ёки тематик гуруҳларга кўра жойлаштириш анъана бўлган.

Жонли араб тилининг лексик бойлигини кўрсатиш учун бир сўзнинг турли хил диалектал вариантларини ҳамда услубий вариантларини ҳам алоҳида лексема сифатида кўрсатган ва синонимлар парадигмасида жойлаштирган. Масалан, Муҳаммад ибн Дурейднинг луғатида қилич сўзининг 500, шер сўзининг 500, туя сўзининг 100 дан ортиқ синонимлари берилган.

Фақат келиб чиқиши туркий бўлган Исмоил ал-Жавҳарийгина бу анъанага чек қўйди. У мумтоз араб тилининг 40 000 сўзини ўз ичига олган «Саҳиҳ» луғатини тузди. Бу луғат ал-Халилнинг «Китоб-ул-айн» луғатидан ҳам, Муҳаммад Ибн Дурейднинг луғатидан ҳам сўзларни жойлаштириш ва сўз танлаш мезонлари жиҳатидан бир мунча афзаллиги кўринади. Сўзлар товушларнинг физиологик хусусиятига қараб эмас, балки алфавит асосида, сўз ўзакларининг охирги ҳарфи асосида жойлаштирилади. Бу усул араб тилшунослигида унинг шогирдлари томонидан давом эттирилибгина қолмасдан, балки Оврупо лексикографиясига ҳам таъсир этди. Фақат Оврупо тилшунослигида сўзларнинг тескари томони — сўз бошидаги ҳарфларга қараб жойлаштириш одат тусига кирди.

Жавҳарийнинг лексикография соҳасидаги хизмати жуда катта бўлишидан қатъи назар, ўзи яшаган даврда у ал-

¹ Муталлибов С. Маҳмуд Кошғарий. Сўз боши. Девону луғатит турк. 28-бет.

Халил даражасида қадр-қиммат тополмади. «Саҳиҳ» олимларнинг турли баҳсларига сабабчи бўлди. Шу боисдан бўлса керак, Маҳмуд Кошғарий ал-Жавҳарий асарини тилга олмади, балки ал-Халилнинг «Китоб-ул-айн» асарига тўхталиб, ўз асарини ундан бошқача мезон асосида тузганини таъкидлайди.

Ал-Жавҳарий лексикография соҳасида янги саҳифа очса ҳам, лекин унинг луғати мумтоз араб тилининг изоҳли луғати эди. Унда келтирилган кўп сўзлар истеъмолдан чиққан, жонли тилда қўлланилмас эди. Маҳмуд Кошғарий эса туркий тилнинг таржима ва айни пайтда, изоҳли луғатини тузиб, бу тилнинг амалдаги, жонли сўзлашувдаги луғавий имкониятларини намойиш этмоқни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Шунинг учун ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг луғати сўзларни жойлаштириш тамойили жиҳатидан ҳам, луғат материали томонидан ҳам тамоман янги ҳамда мавжуд араб тили луғатларига нисбатан бир неча баробар юқори турувчи луғат эди.

Маҳмуд Кошғарий туркий тилнинг амалдаги лексик имкониятларини кўрсатмоқ учун турк қавмлари ичида бирма-бир юриб, уларнинг тилларидаги умумий ва ўзига хос томонларини аниқлашга ҳаракат қилди. Бу ҳақда шундай ёзади: «**Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг қишлоқ ва шаҳарларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўплдим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим**» (ДЛТ, I том, 44-бет).

Маҳмуд Кошғарийнинг туркий уруғ-қабилалар ичида юриб, уларнинг тил хусусиятларини ўрганиши ҳам бежиз эмас эди. Шу даврда араб тилшунослари ўртасида мумтоз араб тилидан ташқари, жонли араб тилини, яъни бадавийларнинг жонли сўзлашув тилини ўрганиш, тилшуносликнинг маҳоратини эса унинг жонли сўзлашув тилини қанчалик билганлиги билан белгилаш одат тусига кирган эди. Шунинг учун ҳам Халил Ал-Фароҳидий ўз ўқувчилари Сибавайҳийни ҳам, Ал Қиссаини ҳам бадавийлар ичига юборади (ҳар иккиси ҳам форслардан бўлган). Сўнгра ҳар икки олимнинг жонли сўзлашув бўйича катта баҳси бўлганлиги маълум.

Маҳмуд Кошғарий туркий қабилалар орасида узоқ муддат айланиб юриб, дарҳақиқат, уларнинг тиллари ўртаси-

даги умумий ва фарқли жиҳатларни етарли далиллар асосида кўрсата олди. Шу тариқа, тилшуносликда янги саҳифа очди. У қиёсий-тарихий тилшунослик, лингвогеография сингари тилшунослик йўналишларига асос солди.

Сўз ясалиши юзасидан қарашлари

Маҳмуд Кошғарий ҳозирги тилшуносликда алоҳида бўлим саналувчи «Сўз ясалиши» ҳақида ҳам ўзининг қимматли фикрларини билдирган.

Туркий тилларда сўз ясалишининг энг маҳсулдор усули аффиксация эканлиги кўпчиликка маълум. Маҳмуд Кошғарий шунинг учун ҳам сўз ясалиши ҳақида гап кетганда, асосан, аффикслар қўшиб сўз ясашга тўхталади. У сўзларни ясалган-ясалмаганлик белгисига кўра икки турга — туб ва ясама сўзларга ажратади. Хусусан, у отларнинг ясалиши ҳақида фикр юритиб, шундай ёзади: **«Отлар икки турлидир: ясама от ва туб от. Феъллардан ясалган отлар феъл охирига ўн икки ҳарфдан бирини қўшиш билан ясалди. Қилич, ўқ каби отлар туб отлардир. Бу хил отлар бошқа сўзлардан келиб чиқмаган. Ясама отлар бошқа сўзлардан келиб чиқади. Буларнинг баъзилари турмушда қўлланиб, эшитилиб юрилган бўлса, баъзилари аниқ эмас, қиёсий асосдадир»** (ДЛТ, I том, 50-бет).

Маҳмуд Кошғарий ҳозирги тилшуносликда қўлланилаётган уч узви сўз ясалиш тузилиши ҳақида маълумот беради. У сўз *ясашга асос, ясовчи восита* ва *ясалма* ҳақида фикр юритади. Жумладан, отларнинг ясалиши ҳақида маълумот берар экан, феълдан (ясашга асос) ўн икки ҳарф (ясовчи восита) воситасида от (ясалма) ҳосил бўлишини таъкидлайди. От ясовчи қўшимча атамаси ўрнига ҳарф атамасини қўллайди. Феълдан от ясовчи қўшимчалар сифатида *-а(-га, -ма): билга* «билимдон, ақлли» (билди сўзидан)¹, *ува* «таом» (увди «майдалади» сўзидан), *кесма* «кокил» (кесди феълидан; кўзни беркитмаслик учун сочни кесиладиган жойи ҳам кесма дейилиши таъкидланади); *-т (-ут, -ит): качут* «қочувчи» (қочди феълидан); *-ш(иш) билши* «таниш» (билди феълидан), *уруш, тўқуш* «жанг» (урди, тўқиди феълларидан); *-ғ (-иғ, -ғу):* Бу қўшимчанинг уч хил

¹ Маҳмуд Кошғарий феъл лексемани луғавий бирлик сифатида ўтган замон шаклида беради.

маъноли аффикс эканлиги таъкидланади. Биринчи маъноси *ариф* «соф, тоза» (аринди, «тозаланди» феълидан); *қуруқ* (қуриди феълидан); иккинчи маъноси ўринни билдиради: *йайлағ* «сайлгоҳ», *қишлоғ* (Бу сўзлар йай ва қиш отлари охирига -ғ кўшимчаси қўшиб ясалган, дейилади. Аслида -лоқ ўрин-жой оти ясовчи кўшимча сифатида шаклланиб бўлган).

Учинчи маъноси феълларга -у ҳарфи билан биргаликда қўшилиб, -ғу ҳолида қурол оти ҳосил қилишини кўрсатади: *бичғу* «нарсаларни кесувчи асбоб» (бичди феълидан ясалган).

-қ (-гақ): *тарғақ* «тароқ» (таради феълидан), *ўрғақ* «ўроқ» (ўрди феълидан);

-к (-ик,-ук): *кесак* «бирор нарсанинг бўлаги» (кесди феълидан), *эшук* «ёпинчиқ» (эшуди «ёпди, ўради» феълидан);

-г: *тириг* (тирилди феълидан);

-л оқ ва қора рангларининг алмашинувидан ҳосил бўлган *тарғил* «чавқар» (тарилди феълидан);

-н: *ақин* «сел» (*ақди* феълидан ясалган) ва бошқалар.

Юқоридаги кўшимчаларнинг сўз яашда фаол эканлиги ҳақида гапириб, шундай ёзади: «**Бу қондалар фалак кутб юлдузи атрофида айланиш қондаси каби ҳар қандай сўзга татбиқ этиладиган умумий қондалардир**» (ДЛТ, I том, 55-бет).

Маҳмуд Кошғарий сўз яашнинг аффиксация усулидан ташқари, бошқа усуллар борлиги ҳақида ҳам маълумот беради. Ана шундай усуллардан бири энантиосемияга мисоллар беради. Масалан, *ўт* «дори»: *ўт ичтим* «дори ичдим», *ўт* «заҳар»: *бег анга ўт берди* «бек унга заҳар берди».

Шундай қилиб, Маҳмуд Кошғарий XI асрдаги туркий тиллар сўз яшалиши ҳақида маълум даражада маълумот беради.

Морфологик қарашлари

Маҳмуд Кошғарий араб тилшунослиги анъаналари асосида туркий тилларда ҳам учта сўз туркумини ажратади: отлар (исмлар), феъллар ва ёрдамчилар (ҳарфлар). Бу сўз туркумлари ичида айниқса феъллар чуқур таҳлил этилади. Феълларнинг замон, нисбат, шахс категориялари ҳақида маълумот беради.

Феъллар уч замонга—ўтган, ҳозирги ва келаси замонларга бўлинади. «**Феълнинг ўтган замон шакли ҳамма феъл-**

ларда-ди кўшилиб ясалади, ҳеч қаерда ўзгармайди», дейилади (ДЛТ, II том, 41-бет).

Қизиғи шундаки, Маҳмуд Кошғарий аффиксларнинг турли фонетик вариантлари ва бу вариантларнинг пайдо бўлишидаги морфонологик ўзгаришларнинг сабаблари ҳақида ҳам фикр юритади. Хусусан, ўтган замон шакли -ди ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: «Ўтган замон феъл ясовчи -ди п, т, ч, к каби тўртга қаттиқ ҳарфлар (товушлар) билан кўшилганда «д» «т»га алмашади. Чунончи, *тапти* «тепти», *тутти* «олди», *қачти* «қочди», *чўкти* «чўкди» каби. Ўздан сўнгги «д»ни «т»га алмаштиришда «қ» ҳам «к»га ўхшайди. Чунончи Ол манга бақти каби. Бу «д»ни «т»га алмаштириш, у ҳарфларнинг маҳражлари қаттиқ бўлгани учундир. Буларнинг асли «д»дир. Юқоридаги ҳарфларга кўшилганда «т» равишда талаффуз қилиш яхшироқдир» (ДЛТ, II том, 41-42-бетлар).

Келаси замон феъли барча феъл турларидан -р кўшимчаси кўшиш орқали ҳосил қилиниши кўрсатилади. Масалан, *турур* (тур феълидан), *келир* (кел феълидан), *кулур* (кул феълидан). Шунингдек, -*ғай*, -*қай*, -*кай*, -*гай* аффикслари ҳам келаси замонни ифодалашини таъкидлайди: *курғай*, *сағқай*, *келгай*.

Ҳозирги замон феълининг шакллари ҳақида эса нима учундир фикр юритилмайди.

Асарда масдарлар, масдар шаклларининг сингармонистик вариантлари ҳақида изчил маълумот берилади. Маҳмуд Кошғарий ёзади: «Масдарлар ҳамма феълларда бир хилдир. Ўзагида «қ», «ғ» ҳарфлари бўлган ёки талаффузда тўлиқ айтиладиган сўзларда -*мақ* кўшиб ясалади. Ўзагида «к» ҳарфи бўлган ёки юмшоқ талаффуз қилинадиган сўзларда -*мак* кўшиб ясалади (ДЛТ, II том, 45—46-бетлар). Масалан, *кўрмак*, *соғмақ*, *бармақ*; *турмак*, *келмак*, *ачмак* (очди феълидан).

Масдарларнинг яна бири «соф феъл шаклига ишловчи шахс маъносини англатувчи кўшимча кўшиш билан ясалиши ва бу хил масдарларнинг отлар туркумидаги сўзлар каби от ўрнида қўлланиши»дир. Булар феъл ўзагига қалин сўзларда -қи, -ғи, юмшоқ товушли сўзларда -ки, -ги кўшимчалари билан ясалиши таъкидланади. Масалан, Ул *бариг барди* «У бора боргунча бирор нарсага тўхтамай тўғри борди»; *Сўгал тўнуғи артақ* «Касалнинг нафас олиши ёмон, оғир»; *Анинг йармақ териги кўр* «Унинг пул тўплашини кўр»; *Таз келиги бўркчиға* «Калнинг югуриши дўппи-

фурушгача» (ДЛТ, II том, 48-бет). Яна *-дук, -дук; -дуғ, -дуг* шакллари ҳақида ҳам тўхталади. Лекин уларни бир аффикс эмас, балки ўтган замон (*-ди*) шакли ва масдар (*-қ, -к, -ғ, -г*) шакллари сифатида, демак, икки грамматик шакл сифатида қуйидагича талқин қилади: «*Келиги* масдарининг асли келдидир. Бу сўзнинг маъноси ўзгартирилиб, масдар ясовчи (*-к*) қўшилгандир. Шу мазмунли сўзларда «*ғ*» ўрнида «*қ*» қўлланмайди. Фақат «*ғ*» қўшилиши мумкин бўлмаган жойлардагина «*қ*» қўлланади. Бу «*қ*» ўтган замон феъл қўшимчаси бўлган *-д* билан *-и* орасига киради ва музоафмасларга айланади. *Анинг бардуқи, бармадуқи бир* гапидаги *бардуқ, бармадуқ* сўзлари *барди* феълидан ясалган бўлишли, бўлишсиз масдарлардир. Шунингдек, *Менинг турдуқим-турмадуқим бир* иборасидаги *турдуқ, турмадуқ* сўзлари ҳам *турди* феълидан ясалган бўлишли ва бўлишсиз масдарлардир. Бу мисолларда *-ғ* қўлланишига ўрин йўқ. Чунки *турдуқи* ўрнида *турдуғи* дейиш мумкин эмас» (Ўша жойда).

Маҳмуд Кошғарий феълнинг майллари ҳақида ҳам батафсил маълумот беради. Унинг таъкидлашича, феъл ўзаклари буйруқ шаклида бўлади: *бар, кел* каби. Шунингдек, кўп туркий қабилаларда буйруқни ифодалаш учун феъл ўзакларига *-ғил, -қил -гил, -кил* аффикслари қўшиб ишлатилиши ҳақида фикр юритади: *барғил, турғил, келгил* каби.

Истак майли *-са* аффикси ёрдамида ҳосил булишини кўрсатиш билан бирга, «иш ҳаракатни бажариш шарафига бажарувчи муваффақ эканини, унга эришаётганини ифодалайдиган *-қалир, -ғалир, -галир, -калир* аффикслари мавжудлигини кўрсатади: *Мен барғалирман* «Мен бориш шарафига эгаман», *Ул эвга кирғалир* «У уйга кириш шарафига эга, кириши яқин қолгандир», *Ул йармақ терғалир* «У пул тўплашга эришган, мойил бўлгандир» (ДЛТ, II том, 70-бет).

Феъллардаги соннинг ифодаланишини араб тилига қиёслаган ҳолда, туркий тилларнинг ўзига хос хусусиятини, бу тилларда иккиталик ва кўплик фарқланмаслиги, сон бирданига икки қарама-қарши гуруҳга: бирлик ва кўплик шакллариغا зидланиши таъкидланади. Музаккар (муж.р.), муаннас (жен.р.) ҳам фарқланмаслиги кўрсатилади. Бирлик ноль шакл орқали (феъл ўзаклари бирликни билдиради), кўплик эса *-и(нг), -и(нглр), -и(нгиз)* каби шакллар орқали ифодаланади. Масалан, *бар - баринглр.* *-и(нг)* шакли фақат кўпликни билдирмасдан, ҳурмат маъносини ҳам ифодалаш мумкинлиги кўрсатилади. «**Тингловчи ёши**

катта, ҳурматли бўлса, ҳурмат юзасидан *баринг* дейилади» (ДЛТ, II том, 51-бет).

Бирлик-кўпликни ифодалашда қабилалар ўртасидаги фарқлар ҳам баён қилинади. «Ўғуз ва қипчоқлар бирликда *бар*, кўпликда *баринг* дейдилар. Улар кўплик кўшимчаси *-ларини* тушириб қолдирадилар. *-лар* ўрнига тингловчи бирлигида *-(и) нгиз* қўллайдилар. Ҳурмат учун бир кишига ҳам *-з* орттирадилар, улар тилида бир кишига нисбатан ҳам кўплик устига кўплик қўлланади», - дейилади (Ўша жойда). Кўриниб турибдики, бу ўринда аффиксал плеоназм ҳақида ҳам фикр юритилади.

Муайян маъно асосида бир парадигмага мансуб бўлган бирликлар зидлануви, мўтадиллашуви (нейтрализацияси) ҳақида маълумот берилади. Бу ҳақда ёзади: «Турклар ҳурматли кишиларга нисбатан, гарчи у ёлғиз бўлса ҳам, *бардингиз* дейдилар. Қолбуки, *-(и)нгиз* аслида кўпликни билдирувчи кўшимчадир. Ўғузлар буни фақат кўпликда қўллайдилар. (Уларда) *бардингиз* «*ҳаммангиз бардингиз*» демакдир. Бу ерда ўғузлар талаффузи қоидага мувофиқ бўлса ҳам, туркларникида фасоҳат, катта-кичикни фарқ қилиш каби *гўзаллик бордир*» (ДЛТ, II том, 53-бет).

Шунингдек, ўғузлар ва қипчоқларнинг баъзилари - суворинлар ўтган замоннинг *-ди* шакли ўрнига *-дук*, *-дук* шакларини қўллаши ва бу шакллар бирлик-кўпликда фарқланмаслиги ҳақида маълумот берилади. Бундан ташқари, бу шакллар шахслар бўйича ҳам фарқланмаслиги кўрсатилади.

Маҳмуд Кошғарий феълларда бўлишли-бўлишсизликнинг ифодаланиши, бўлишсизлик барча қабилаларда феъл ўзақларига *-ма* аффиксини қўшиш орқали ҳосил бўлишини айтади.

Бундан ташқари, феъл нисбатлари, нисбат шакллари ҳақида ҳам маълумот берилади.

Кўриниб турибдики, «Девону луғатит турк» асари Х-ХI аср туркий тиллар морфологияси ҳақида тўла тасаввур берувчи қомусий асардир.

Маҳмуд Кошғарий синтаксисга бағишлаб «Жавоҳирун наҳв фил луғатит турк» асарини ёзганлиги ҳақида маълумотлар бор. Лекин бу асар бизгача етиб келмаган. Шунинг учун ҳам унинг синтактик қарашлари ҳақида изчил маълумот бериш қийин.

Шуллас, Маҳмуд Кошғарий туркий тилларнинг қиёсий фонетикаси, қиёсий фонологияси, қиёсий лексикология-

си, сўз ясалиши ҳамда қиёсий морфологияси ҳақида ба-тафсил маълумот берган, луғат тузишнинг намунали ме-зонини яратган, қиёсий тилшуносликнинг, диалектоло-гия, лингвогеография каби тилшунослик йўналишлари-нинг асосчиси бўлган буюк тилшунос олимдир.

МАҲМУД ЗАМАҲШАРИЙНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Ҳаёти ва ижоди

Араб тилшунослигининг ривожида араблардан ташқа-ри бошқа халқлар олимларининг ҳиссаси катта эканлиги юқорида баён қилинди. Ана шундай олимлардан яна бири хоразмлик Маҳмуд Замаҳшарийдир.

Хоразм жаҳон фани ва маданиятига бир қанча аллома-ларни етказиб берди. Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Ибн Сино, Абу Райҳон ал-Беруний каби олимларнинг номи дунёга машҳурдир. Ана шулар орасида филология соҳаси-да катта мавқега эга бўлган Маҳмуд Замаҳшарийнинг ало-ҳида ўрни бор.

У ҳижрий 467 йил ражаб ойининг йигирма еттинчи куни (мелодий 1045 йилнинг 19 мартада) Хоразмнинг Замаҳшар қишлоғида таваллуд топган. Шунга кўра Замаҳ-шарий таҳаллусини олган.

Аз-Замаҳшарийнинг отаси ўз даврининг илмли киши-ларидан бўлиб, Қуръони Каримни ёддан билган. Масжид-да имомлик қилган. Онаси ҳам саводли, оқила, фозила аёллардан бўлган.

Аз-Замаҳшарий дастлаб отаси кўмагида савод чиқарди. Сўнг Хоразмдаги мадрасада таҳсил кўрди. Ўз билимини янада чуқурлаштириш ниятида Бухорога келди. Чунки Бу-хоро Сомонийлар давридан бошлаб илм-фан марказига ай-ланган, бу ерда илм-фаннинг дунёга донг таратган вакил-лари йиғилган эди. У Бухорода ўқишни тугатгач, бир неча йил Хоразмшоҳлар хизматида бўлди. Шу вақтда Хоразм-шоҳлар давлати салжуқлар салтанатига бўйсунар эди. Сал-жуқийлар ҳукмдори Маликшоҳ ва унинг вазири Низом ул-Мулк илм-фан ва маданиятга катта эътибор билан қара-дилар. Айниқса, Низом ул-Мулк фан-маданият ҳомийси сифатида дунёга танилди. Бир қанча шаҳарларда сунний масҳаби бўйича шариатни ўрганадиган мадрасалар қурдир-ди. Бу мадрасалар Низомия номи билан юритилди. Хоразмда етарли обрў-эътибор топмаган Замаҳшарий Низом ул-Мулк

хузурига йўл олди. Лекин Замаҳшарий мўътазилий мазҳабига мансуб бўлганлигидан, бу ерда ҳам ўз қадрини топмади. Шундан сўнг Муҳаммад ибн Ануштагин асос солган хоразмшоҳлар салтанати вужудга келгунга қадар (ҳижрий 490—521 йиллар) Бағдод, Ҳамадон, Макка сингари дунёнинг турли шаҳарларида юриб, уларнинг олиму фузалолари билан танишди, суҳбатлар қурди.

Муҳаммад ибн Ануштагин тахт тепасига келгач, Замаҳшарий ўз ватанига қайтди ва Ануштагин марҳаматидан баҳраманд бўлди.

Ануштагин вафотидан сўнг (ҳижрий 521 йил) унинг ўғли Отсиз (ҳижрий 521—551 йиллар ҳукмронлик қилган) ҳам Замаҳшарийга катта ҳурмат-эътибор билан қараган. Шунга қарамай у яна Маккага талпинади. Маккада амир Ибн Ваққос уни яна иззат-икром билан кутиб олади. Ибн Ваққоснинг ёрдамидан илҳомланган аз-Замаҳшарий ўзининг Куръони Каримнинг тафсирига бағишланган «Ал-Кашшоф» асарини ёзиб тугатади. Уч йил Маккада яшагандан сўнг аз-Замаҳшарий ватанини қумсайди. Хоразмга қайтиб, бир неча йил яшайди ва 538 йилнинг арафа кечаси (мелодий 1143 йил) Журжония (ҳозирги Урганч)да вафот этади.

Замаҳшарий даврининг буюк олими даражасига кўтарилди. У тилшунослик, адабиёт, жуғрофиё, тафсир, ҳадис, фикҳ ва илми алқироатга оид элликлан ортиқ асарлар яратди. Уларнинг кўпи бизгача етиб келган.

Машҳур тарихчи Ибн-ал-Кифтийнинг эътироф этишича, у ўз асрида араб тилида ижод қилган ажамлилар (араб бўлмаганлар) орасида энг буюги бўлган.

Ибн Халликон Замаҳшарийнинг тафсир, ҳадис, наҳв, луғат, илм ул-баён бўйича буюк имом, бу илмлар бўйича ўз даврида ягона эканлигини таъкидлайди.

Лингвистик фаолияти

Маҳмуд Замаҳшарий буюк олим сифатида ўзидан кейинги авлодларга бой илмий мерос қолдирди. Улар ичида тилшуносликка оид асарлари алоҳида қимматга эга. Замаҳшарий гарчи араб бўлмаса ҳам, лекин араб тили грамматикасига доир бир қанча қимматли асарлар яратди. Араблар: **«Агар шу кўса, чўлоқ бўлмаганда, араблар ўз тилларини билмас эдилар»,** — деб унинг араб тилшунослигидаги буюк ўрнини ҳаққоний эътироф этадилар.¹

¹ Уватов У. Номи улуғ, сўзи қутлуғ. Абул-Қосим Маҳмуд аз-Замаҳшарий. Нозик иборалар. Т., 1992, 16-17-бетлар.

Маҳмуд Замаҳшарий араб тили грамматикасига доир «Ал-муфассал» номи билан машҳур бўлган «Ал-муфассал фи санъат ил-ийроб» («Флексия санъати ҳақида муфассал китоб»), «Ал-муҳожат бил-масоил ан-наҳвия ав ал-аҳажий ан-наҳвия» («Грамматик масалаларга оид жумбоқлар»), «Ал-унмузаж фи-н-наҳви» («Грамматик намуналар ҳақида»), «Самийм ул-арабия» («Араб тилининг негизи»), «Ал-муфрад ва-л-муаллиф фи-н-наҳви» («Грамматикада бирлик ва кўplik»), «Ал-муфрад ва-л мураккаб фи-л-арабия» («Араб тилида бирлик ва кўplik»), «Ал-амалий фин-наҳви» («Грамматик қоидаларда орфография»), «Дийвон ут-тамойил» («Ассимиляция ҳақида девон») каби қатор асарлар яратди. Юқорида саналган асарларнинг ўзиёқ унинг лингвистика соҳасида нақадар сермахсул қалам тебратганидан далолат беради.

Грамматикага доир асарлари ичида «Ал-Муфассал» араб тили морфологияси ва синтаксисини ўрганишда энг муҳим қўлланма сифатида Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам катта шухратга эга бўлган. У.Уватовнинг таъкидлашига кўра, ҳатто Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо кимда-ким аз-Замаҳшарийнинг ушбу асарини ёд олса, унга беш минг кумуш танга пул ва совға қилишга ваъда берган. Бир қанча кишилар аз-Замаҳшарийнинг бу асарини ёд олиб, мукофотга сазовор бўлганлар.

Замаҳшарийнинг бу китоби шу даражада шухрат қозонганки, кўпчилик мунаққидлар уни Сибавайҳийнинг «Китоб Сибавайҳи»га қиёслайдилар ва шу китоб билан беллаша оладиган буюк асар эканлигини баён қиладилар.

Булардан ташқари, Маҳмуд Замаҳшарийнинг «Муқаддимат ул-адаб» («Адабиётга кириш») асари тилшунослик учун ҳам катта аҳамиятга эга.

Бу асар Хоразмшоҳ Алоуддавла Абдулмузаффар Отсизга бағишлаб ёзилган. Асар беш қисмдан иборат: 1) от, 2) феъл, 3) боғловчилар, 4) от ўзгаришлари, 5) феъл ўзгаришлари.

Мазкур луғат китоб ўша даврда араб тилининг истеъмолда бўлган барча сўзлари, ибораларини қамраб олади. Бу сўзларнинг маънолари, этимологияси етарли даражада кенг шарҳланади.

«Муқаддимат ул-адаб» форс тилидан ташқари, чигатой (ўзбек), мўғул, турк тилларига ҳам таржима қилинган. Асарнинг чигатой тилига таржимаси муаллифнинг ўзи томонидан бажарилган бўлиши керак. Чунки асар Хоразм-

шоҳ Отсизга бағишланганидан, китобни у осон тушуниши учун асарнинг арабча матни билан биргаликда чигатой тилидаги таржимасини берганлиги табиийдир.

Замаҳшарийнинг «Муқаддимат ул-адаб» асарининг бир неча қўлёзмалари Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Бу асарнинг бизгача етиб келиши тилшуносликнинг катта бахти саналади. Чунки у ўзбек тили тарихини ўрганишда қимматли ва ишончли материал бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам бу ҳақда Садриддин Айний: «Муқаддимат ул-адаб» асари ўзбек тили учун бутун дунёнинг хазинаси билан баробардир», — деб ёзган эди.

«Муқаддимат ул-адаб» асари асримизга келиб кўпчилик тилшунос олимларнинг диққатини тортиди. Айниқса, Н. Н. Поппе ва А. К. Боровковлар унинг мўғул ва ўзбек тилига доир қисмини тадқиқ қилишда ва бутун асарнинг матнини нашр этишда катта хизмат қилдилар.¹

1926 йилда Бухородан топилган, ҳижрий 989 йили (мелодий 1492) ҳаттот Дарвеш Муҳаммад томонидан кўчирилган нусхада «Муқаддимат ул-адаб»нинг арабча матнининг бирданига уч тилда — форс, чигатой (ўзбек) ва мўғул тилларида сўзма-сўз таржимаси берилади. Фақат қисқача сўз бошининггина мўғулча таржимаси берилади.

Юқорида Замаҳшарийнинг «Муқаддимат ул-адаб» асарининг беш бўлимдан иборат эканлиги баён қилинган эди. Бухоро нусхасида эса сўнгги уч бўлим тушиб қолган.

Исмлар тематик тамойил асосида гуруҳларга бўлинади: вақт номлари, осмон жисмлари номлари, табиат ҳодисалари номлари, металл ва минераллар номлари, алоқа йўллари номлари, сув билан боғлиқ бўлган номлар, ўсимлик номлари ва бошқалар.

Феъллар эса араб грамматик аъъанасига мувофиқ, ўзак таркибига кўра синфларга ажратилган.

«Муқаддимат ул-адаб» асарининг чигатой ва мўғул тилларидаги таржима матни 1938 йилда Н.Н.Поппе томонидан алоҳида китоб ҳолида нашр этилгани туркийшунослик ва мўғулшуносликда катта воқеа бўлди.

¹ Поппе Н.Н. Монгольский словарь "муқаддимат ул-адаб", часть 1, 2, 3, М.-Л., 1938; Боровков А.К. Тюркские глоссы в Бухарском списке "Муқаддимат ал-адаб". АСТА Orient. НИИД. Toms. XV, Fass. 1-3, 1962, 31-39-бетлар.

МЎҒУЛЛАР ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛИ ВА ТИЛШУНОСЛИГИ

Мўғуллар истилоси 1206 йилда Чингизхон бошлиқ мўғулларнинг илк феодал давлати ташкил топишидан бошланди. 1207-1211 йиллари Сибирь ва Шарқий Туркистон (бурят, ёкут, ойрот, қирғиз, уйғурлар) халқлари бўйсундирилди. Мўғул феодаллари ўзига хос ҳарбий ташкилот тузиб, унга турли халқ вакилларини, кўпроқ туркий халқларни жалб қилдилар. Мўғул қўшинларининг асосий кучи кўчманчи араблар ва турклардан иборат кўп сонли ва жуда ҳаракатчан отлич аскарлар эди. Қўшин бирлашган қўмондонликка эга бўлиб, қаттиқ интизоми ва яхши қуролланганлиги ҳамда жанговар сифатлари билан қўшни мамлакатлар қўшинларидан устун турар эди. Шунинг учун ҳам улар аста-секин Осиё ва Шарқий Овруподаги жуда кўп мамлакатларни босиб олиб, катта мўғуллар империясини ташкил этди. 1218 йили Еттисувни босиб олди. 1219 йили 150 мингдан зиёд мўғул қўшинлари бостириб кириб, 1221 йили Ўрта Осиёни тўла ишғол қилди. Шундай қилиб, Чингизхон ва Мунко қоон ҳукмронлиги даврида Мўғул феодал давлати таркибига Мўғулистон, Шимолий Хитой, Курия, Тангут давлати, Марказий ва Ўрта Осиё, Кавказ орти, Афғонистон ва Русиянинг анчагина ерлари бирлаштирилди.

Давлат тепасида шахзодалар, улус ҳукмдорлари иштирокида чақириладиган олий кенгаш (қурултой) сайлаган қоон (улуғхон) турган. Империя ихтиёрида бўлган ер-сув, яйловлар Чингизхон авлодининг мулки ҳисобланган. Қоон империяни ўз ўғиллари ва яқин қариндошларига улус-улус қилиб тақсимлаб берган.

Ўрта Осиё Чингизхон ихтиёрига берилган. Шундай қилиб, Ўрта Осиё XV асрнинг иккинчи ярмигача, соҳибқирон Амир Темур тахт тепасига келгунга қадар мўғуллар асоратида бўлди.

Шуни таъкидлаш керакки, мўғуллар туркийзабон элатларни истило қилиб турганда, унинг маданиятига таъсир эта олмади. Аксинча, туркий элатлар мўғул маданиятининг ривожига кучли таъсир этди. Жумладан, мўғуллар туркийлардан ёзув маданиятини ўзлаштирди. Мўғуллар даврида ҳам Марказий Осиёда бадиий адабиёт анъанага кўра форс тилида яратилди. Фақат мўғул ҳукмдорлари саройида маълум амалга эга бўлган туркий элат вакилларигина туркий тилда ижод қилиш ғоясини олға сурдилар. Форс тилида ижод қилаётган туркийзабон шоирларни ўз она тилларида ижод қилишга даъват этдилар. Хусусан, 1353 йилда Олтин Ўрда хони Жонибекнинг Муҳаммад хўжа деган амалдори шоир Хоразмийни ўз ҳузурига чорлайди ва бир қиш давомида ўз ёнида қолиб, туркий тилида асар ёзишни таклиф этади. Бу ҳақда шоир ёзади:

*Табассум қилди, айди, эй фалоне,
Кетургил бизга лойиқ армуғоне.
Кўнгил баҳринда кўп гавҳарларинг бор,
Очунда форсий дафтарларинг бор.
Муҳаббат нардини кўплардан уттунг,
Шакартек тил била оламни туттунг.
Тиларманким, бизнинг тил бирла пайдо
Китобе айласанг бу қиш котимдо.*

Бу даврда ўзбек, уйғур адабий тиллари мустақил тиллар сифатида бир-биридан ажралди. Ўзбек тилида бир қатор бадиий асарлар майдонга келди.

А. К. Боровков, А. М. Шчербак сингари турколог олимларнинг эътироф этишича, «Тафсир», «Муҳаббатнома», «Қиссаи Рабғузий» каби ёдгорликлар ўзбек тилининг илк ёдгорликлари саналади.

Шунингдек, номаълум муаллиф томонидан ёзилган «Ат-туҳфатуз закияту филлуғатит туркия» асари ҳам шу даврга мансубдир.

«АТ-ТУҲФАТУЗ ЗАКИЯТУ ФИЛЛУҲАТИТ ТУРКИЯ» ДА ТИЛШУНОСЛИК МАСАЛАЛАРИ

XIII-XIV асрларда туркий халқлар гарчи мўғуллар асоратида бўлса ҳам, лекин уларнинг маданий ва маънавий ҳаётда таъсири кучли бўлди. Шу боис туркий тилга қизиқиш, уни ўрганишга интилиш кучайди. Ана шу амалий эҳтиёжни қопламоқ учун бир қатор туркий тиллар луғати ва грамматикасига бағишланган асарлар майдонга келди.

Муаллифи ноаниқ бўлган «Ат-туҳфатуз закияту филлуғатит туркия» («Туркий тил ҳақида ноёб туҳфа») китоби ҳам ана шундай асарлар жумласидандир.

«Ат-туҳфа» асарининг муаллифи араб тилшунослигини мукаммал ўрганган, араб лексикографияси ютуқларини ўзига сингдирган кенг қамровли тилшунос олим бўлган. Асар тузилиши, луғат тузиш мезонлари, грамматик материалларнинг берилиши ана шундан далолат беради. Асар муаллифи Маҳмуд Кошғарий изидан бориб, туркий қабилаларнинг тилларини, уларнинг ўзаро фарқли ва ўхшаш жиҳатларини аниқлашга ҳаракат қилган. Лекин бу иш жуда қийин ва катта ҳажмли бўлганлиги учун асосан қипчоқлар тилини ўрганишни тадқиқот объекти қилиб олган. Ўрни билан туркманлар тилига солиштирган. Муаллиф бу ҳақда шундай ёзади: **«Мен бу асарда қипчоқ тили (хусусиятлари)га асосландим. Чунки энг кўп қўлланган тил қипчоқ тилидир. Туркман тилини бу ишда баён қилмадим, фақат жуда зарур бўлгандагина кўрсатдим, шунда ҳам «кула» дебгина чекландим»¹.**

Асарнинг қипчоқ тили хусусиятларини очишга қаратилганлиги ҳам бугунги туркийшунослик учун бу асарнинг жуда қимматли эканлигини кўрсатади. Бугунги қипчоқ гуруҳига мансуб бўлган тилларнинг тарихини, шунингдек, ўзбек халқининг келиб чиқишида катта этник гуруҳ бўлиб қўшилган қипчоқ шевалари тарихини ўрганишда мазкур асар энг мўтабар манба бўлиб хизмат қилади.

«Ат-туҳфа» бизгача биргина нусхада етиб келган. У Истамбулда Валиуддин афанди кутубхонасида сақланмоқда.

Проф. Э. Фозилов ва М.Т. Зияевалар «Ат-туҳфа»ни кириш, лексик-грамматик очерк, таржима, сўзлик, грамматик кўрсаткичлари билан рус тилида 1978 йилда нашр этдилар. Кириш қисмида асарнинг ўрганилиш тарихи ҳақида батафсил маълумот берилди.² Унда таъкидланишича, «Ат-туҳфа» асарининг мавжудлиги ҳақида дастлаб турк олими проф. М. Ф. Купрулу 1922 йилда маълумот беради. Турк олимлари Х. Т. Даглыуглы ва А. С. Левендларнинг маълумотига кўра, бу асар машҳур турк лексикографи Шамсиддин

¹ «Ат-туҳфатуз закияту филлуғатит туркия» (С. Муталлибов таржима). Т., «Фан», 1968, 4-бет.

² Бу ҳақда қаранг: Изысканный дар тюркскому языку. Т., «Фан», 1978. 6-бет.

Шоми томонидан таржима қилинган, лекин у нима учундир нашр этилмаган.

Поляк олими А. Зайончковскийнинг «Мамлуқлар ҳукмронлиги даврида ёзилган араб-қипчоқ луғати бўйича айрим кузатишлар» номли мақоласи эълон қилиниши билан Оврупо олимларининг диққати бу асарга жалб этилди.

1942 йилда Т. Халаи-Кун бу ёдгорликнинг факсимилини нашр қилди.

1945 йили проф. Б. Аталай «Ат-туҳфа»ни турк тилига таржима қилиб, нашрдан чиқарди.

Асарнинг қаерда ёзилгани ҳақида хилма-хил фикр билдирилади. Бир гуруҳ олимлар уни Мисрда (Б. Аталай, С. Муталлибов), бошқалари эса Сурияда (А. Зайончковский ва б.) деб ҳисоблайдилар. Ҳар икки гуруҳга мансуб бўлган олимлар асарнинг тил хусусиятларига асосландилар. Масалан, асарда бир қатор сўзлар учрайдики, бу сўзлар фақат араб тилининг сурия лаҳжасига хосдир. Хусусан, денгизчилик билан боғлиқ бир қатор туркий атамалар: *ками/кама* «кема», *йалкан/йилкан* «йелкан», *илангир* «якорь», *ишкик* «эшкак», *камачи* «денгизчи, матрос» сурия лаҳжасида учрайди. Ана шу хусусиятлар асосида иккинчи гуруҳга мансуб олимлар бу асарни Сурияда ёзилган деб таҳлил қилганлар.

Шу билан биргаликда асарда, Миср номи ҳам учрайди ҳамда ўсимликлардан *мамик/мамук* «пахта» сўзи ҳам қўлланиладики, бу ўсимлик Сурияда ўсмайди. Шунингдек, китоб охирида Султон Носир Муҳаммад Кайтабайнинг ўлдирилиш вақти ҳақида фикр юритилади. Бу шахс 1491—1498 йилларда Миср давлатини бошқарган.

Араб тили материаллари ичида шундай сўзлар борки, бу сўзлар сурия лаҳжасида бир маънода, миср лаҳжасида бошқа маънода қўлланилади. Бу сўзнинг туркча таржимасида эса мисрча маъноси берилади. Бу хусусиятлар биринчи гуруҳдаги олимларга асар Мисрда ёзилган, деган таҳминга келишга асос бўлган.

Проф. Э. Фозилов эса юқоридаги барча хусусиятларни бирлаштирган ҳолда, асарнинг Мисрда ёзилганини, лекин унинг муаллифи Сурияда анча истиқомат қилган бўлиши мумкинлигини таъкидлайди.

Проф. С. Муталлибов бу китобни 1966 йилда биринчи бор ўзбек тилига таржима қилиб нашр этди. Натижада ўзбек китобхонлари, илмий жамоатчилик ушбу китобдан фойдаланиш имкониятига эга бўлдилар. Асарда унинг муалли-

фи ҳақида ҳеч қандай маълумот учрамайди. Лекин китобда бу асарни ёзишга кўпчилик даъват этгани ҳақида фикр юритадики, демак, муаллиф тилшунос сифатида ўша даврда жамотчилик ўртасида танилган, деган хулосага келиш мумкин бўлади. Бу ҳақда муаллиф шундай ёзади: «**Мендан (бу ишни) сўраганларга хўп деб ваъда қилдим. Тангридан муваффақият ва ёрдам сўрадим. Тангрининг мурувват ва марҳамати соясида бу иш осонлашди**» («Ат-туҳфа», 8-бет).

Луғат тузилиши ҳам, грамматик материалнинг берилиши ҳам асар муаллифининг тилшунослик бўйича катта тажрибага эга эканлигини кўрсатади.

Асар қисқача кириш, фонетик ва график маълумотдан ташқари икки асосий қисмдан иборат. Биринчи қисмда луғат, иккинчи қисмда эса грамматик материаллар берилади.

Луғат тузиш мезонлари ва грамматик қоидалари араб тили лексикографияси ва грамматикаси анъаналарига асосланади. Шунини таъкидлаш керакки, муаллиф ўзигача туркий тилни ўрганишга бағишланган бир қанча китоблар мавжуд бўлганлигини ва ушбу китобни ёзишда уларнинг тажрибасидан ҳам фойдаланганлигини баён қилади. Бу ҳақда, жумладан шуларни ёзади: «**Албатта, шу тилда бир қанча китоблар ёзилган. (Мен бу ишда) ўзимдан олдин ёзганлар тажрибаларига мувофиқ бўлишга киришдим**».

Туркий тилда китоб ёзган ўзигача бўлган муаллифлар ичида Абу Хайён номини алоҳида тилга олади ва муаллиф тил тузилиши ҳамда тилшунослик бўлимларини белгилашда унинг фикрига таянади. Жумладан, у бу ҳақда қуйидагича фикрни баён қилади:

«**Андалисли улуғ шайх аллома, тангри ёрлақагур Шарофиддин Абу Хайён Муҳаммад бин Йусуф бин Али бин Хайён туркий тиллар хусусида ёзган китобида шундай дейди: (Бундан сўнг) ҳар тилни билиш, уч нарсани ўзлаштириш билан ҳосил қилинади. Биринчиси, ҳар бир сўз маъносини аниқлаб билиш. Бу қисм «Луғатшунослик» деб аталади. Иккинчиси, сўзларнинг айрим-айрим ҳолдаги хусусиятларини ўрганиш. Бу қисм Илми сарф деб юритилади. Учинчиси, сўзнинг бир-бирига боғланишига доир хусусиятларни ўрганиш. Бу қисм арабча илми наҳв дейилади**» (9-10-бетлар).

Шундай қилиб, «Ат-туҳфа» муаллифи бой грамматик анъанадан фойдаланган ҳолда ушбу асарга қўл урган.

Асарда **менталингвистик қарашлар**. «Ат-туҳфа» асарида тилнинг ижтимоийлиги, унинг вазифаси, тил ва тафаккур муносабати ҳақида айрим маълумотлар учрайди. Ин-

соннинг ўзига хос хусусияти унинг фикрлаш қобилиятига эга эканлиги, фикр эса нутқ ёрдамида ифода қилиниши ҳақида қуйидагича маълумот берилади: «Инсон ҳайвондан фақат тушуниш ва тил (сўзлаш) билангина фарқ қилади» («Ат-туҳфа», 8-бет). Шунингдек, «тилда шериклик энг яхши воситалардан ва энг олий белгилардандир», деган фикрни баён қиладики, бу билан бирор нарса, воқеа-ҳодиса ҳақида фикр ифодаламоқ учун, яъни нутқий фаолиятни амалга оширмақ учун, албатта, сўзловчи ва тингловчилар бўлмоғи лозимлиги таъкидланади. Англашиладики, муаллиф тилнинг фақат бир шахсгагина хос эмас, балки бутун жамиятга хос эканлиги, унинг ижтимоийлиги ҳақида ўз фикрини баён қилади.

Фонетика ва графика бўйича қарашлари. «Ат-туҳфа» аса-рида фонетика ва графика масалалари юзасидан аралаш ҳолда озгина маълумот берилади. Шу маълумотнинг ўзи-даёқ бу асар муаллифи араб тилшунослиги аънаналари асосида шаклланганлиги, шу боис, товушларнинг физиологик томонига кўпроқ эътибор берганлигининг гувоҳи бўламыз. Масалан, «н» ундошидан сал фарқ қиладиган «ң» ундоши ҳақида фикр юритар экан, унинг ўзига хос хусусиятини физиологик асосда белгилайди. «Унинг махражи тамоқ-бўғиз ёриғидан бурун орқали» талаффуз қилиниши айтилади (9-бет).

Кипчоқ тилининг фонологик тизимида 23 та товуш — фонема (буни ҳарф атамаси орқали ифодалайди. Фонема ва ҳарф бир атама остида берилади) мавжудлиги, бу фонемалар ёзувда 22 та ҳарф орқали ифодаланиши кўрсатилади. Булардан 19 таси асосий дейилади ва амалда 18 та ҳарф берилади. Улар қуйидагилар: алиф, и, в, п, н, м, л, к, қ, ғ, т, с, з, р, ж, т, б.

Шунингдек, муаллиф «*ф*» билан тенг келувчи *б* ва *п*, *ш* билан тенг келувчи *ж* ва *ч* боғли *к* (яъни *г*) ҳамда бурун товуш (назаллашган) *ң*, яъни *нг* ни фарқлаган ҳолда уларнинг ҳар қайсиси тавсифий йўл билан баён қилинади. Масалан, ал-ба ал-мажуба би-л-фа (*ф* билан аралаш *б*, яъни *п*): ал-джим ал-мажуба би-ш-шин-ш билан аралаш *ж*, яъни *ч*); ан-нун ал-хайжумийа - бурун *н*, яъни (*ң*) каби.

Фонетик материал асарда шу билан чегараланади. Муаллиф фонетик ҳодисаларга ҳам маълум даражада ўрин беради. Қизиғи шундаки, асарда ҳар қандай фонетик ўзгариш талаффуз қулайлигига интилиш натижасида рўй бериши айтилади. Худди шу фикр XIX асрнинг 70—80-йил-

ларида ёш грамматикачилар томонидан бўрттирилди ва фонетик ҳодисаларга алоҳида аҳамият берилди.

«Ат-туҳфа»да товушларнинг тушиши ҳақида кенг маълумот берилади. Қуйидаги товушлар тушиб қолиши мумкинлиги кўрсатилади:

д: *ичир* (асли *ичдир* дейилади);

б: *агар* (асли арабча *абгар* эканлиги кўрсатилади);

р: *била* (асли *бирла*, *бирлан*);

қ: *сичан* (*сичқон*), *ташари* (*ташқари*), *башар* (*башқар*);

к: *ичари* (*ичқари*);

нг: *ализ* (*алинғиз*).

Шунингдек, бўғин туширилишига ҳам мисол келтирилади: *алман* (асли *алмазман*).

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, «Ат-туҳфа»да ўша давр туркий тилларнинг, хусусан, қипчоқ тилининг товуш тизими ҳақида жуда кам маълумот берилади. Унли ва ундошлар ажратилмайди. Унлиларнинг ёзувда ифодаланиш даражаси ҳақида фикр юритилмайди. Муаллиф асарда буни мақсад қилиб қўймайди ҳам.

Грамматик масалалар. «Ат-туҳфа» нинг қимматли жойи шундаки, унда луғатдан сўнг грамматик материаллар ҳам берилади. Асарнинг бу қисмини туркий тилларнинг илк грамматикаси дейиш мумкин. Туркий тил грамматикаси араб грамматикаси аъёнлари асосида ўрганилади. Араб тили грамматикаси билан туркий тил грамматикаси солиштирилади. Араб тилидаги грамматик тушунчалар туркий тилда қандай ифодаланиши ҳақида маълумот берилди. Натижада амалда солиштира грамматиканинг илк намунаси пайдо бўлади.

Биринчи бўлимнинг *номи маърифат ва накра* (араб тили грамматикасида отларнинг аниқлик ва ноаниқлик шакллари маърифат ва накра атамаси билан номланади) деб ажратилган. *Эр* («эркак киши», *кичи* «киши», «одам», *элчи* «хотин», «аёл» каби отлар ноаниқлик хусусиятига эга бўлган исмлар — *накрага* киритилади. Аниқлик белгисига эга бўлган исмлар *маърифат* ҳисобланади. Уларга олмошлар, исми хос, ишорат оти, мавсуллар (аниқловчилик бирикмалар) хос эканлиги таъкидланади.

От ва унинг грамматик хусусиятлари. Сўз туркумлари араб тилшунослиги аъёнасига мувофиқ исм (от), феъл ва ёрдамчи сўзларга бўлинади. Олмош, сифат, сон ҳам исмлар таркибида ўрганилади. Ҳар қайси сўз туркумининг грамматик ўрни билан мазмуний хусусиятлари ёритилади.

Бу асарда сўз туркумларининг грамматик хусусиятлари ҳақидаги бир қатор фикрлар ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

Ана шундай қимматли фикрлардан бири туркий тилларда аффиксларнинг кўпвариантлиги масаласидир. Муаллиф ҳозирги тилшуносликда эътироф этилаётган лисоний бирликларда умумийлик-хусусийлик, инвариант-вариантлик диалектикаси намоён бўлишига аввалдан ишора қилади. Сўз туркумларидаги ҳар қайси грамматик маъно ифодаловчи морфологик воситалар ўзи қўшилаётган асос қисмининг фонетик тузилиш хусусиятига мос равишда бир неча кўринишда намоён бўлишини баён қилади. Масалан, ўтган замон сифатдоши *-ган, -кан, -қан, -ған* вариантлари орқали рўёбга чиқиши, бу вариантлардан қайси бирининг қўлланилиши ўзакнинг фонетик тузилишига боғлиқ эканлиги айтилади. Чунончи, *кэтган, кэлган, алган* ва шу кабилар.

Ҳар қайси аффикс ҳақида гап кетганда, албатта, унинг нутқ жараёнларида турли хил вариантларда намоён бўлишини кўрсатади.

Асарда аффиксларнинг ўзак фонетик структурасини ташкил этган товушларнинг қалин (орқа қатор) ёки ингичка (олд қатор)лигига мос равишда қалин ва ингичка варианты қўшилишини таъкидлаши билан туркий тилларнинг ўзига хос фонетик қонуни — сингармонизм ҳақида дастлабки маълумот беради. Муаллиф сўзларнинг морфемик таркиби ҳақида фикр юритганда сўзларнинг (сўз ўзакларининг) қалин ва ингичкалигига изчиллик билан эътибор беради («Ат-туҳфа», 188 ва б. бетлар).

Отлар атоқли ва турдош отларга бўлинади. Атоқли отлар «алам» атамаси билан номланади ва бирор нарсага хослаб қўйилган сўз «алам» эканлиги айтилади (108-бет). Масалан, *Аллоҳ*—тангри, *Расул*—пайғамбар, *Малик*—қаан ва бошқ. (108-бет).

Алам тузилиш жиҳатдан содда ва қўшма турларга бўлинади. Масалан, *Ала буға, Кун дугди, Ой дугди* (киши отлари) кабилар қўшма, *Аллоҳ, Расул* кабилар содда (салт) алам ҳисобланади.

Отларнинг сон, эгалик, келишик категориялари, кичрайтириш шакллари ҳақида маълумот берилади.

Отлар сон жиҳатдан бирлик ва кўplik зидланишига эга эканлиги ва кўplik аъзоси кўplik шаклига эгалиги, бирлик аъзоси эса бундай шаклга эга эмаслиги билан характерланиши баён қилинади.

Бирлик

*кечи
эпчи
ат*

Кўплик

*кечилар
эпчилар
атлар*

(Ўша жойда)

Отларнинг бирлик-кўплик зидланиши билан олмошларнинг бирлик—кўплик зидланиши ўртасида катта фарқ борлиги, олмошларда кўпликнинг икки хил ифодаланиши кўрсатилади. Жумладан, кишилик олмошларида кўплик аффиксация йўли билан эмас, балки фонетик ўзгариш йўли билан ифодаланиши айтилади. Масалан:

Бирлик

*мен
сен*

Кўплик

*биз
сиз*

Сўроқ, кўрсатиш олмошларида бирлик-кўплик зидланишининг ифодаланиши отларга ўхшашлиги таъкидланади:

Бирлик

*ким
нима
бу, му, ол*

Кўплик

*кимлар
нималар
булар, мулар*

Эгаликнинг уч шахс бўйича махсус кўрсаткичлари мавжудлиги ва бу кўрсаткичлар бирлик ва кўплик бўйича фарқланиши баён қилинади. Бунни қуйидаги парадигмада кўрсатиш мумкин.

Бирлик

*башим, кўзим
башинг, кўзинг
баши, кўзи*

Кўплик

*башимиз, кўзимиз
башингиз, кўзингиз
бошлари, кўзлари*

Асарда отларнинг келишиклар билан ўзгариши ҳақида ҳам фикр юритилади ва тушум келишигининг ўзига хос хусусиятлари, бош келишик билан мўтадиллашиш ҳолатлари ҳақида маълумот берилади. Масалан, *ўтмакнун едим* «нонни едим», *атни миндим*; *қул саттим* «қулни соттим», *ат бардим* «от бердим» ва бошқалар. Булардан дастлабки икки бирикма таркибида ҳоким бўлак орқали ифодаланган ҳаракат тушган объект тушум келишиги орқали, кейингиларида ҳоким бўлак орқали ифодаланаётган ҳаракат тушган объект тушум келишиги билан эмас, балки бош келишик билан ифодаланмоқда. Натижада бош келишик

билан тушум келишиги мўътадиллашмоқда (нейтрализацияга учрамоқда).

«Ат-туҳфа»да отларнинг кичрайтириш шакллари ҳақида ҳам батафсил маълумот берилади. Қуйидаги аффикслар ёрдамида кичрайтириш маъноси ифодаланиши кўрсатилади:

1) -чук, -чуқ, -жук, -жуқ: *атчук, қулчук, эшакжуқ, итжуқ.*

Баъзан бу аффикслар охирида «з» ундоши орттирилиши, -чуказ шаклида қўлланилиши мумкинлиги айтилади. Масалан, *атчуказ, қулчуказ* каби.

2) -чак, -жак: *яқинчақ, исижак* ва бошқ.

3) -ча: *талича* «телбача», *абдалча* ва бошқ.

4) -гина, -кина, -фина, қина: *атқина, эшаккина* каби.

Бу қўшимчанинг Маҳмуд Кошғарий томонидан икки маънода—кичрайтириш ва эркалаш маъноларида қўлланилиши таъкидланган эди, «Ат-туҳфа»да фақат кичрайтиш шакли сифатида келтирилади.

Асарда сонлар ҳақида ҳам «сонлар бўлими» сарлавҳаси остида анча кенг маълумот берилади («Ат-туҳфа», 126-бет).

Сонларнинг тўрт даражаси ажратилади:

Бирлар (бирдан тўққизга қадар бўлган сонлар): *бир, икки, уч, дўрт, беш, алти, йади, сегиз, туқуз;*

Унлар (ўндан тўқсонгача): *ун, йегирма, ўттуз, қирқ, элли, атмиш, йетмиш, саксон, тўқсон.*

Юзлар (юздан минггача): *юз, икки юз, уч юз* каби.

Минглар (мингдан юқориси). Бунда бирларга мансуб сонлар олдин, кўп сонлар эса кейин келади): *икки минг, уч минг, тўрт минг* каби.

Ўнликлар билдирувчи таркибли сонларда олдин ўнликни, ундан сўнг бирликни билдирувчи сўзлар келиши, баъзан бунинг акси бўлиши ҳам мумкинлиги кўрсатилади. Масалан, *йигирма бир — бир йигирма* каби.

Тартиб сонлар саноқ сонларга *-инчи, -унчи, -ланчи, -ланжи* аффикслари қўшилиши билан ҳосил қилиниши айтилади. Масалан, *иккинчи, учунчи, дўртунчи, бечинчи, бирланжи* каби.

Феъл ва унинг грамматик хусусиялари

Асарда феъл туркумига ҳам жуда кенг ўрин берилади. Феълнинг нисбат, бўлишли-бўлишсизлик, шахс, майл, замон категориялари атрофлича ёритилади.

Асарда мажхул, биргалик, орттирма, ўзлик нисбатлари ҳақида фикр юритилади.

Мажхул нисбат «исми мафъул» атамаси билан берилади ва унинг *-л, -ил* аффикси орқали ифодаланиши айтилади. Масалан, *берилди* каби.

Биргалик нисбат *-ш, -уш, -иш* аффикси ёрдамида ифодаланади, дейилади («Ат-туҳфа», 125-бет). Масалан. *урушурман, урушурбиз; урушурсан, урушурсиз; урушгай, урушгайлар*.

Орттирма нисбат ўтимлилик билан боғлиқ равишда ўрганилади. Қуйидаги шакллар орттирма нисбат (ўтимли) шакллари ҳисобланади.

-дир, -тир: миндир, тўйдир, суқтур «киргиздир».

-т: ўлтурт «ўтқиз», ўқут, бошлат, ўлтурт «ўлдир».

-р: чиқар.

-гиз, -киз: киргиз, тиргиз

-кар: ўткар «нуфузли қил»

-кир, -қир: йамқир

-гуз, -куз: тургуз ва бошқалар.

Ўзлик нисбат *-н* аффикси орқали ифодаланади. Масалан, *урунур, йувинур* каби.

Асарда феъл майллари ҳақида ҳам маълумотлар бор. Буйруқ, шарт-истак майллари ҳақида фикр юритилади. Буйруқнинг тингловчи (II шахсга) ва ғойибга (III шахсга) қаратилиши айтилади. Бу майлнинг шахс ва сон бўйича зидланиши кўрсатилади:

Бирлик

тингловчи: *кел, кет, бошла, сўйла*

ғойиб: *келсин, кетсин, сўйласин*

Кўплик

келингиз, кетингиз, бошлангиз, сўйлангиз, келинг, кетинг, сўйланг.

келсинлар, кетсинлар, сўйласинлар

Бундан ташқари тингловчига қаратилган буйруқни таъкидламоқ учун ўзакка *-қин, -гин* (қалин ўзакларга); *-гин, -кин* (юмшоқ ўзакларга) аффикслари қўшилишини айтди: *турғун, йатқин, келгин, турмагин, йатмагин, кетмагин* каби.

Шарт майли ҳақида гапирилганда, аввало, унинг араб тилида қандай ифодаланиши ҳақида маълумот берилади ва бунинг туркий тилда ифодаланиши ҳақида кенг тўхталади. Шарт майли (адот) туркчада *-са* қўшимчаси ёрдамида ифодаланиши таъкидланади. Масалан,

Бирлик
сўзловчи: *турсам*
тингловчи: *турсанг*
ўзга: *турса*

Кўплик
турсак
турсангиз
турсалар

Шунингдек, шарт майли шаклининг феълнинг бўлишли-бўлишсиз шакллари билан ифодаланиши, турли замон шаклларида ифодаланиши ҳақида батафсил маълумот берилади.

Кесими шарт майлидаги феъллардан ифодалаганда, гап таркибда кўпинча *агар* боғловчиси келиши, бу боғловчи аслида форсча бўлса ҳам, туркларда фаол қўлланилиши ҳақида фикр юритилади Масалан, *агар келса - агар келмаса*.

Асарда инкор категориясини ёритишга ҳам катта ўрин берилади. Туркий тилда инкорни ифодалашда бешта восита ишлатилиши айтилади. Жумладан, *-ма, -сиз (азиқли - азиқсиз), на, йўқ (на кичи бар, на эпчи), ақшам йўқ* «пулим йўқ».

Сифатдошнинг бўлишсиз шакли *-мас (-мар)* ҳам бўлишсизлик ифодаловчи алоҳида восита сифатида берилади. Масалан, *келмазман, келмазлар*. Баъзан «з» жарангсизланиши мумкинлиги таъкидланади: *келмасман, келмаслар* каби.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, асарда *бўлишсизлик* бўлими остида феъллардаги бўлишли-бўлишсизлик билан от (исм)лардаги ва умуман гапга хос бўлган, предикативликнинг бир узви саналувчи тасдиқ-инкор категориялари бирлаштирилган ҳолда берилади.

Асарда феъл замонлари кенг ёритилади. Феъллардаги замон категорияси уч замонни ўз ичига олиши қўрсатилади: 1) ўтган замон; 2) ҳозирги замон; 3) келаси замон.

Ўтган замон нутқ моментига нисбатан олдин рўй берган ёки юзага чиқмаган ҳаракат-ҳолатни билдириши ва бундай маъно *-ди, -миш, -иб (-ип)* аффикслари ёрдамида ифодаланиши айтилади. Биринчи аффикс жарангсиз ундошлардан сўнг *-ти* вариантыда қўлланилиши таъкидланади. Масалан, *алди, уйалди (уйанди), кетти, ичти* каби.

-миш, -иб аффикслари исми фоиллар вазифасида ҳам келиши семантик жиҳатдан ўтган замонда рўй берган (ёки бермаган) ҳаракат-ҳолатни «эшитганлик ҳақидаги хабар» маъносини англатиши баён қилинади. Бу шаклнинг шахс ва сон парадигмаси ҳам берилади.

Бирлик
сўзловчи: *келишман (келмишам)*
тингловчи: *келмишсан*
ўзга: *келмиш*

Кўплик
келмишбиз
келмишсиз
келмишлар

ёки:

сўзловчи: *келибтурман*

тингловчи: *келибтурсан*

ўзга: *келибтур*

келибтурмиз

келибтурсиз

келибтурлар

Ҳозирги замон шакли ҳозирги ва келаси замон маъносини синкрет ифодалашни айтади. Ҳозирги замон шакли ўзакнинг қандай товуш билан (иллатли ёки иллатсиз) тугашига қараб икки вариантда қўлланилиши баён қилинади: ўзак охири «сахих» (иллатли бўлмаган ундош билан тугаган) бўлса, ўзак билан шахс қўшимчалари ўртасида *-а* морфемаси қўлланилиши; ўзак охири иллатсиз бўлганда эса, яъни унли билан тугаганда бу морфема *-й* вариантда ишлатилиши кўрсатилади. Масалан,

Бирлик

Кўплик

сўзловчи: *келадирман, сўйлайдирман*

тингловчи: *келадирсан, сўйлайдирсан*

ўзга: *келадир, сўйлайдир*

келадирбиз, сўйлайдирбиз

келадирсиз, сўйлайдирсиз

келадирлар, сўйлайдирлар

Ҳозирги-келаси замон феъли аниқлик-эҳтимоллик белгисига кўра ҳам зидланиши, *-ир* қўшимчаси орқали ифодаланганда ҳозирги-келаси замон эҳтимоллик (гумон) маъносини ифодалашни айтади. Масалан,

Бирлик

Кўплик

сўзловчи: *келгайман, чиққайман*

тингловчи: *келгайсан, чиққайсан*

ўзга: *келгай, чиққай*

ёки:

сўзловчи: *келасиман*

тингловчи: *келасисан*

ўзга: *келаси*

келгайбиз, чиққайбиз

келгайсиз, чиққайсиз

келгайлар, чиққайлар

келасибиз

келасисиз

келасилар

Туркманлар эса келаси замон учун *-ажак* ва *-асар* аффиксларини қўллаши кўрсатилади. Масалан,

Бирлик

Кўплик

сўзловчи: *келасарман*

тингловчи: *келасарсан*

ўзга: *келасар*

келасарбиз

келасарсиз

келасарлар

Булардан кўриниб турибдики, муаллиф туркий тиллар морфологиясида марказий ўринни эгаллаган феълларнинг грамматик категориялари ҳақида изчиллик билан батафсил маълумот берган.

Ёрдамчи сўзлар

Асарда ёрдамчи сўзлар ҳақида ҳам маълумот берилади. Туркий тилда *ва* боғловчиси каби бир сўз йўқлиги, лекин *дағи, тақи, йўқса, йўқ, йа, аммо* каби сўзлар боғловчи бўлиб хизмат қилишини таъкидлайди. Бу боғловчиларнинг қўлланилиш ўринлари ва маъно фарқланишлари ҳақида маълумот берилади: Масалан, *йўқса* арабча *ав* ва *аммо* боғловчиларининг маъносига тенг келиши, айирув маъносини англатиши баён қилинади. *Бий турмади, йўқ қули* «Бек турмади, балки қули турди».

Араб тилидаги *аммо* боғловчиси туркий тилда *йа* боғловчисига тенг келади, дейди: *Йа муну алирсан, йа муну* «*Ё буни ол, ё уни*». Муаллиф *йа* боғловчиси ҳам асли арабча эканлиги, кейинчалик турклар ўзлаштирганлигини, шунингдек улар арабча *аммо* боғловчисидан ҳам фойдаланишини айтади. («Ат-туҳфа», 148-б).

Лекин муаллиф XI аср манбаларида кенг қўлланилган *ҳам, ям, яна* сингари боғловчиларга тўхталмайди.¹

Асарда юкламаларга ҳам ўрин берилади. Юкламалар «Таъкид бўлими» сарлавҳаси остида ўрганилади. Бу сарлавҳа остида фақат таъкид юкламаларигина эмас, балки умуман маънони кучайтириш усуллари ҳақида фикр юритилади.

Туркий тилларда маъно кучайтиришнинг икки йўли: лафзий (такрорлаш) ва маъновий (маълум маъно кучайтирувчи лексик восита ёрдамида) йўли борлиги айтилади.

Лафзий таъкид отларда ҳам, феълларда ҳам, ҳарфларда ҳам (ёрдамчиларда) учраши мумкинлиги кўрсатилади. Масалан, отларда: *бий-бий* «бек-бек»; феълларда: *ал-ал*; ҳарфларда: *ук-ук*. Ҳатто гаплар ҳам такрорланиши айтилади: *Бий келди — Бий келди* «Бек келди - Бек келди».

Маъновий таъкидни ифодалашда қуйидаги воситалар қўлланилиши кўрсатилади:

а) ўзи : *Бий турди ўзи* «Фақат бекнинг ўзи турди».

б) қанси, қанди; *Бий кетти қанси* «Фақат бекнинг ўзи кетди».

в) *барча, барша*: *Кичилар келдилар барча* «Ҳамма кишилар (одамлар) келишди».

¹ Қаранг: Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан очерклар, 122-бет.

Ундовлар

Асарда ундовлар ҳақида ҳам «Ундовлар бўлими» сарлавҳаси остида қисқача маълумот берилади. Учта ундов сўзлари борлиги айтилади. Улар қуйидагилар:

- 1) *А* «Эй» сўзи: Масалан, *А кичи!* «Эй одам!»
- 2) Таажжуб маъносини ифодалаш учун *абав* сўзи қўлланадиганини кўрсатади.
- 3) *Абу*: Бу сўз «алам» маъносини ифодалайди.

Сўз ясалиши

«Ат-туҳфа»да муаллиф сўз ясалиши ҳақида ҳам тўхталади. От (исм)лардан феъл ясалишига бир қанча мисоллар беради. Берилган мисоллардан қуйидаги феъл ясовчи аффиксларни кўрсатиш мумкин:

- ар: *ақ-ақарди, қара-қарарди, сари-сарарди, сарғарди, қизил-қизарди, йашил-йашарди, кўк-кўкарди; қисқа-қисқар.*
- ир: *қайғи - қайғирди, ич-ичирди.*
- и: *бай-байиди* ва бошқалар.

Синтактик материаллар

«Ат-туҳфа»да гапнинг ифода мақсадига кўра турлари, хусусан, сўроқ гаплар ва сўроқни ифодалаш йўллари, гап бўлақларининг тартиби ҳақида маълумот берилади.

Сўроқ гаплар қуйидаги сўроқ воситалари орқали ифодаланиши баён қилинади:

1) *-ми* юкламаси орқали. Бу юкламанинг қўлланилиши икки хил эканлиги кўрсатилади. Биринчи ҳолатда сўроқ юкламаси гап охирида, кесим таркибда келади. Масалан, *Бийлар келдиларми? «Беклар келдимми?»*

Бундай ҳолатда сўроқ юкламаси билан шахс қўшимчаларининг жойлашиш ўрни турличадир. Ўтган замон феълда замон қўшимчасидан сўнг шахс қўшимчаси, ундан сўнг эса сўроқ юкламаси келади: *Келдингми? Келдингизми?* каби.

Ҳозирги ва келаси замон феълларида замон қўшимчалари билан сўроқ юкламалари ўрни алмашилиб қўлланиши мумкинлиги кўрсатилади. Баъзан шахс қўшимчалари олдин, сўроқ юкламалари ундан кейин келади. Масалан, *келирманми? келирбизми? келайимми? келалимми? келаликми? келгайманми? келгайбизми?* каби. Баъзан эса, аксинча, сўроқ юкламаси олдин, шахс қўшимчалари кейин келади.

Масалан, *келирмисан? келирмисиз? келамидирсан? келамидирсиз? келгаймисан? келгаймисиз?* каби.

Сўроқ юкламаларининг бундай жойлашуви, эҳтимол, ўша даврдаги қабилалар тиллари ўртасидаги фарқ бўлиши мумкин.

Иккинчи ҳолатда сўроқ юкламаси мантикий урғу тушган бўлак таркибида, актуал бўлиниш жиҳатдан рема таркибида келади. Бу вақтда *-ми* кўпинча кесимдан олдинги бўлақларда келади. Масалан, *Бийми келди? «Бек келдими?», Манми келдим? Бизми келдик? Санми келдинг? Сизми келдингиз?* каби. Бу хусусият ҳозирги айрим туркий тилларда, жумладан, ҳозирги қорачой-балқар тилида адабий меъёр саналади.¹

2. Сўроқ олмошлари орқали. Бу вақтда гап таркибида *нача, ким, нима, нега, налик* каби олмошлар иштирок этиши таъкидланади. Масалан,

Налик келдинг? Налик келдингиз?

Нега келдим?

Надан куларсан?

Неча ақчадир бу?

3. На сўроқ маъносини таажжуб орқали ифодалаши айтилади. («Ат-туҳфа», 124-бет).

Масалан,

Бий на кўрукли кичидир? «Бек қандай кўркам кишидир.

На йамандир? «Бу қандай ёмондир».

«Ат-туҳфа»да эга билан кесимнинг гап таркибидаги тартиби ҳақида ҳам маълумот берилади. («Ат-туҳфа», 133-бет). Эга олдин, кесим эса гап охирида келиши қоида эканлиги кўрсатилади. Масалан,

Бий тангда турасидир «Бий эрта туради».

Бий уйдадир.

Сўроқ гапларда баъзан бу қоида бузилиши, кесим олдин, эга эса ундан кейин келиши мумкинлиги таъкидланади. Масалан,

Бий қани? Қани бий? Уйда кимдир? Ким уйдадир? «Уйда ким бор» ва бошқалар.

Юқорида баён қилинганлардан шу нарса маълумки, асар муаллифи XII—XIII аср туркий тилининг фонетикасидан

¹ Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972, 93-бет.

тортиб синтаксисига қадар изчиллик билан маълумот берган.

Бу асарда баён қилинган кўпгина фикрлар ҳозирги туркийшунослик учун ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ. Шу билан бирга туркий тилларнинг тарихий грамматикасини яратишда бу асар қимматли манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

Ўзбек халқи тарихида темурийлар даври зарҳал ҳарфлар билан ажралиб туради. Соҳибқирон Амир Темур даврининг етук билимдони бўлгани учун ўзи барпо этган буюк империя ҳудудида илм-фан, маданият, санъат, архитектуранинг ривожига алоҳида аҳамият берди. Дунёнинг турли жойларидан олиму фузалоларни саройга йиғиб, уларга иззат-икром кўрсатди. Ижод қилишлари учун қулай имконият яратиб берди. Темур тузукларида ёзилишича, сарой мажлисида олиму фузалолар доимо Соҳибқирон ёнидан жой олганлар. Шунинг учун ҳам бу даврда илм-фан, маданият, санъат гуллаб-яшнади. Империя ҳудуди, айниқса, унинг пойтахти Самарқанд улкан қурилиш майдонига айланди. Бу давр Фарб олимлари тўғри таъкидлаганидек, Марказий Осиёнинг Уйғониш даври эди.

Амир Темур турк (ўзбек) тилининг обрў-эътиборини кўтариш, унинг функция доирасини кенгайтириш, бу тилни дипломатик муносабатлар, давлатнинг турли ҳужжатлари юритиладиган тилга айлантиришга алоҳида аҳамият берди. Шунини таъкидлаш керакки, Соҳибқироннинг турк (ўзбек) тилининг ҳақ-ҳуқуқини тиклаш учун ҳаракати ўша даврда бадиий адабиётда, давлатнинг расмий ҳужжатларида анъанавий тил бўлган форс тилини камситиш ҳисобига бўлмади. У тилнинг ривожига ҳам кенг имконият яратиб берди. Халқлар ўртасида тил асосида конфликт чиқишига мутлақо йўл қўйилмади. Икки тиллилик империя ҳудудида кенг тарқалди.

Амир Темур турк (ўзбек) тилининг форс тили билан тенг нуфузга эга бўлиши учун барча шарт-шароитни яратишга ҳаракат қилди. Ўзи ҳам тузукларини ва кўп давлат ёзишмаларини турк (ўзбек) тилида ёзди. Бу эса турк тилининг давлат тили мавқеига кўтарилишига имконият яратди. XX асрнинг буюк ёзувчиси Чингиз Айтматов, Соҳибқи-

роннинг ана шу хизматларини назарда тутиб, ҳозирги барча туркийзабон халқлар Амир Темур олдида қарздор эканлигини таъкидлади.

Амир Темур ва темурийлар турк тилида бадиий асарлар яратишга алоҳида аҳамият бердилар. Шунинг учун темурийлар саройида бир қанча туркийзабон адиблар иззат-икромга сазовор бўлдилар.

Хусусан, Мавлоно Лутфий Шоҳруҳ Мирзо саройида хизмат қилиб, ўз замонасининг «Малик ул-Калом» ига айланди.

Саккокий Мирзо Улуғбек саройида ижод қилди ва Улуғбекнинг иззат-икромига сазовор бўлди. Олим-фозилларга катта ҳурмат билан қараганлиги, илм-маърифатга аҳамият берганликлари туфайли темурийлар ўз оилаларида бола тарбиясига, уларнинг илм олишларига ҳам эътиборни кучайтирдилар. Бунинг натижасида темурийлардан бир қатор олимлар, шоирлар етишиб чиқди. Мирзо Улуғбек, машҳур «Таашшукнома» асарининг муаллифи Сайид Аҳмад ибн Мироншоҳ, Хусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ана шундай темурийзодалардандир.

Темурийлар саройида ўсиб-улғайган Алишер Навоий Амир Темур ниятини тўла амалга оширишга бел боғлаб, ўзбек адабий тилининг яловбардори бўлиб майдонга чиқди.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Жаҳон маданияти тарихида катта обрў-эътиборга сазовор бўлган Алишер Навоий бутун фаолиятини ўзбек маданиятини дунёга танитиш, ўзбек тили мавқеини баланд кўтаришга бағишлади.

Алишер Навоий ўзигача бўлган туркигўй шоирлардан Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий, Гадоий ва Мавлоно Лутфийларнинг номларини ҳурмат билан тилга олади. Лекин форсий шоирлар қаршисига чиқадиган, улар билан дадил беллаша оладиган ёлғиз Мавлоно Лутфийдан ўзга шоир пайдо бўлмаганидан афсусланади. Ҳамон бадиий адабиётда форс-тожик тили етакчилик қилмоқда, ўзбек тилининг имкониятлари яширин қолмоқда эди.

Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзади: “Бу алфоз ва иборатда бу навъ дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмағон жиҳатдин бу яшурун қолибдур... ва филҳақиқат, агар киши яхши мулоҳаза ва

тааммул қилса, чун бу лафзда вусъат (кенглик) ва майдо-нида мунча фусхат (очиклик) топилур...»

Шоир турк (ўзбек) тилини хазина, чаманзор ҳисоблайди. Бу шундай хазина ва чаманзорки, атрофи эл оёғи етишидан асралган ва қимматбаҳо нарсаларга бошқаларнинг қўли тегишидан сақланган. Аммо «маҳзанининг йилони хунхор (қонхўр) ва гулшанининг тикани беҳад ва шумор (сон-саноксиз)». Шоирлар илонларнинг найзасидан кўрқиб, бу хазинадан баҳра ололмай ўтганлар. Гўё назм тўдасининг гулдаста боғловчилари тиканлар санчилиши зараридан ҳадиксираб, бу чаманзордан гулни қўлга кири-толмаганлар.

Форс-тожик адабиёти ўзбек адабиётига нисбатан анча қадимий ва бой тажрибага эга бўлганлиги, бу тилда ҳатто қофия-луғат китоблари ҳам яратилганлиги туфайли форс-тожик тилида ижод қилиш бир мунча осонроқ эди. Шунинг учун ҳам кўпгина турк (ўзбек) шоирлари ўз она тилларида эмас, балки форс-тожик тилида ижод қилар эдилар. Натижада ўзбекларнинг маълум гуруҳи форс-тожик тилидаги адабиётлардан баҳраманд бўлсалар ҳам, лекин кўпчилиги бадиий адабиётдан бебаҳра қолаётган эди. Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достонида ёзади:

*Форси эл топди чу хурсандлиқ
Турки доғи топса барумандлиқ.*

Алишер Навоий ўзбек шоирларини ўз она тилида ижод қилишга, ҳеч бўлмаганда ҳар икки тилда баробар қалам тебратишга чақирди. У ўзбек адабий тилининг равнақи учун қурашни даврнинг энг муҳим иши деб билди:

*Сенга онча ҳақ лутфи воқеъдурур,
Ки то турк алфози шойеъдурур.
Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,
Яқин қилмашиш халқ сенидек киши.*

(“Садди Искандарий”)

Ана шу йўлда ҳормай-толмай кураш олиб борган буюк шоир Алишер Навоий ўзининг ўлмас бадиий, публицистик ва илмий асарлари билан бутун мамлакатни якқалам қилди ва ўзбек адабий тилининг шуҳратини оламга танитди:

*Турк назмида чу тортиб мен алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.*

Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили равнақи учун кураш олиб боришини Ҳусайн Бойқаро доимо рағбатлантириб турди. Ҳусайн Бойқаронинг ўзи ҳам шу тилда ижод қилди. Алишер Навоий Султон Ҳусайн Баҳодирхон подшолик тахтига ўтиргач ва мамлакат сўровчилик ўрнида ором топгач, мамлакат ипига тинчлик гавҳарларини тизгани, жаҳон экинзорига жамият уруғларини эккани, сўз аҳлини юқори даражага кўтаргани, ҳар илмда фойдали асарлар яратилгани, қизиқ китоблар, ажойиб девон, ғазал, қасида ва маснавий турлари юзага чиқиб, ҳамма ёққа таралгани, ўзлари ҳам, гарчи ҳам форсий ва ҳам туркий шеър айтмоққа қодир бўлсалар ҳам, турк тилининг мавқеини кўтариш мақсадида турк тилида девон яратишга майл қилганини мамнуният билан баён қилади.

Алишер Навоий «Ҳазойин ул-маоний», «Хамса», «Лисон ут-тайр», «Мажолис ун-нафойис», «Мезон ул-авзон», «Муҳокамат ул-луғатайн» каби ўлмас асарлари билан дунёга машҳур бўлди. Уша даврда форс-тожик тилида мавжуд бўлган барча адабий тур ва жанрларда турк (ўзбек) тилида ҳам ижод қилиш мумкин эканлигини исботламоқ учун уларнинг ҳаммасида асарлар яратди. Давлат ҳужжатлари ва хатларини форс-тожик тилидан қолишмайдиган даражада ўзбек тилида ёзиш мумкинлигини қуйидагича баён қилди:

« ... ва муқобалада форсий алфознинг дилназир иншолари мавжуд ва дилписанд макотиб домлolari маъбуд. То хаёлга андоқ келдиким, турк алфозининг доғи руқъалари ҳамул мисол била айтилгай ва бу тил номларини ҳам ушул минвол била сабт этилгай» («Муншаот»).

Ҳар қайси услубда форсигуӣ шоирлар билан ижодий мусобақалашиб, ўзбек тилининг гўзаллиги ва имконият даражасининг кенглигини намоиш этди. Бу ҳақда «Мезон ул-авзон» асарида шундай ёзади:

«... Ажам шуароси ва фуре фусахоси ҳар қайси услубдиким, сўз арусига жилва намоиш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қондадаким, маъни абкорига зийнат ва оройиш кўргузуб эрдилар, чигатой лафзи билан рақам урдум. Андоқким, то бу мазкур бўлгон тил ва лафз биносидур, ҳеч нозимга бу даст бермайдур ва ҳеч роқимга бу муяссар бўлмайдур».

Лекин Алишер Навоий форс тилида катта ижод йўлига чиқа олмаганлигидан эмас, балки турк (ўзбек) фарзанди эканлигидан турк (ўзбек) тилининг обрў-эътиборини кўтариш фарзандлик бурчи эканлигини ҳис этганлигидан турк

(ўзбек) тилида ижод қилмоқни бош вазифа қилиб қўйди. Холбуки, Алишер Навоий ёшлик йилларида форс тилида ижод қила бошлаган ва ажойиб муваффақиятларга эриш-ётган, ўз ижоди билан кўплаб форсигўй шоирларни лол қолдираётган эди. Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзади: «Бу сўзлардин ҳасм мундоқ бўлмасун ва муддаий бу навъ гумон қилмасннки, менинг табъим турк алфозига мулойим тушган учун таърифида муболаға изҳор қиладурмен, ва форсий иборатқа муносабатим озроқ учун инкор ва нафйиға ис-рор кўргузурменким, форсий алфоз истийфосин ва ул иборат истиқсосин иши мендин кўпроқ қилмайду, эркин ва салоҳ (яхши) ва фасодин (ёмон) мендин яхшироқ билмайду...»

Шундай қилиб, темурийлар даври Марказий Осиёда уйғониш даври бўлиб қолди. Соҳибқирон Амир Темурнинг тутган доно тил сиёсати туфайли анъанавий форс тили-нинг нуфузини пасайтирмаган ҳолда туркий тилларнинг обрў-эътиборини кўтаришга имконият яратилди.¹

Турк (ўзбек) тилининг қўлланиш доирасини кенгай-тириш, унинг ҳақ-ҳуқуқини тиклаш, ички имкониятла-рини тўла намойиш этишга алоҳида аҳамият берилди. Ана шундай шароитда шеърият султони Алишер Навоий ада-биёт гулшанига кириб келди ва турк (ўзбек) тилини шеъ-рият осмонига кўтаришни умрининг мазмуни деб билди. Дунёга донг таратган бадиий асарлари билан турк (ўзбек) тилининг шуҳратини оламга ёйди.

Алишер Навоий буюк шоир, истеъдодли адабиётшу-носгина эмас, балки улкан файласуф олим ҳамдир. У та-саввуф фалсафасининг йирик вакилларида биридир. Али-шер Навоий оламдаги нарсалар ва уларнинг моҳияти, инсоннинг пайдо бўлиши каби бир қатор масалалар бўйи-ча қимматли фикрлар билдиради.

Навоий фалсафасида умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса рутбалари

Ҳозирги фалсафада алоҳида рутба (категория) сифа-тида ажраладиган ва кўпроқ буюк файласуф Гегель номи билан боғланадиган умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса, имконият ва воқелик диалектикаси Шарқ фал-

¹ *Айтматов Ч.* 1996 йил 24 октябрда «Туркистон» саройида Соҳиб-қирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий анжуманда қилган маърузасидан.

сафасида, шунингдек, Алишер Навоий мансуб бўлган тасаввуф фалсафасида аллақачонлардан буён эътироф этилган.

Арасту ва унинг издоши Форобий модданинг объективлигини тан оладилар. Уларнинг таъкидлашларича, модданинг мавжудлиги бизнинг идрок қилиш қобилиятимизга боғлиқ деб ҳисоблаш мумкин эмас. Табиатан мавжудлик — табиий сифат ва моҳиятлардир. Бу уларнинг биз идрок қиладиган ва ҳис этадиган белгисидир. Шу билан биргаликда билишнинг икки босқичи — ҳиссий билиш ва назарий билишни ҳам бир-биридан фарқлай олганлар. Ҳиссий билиш ушлаб, қўл текизиб, ялаб, ҳидлаб сезиш орқали бўлиши ёки қўриш орқали амалга ошиши мумкин. Биринчиси *қувваи ломиса*, иккинчиси эса *қувваи нигоҳий* атамалари билан номланади.

Ҳиссий билиш назарий билишга олиб боради. Бунда хусусийлик орқали моҳият, воқеликлар орқали имконият аниқланади. Ҳиссий билишга берилаётган нарсалар беадад кўп ва улар турли ўзгаришларга учраши мумкин. Лекин бу ўзгаришлар остида яшириниб ётган битта умумий тақрорланувчи белги ҳар бир ўзгарувчида мавжуд бўлади. Ҳар қайси ўзгарувчида мавжуд бўлган умумий тақрорланувчи белги жавҳар, ўзгарувчилар эса *ораз* деб номланади¹. Шундай қилиб, жавҳар оразлар орқали намоён бўлади.

Бу фикрлар XIX аср тилшунослигида буюк инқилоб ҳисобланган структурализм ғоялари, хусусан, Ф. Де Соссюр, Луи Ельмслев қарашларининг негизи эмасми? Луи Ельмслев ўзгармас нарсани константа деб номлади.

Алишер Навоий тасаввуф фалсафасига асосланган ҳолда, олам, табиат бутун мавжудот ягона зотнинг кўринишлари (тазоҳири)дир, дейди. Бир вақтлар у «ўзи ўзида» эди. Миқдор жиҳатдан бениҳоят, сифат жиҳатидан хилма-хил ва шаклан беҳисоб конкрет нарсаларнинг имкониятларини ўзида сақлар, шу имкониятларнинг мужассамидай яшар эди. Бу вақтда у комил эмас эди. Навоий фикрига қўра, «ғунча» эди. У ўзидаги имкониятларни рўёбга чиқармоқчи, абстракт моҳиятини конкретлаштирмоқчи, гулдек очилмоқчи, камолотга эришмоқчи, ўз хуснини, маҳоратини намоён этмоқчи ва шу билан ўз хуснини чин гўзалликлар, воқеликлар орқали кўриб томоша қилмоқчи бўлди².

¹ *Форобий*. Фозил одамлар шаҳри. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 73-77-бетлар.

² *Заҳидов В. Ю.* «Лисон ут-тайр» фалсафаси ҳақида мулоҳазалар, — «Улуғ ўзбек шоири» тўплами, Т., Ўздавнашр, 1948, 107-бет.

Табиат, бу дунё гўё бир ойна (миръот), унда Оллоҳнинг акси мавжуд. Борлиқдаги ҳамма нарсада худонинг (ёрнинг) жамоли:

*«Чу ёр айлар эмиш барча ерда жавлон ҳусн,
Тенг ўлди Каъба била дайри сумоюн менга»*

(«Хазойин ул-маоний»)

Худо ўзининг комиллигини инсон қиёфасида топди. Шунинг учун ҳам барча мавжудотлар ичида шарифи инсондир:

*Барчасини гарчи латиф айладинг,
Барчадин инсонни шариф айладинг.*

Навоий Оллоҳнинг тазоҳирлари бўлган нарсалар оламида инсоннинг ролини улуғлайди. Фаридиддин Аттор фалсафасида Оллоҳ энг комил, борлиқ, табиат, шу жумладан, инсон эса ҳеч қандай комилликка эга эмас, у алдамчидир, инсоннинг инсон бўлиб яшаб туриши вақтинчалик деб қаралади. Шунинг учун унинг фалсафасига биноан, бу алдоқчи, фоний дунёдан воз кечиб, етти водий (1) Талаб водийси, 2) Ишқ водийси, 3) Маърифат водийси, 4) Истиғно водийси, 5) Таваҳхуд водийси, 6) Ҳайрат водийси, 7) Факру Фано водийси) дан ўтиб, Оллоҳ васлига восил бўлишга интилиш керак.

Ҳақиқий, абадий бахтли ҳаёт ана шунда эканлиги таъкидланса, Навоий фалсафасида Оллоҳ табиатдаги ҳар бир нарсада зуҳур этиши баён қилинади. Оллоҳ камолотга эришишни истади ва бунга ўзини ниҳоят даражада гўзал ва бой табиат, жумладан, инсон шаклида зуҳур этиш билан эришди. Буни етти водийдан ўтиб, Семурғни ахтарган 30 куш образи орқали очиқ ифодалайди:

*Ким, қилиб Семурғни ўттиз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар, ул Семурғу бас.*

Демак, табиатдаги барча нарса ва ҳодисалар қандайдир зотнинг — Оллоҳнинг тажаллисидир. Бу табиат зотнинг бевосита кузатишга берилган турли кўринишларидир.¹

Навоийнинг умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса, имконият воқелик муносабати тўғрисидаги қараши гўзал подшоҳ ҳақидаги ҳикоясида ҳам ёрқин ифодаланади. Ҳикояда баён қилинишича, бир подшоҳ (Оллоҳга ишора)

¹ Зоҳидов В. Ю. «Улуғ ўзбек шоири». 118-бет.

бўлиб, у ниҳоятда гўзаллиги билан барчани мафтун этган. Уни кўриш ҳамманинг орзуси бўлади ва бу орзуга эришмоқ учун кўп азоб чекадилар. Буни билган ўша подшоҳ катта қаср солдиришни ва унга катта ойна (миръот) ўрнатишни буюради. Бундан мақсади шуки, унинг ҳуснига шайдо бўлганларнинг, унга интилганларнинг, бу йўлда азоб чекаётганларнинг орзуларини қондириш эди. Подшоҳ бу ойнага ўз аксини солади, унда гавдаланади. Натижада одамларнинг шу ойнага назар ташлашлари уни кўрган билан тенг бўлади:

*Қаср-тан, анда кунгулни кўзгу деб бил,
Кўзгуда Оллоҳ ҳуснини наззора қил.*

Тазоҳирлар зот ҳақида доим ҳам тўғри маълумот беравермайди. Кўпинча у кишини алдаши мумкин. Шунинг учун ҳам оламни билишни Алишер Навоий икки даражага бўлади: *фаҳмий* билиш ва *идрокий* билиш. Фаҳмий билиш кўпинча идрокий билишга тўсиқ бўлиши мумкин. Лекин идрокий билишгина борлиқ ҳақида тўғри ва илмий хулоса беради. Бунинг учун бизнинг ҳиссий билишимизга берилган хусусий кўринишларни бир-бирига солиштириш ва улар ўртасидаги умумий жиҳатларни аниқлаш ва ана шу умумий белги асосида хусусийликларни маълум умумийликка бирлаштириш лозим бўлади. Агар киши фаҳмий билиш даражасида қолиб, хусусийликларни умумийликка бирлаштира олмаса, у ҳақиқий объектив билимга эриша олмайди. Буни Алишер Навоий «Лисон ут-тайр»да кўрларнинг фил ҳақидаги ҳиссий билимини баён қилиш орқали жуда аниқ баён қилиб беради.

Тил ва нутқ

Алишер Навоийнинг умумийлик ва хусусийлик, зот ва тажаллилар муносабатини белгилаши унга тилшуносликда тил ва нутқ муносабатини очиш, тил ва нутқ бирликларини маълум даражада фарқлаш имкониятини берди.

Ҳозирги тилшуносликда тил ва нутқ бир-биридан изчил равишда фарқланади. Тил ва нутқ муносабатини очиш лингвистик тадқиқотларда муҳим аҳамиятга эга. Шу кунга қадар бу икки ҳодисани бир-биридан фарқлаш дастлаб машҳур немис олими Вилгельм Гумбольдтдан бошланган ва у швейцариялик олим Фердинанд Де Соссюр лингвистик таълимотининг асосини ташкил қилади, деб ҳисоблаб келинди.

Лекин Алишер Навоий асарларига эътибор берилса, бу олим Вильгельм Гумбольдт ва Ф.Де Соссюрлардан анча олдин тил ва нутқ ходисаларини бир-бирдан фарқлаганининг гувоҳи бўламиз. Алишер Навоий имконият тарзидаги сўз (тил бирлиги) соҳиби ихтисос (сўзловчи) томонидан турли хил жилвалантирилиши (нутқ бирлиги сифатида реаллаштирилиши) мумкинлигини баён қилади.

«Муҳокамат ул-луғатайн» асарида таъкидланишича, сўз гўё дурдур. Дурнинг жойлашиш ўрни денгиз туби бўлса, сўзнинг жойлашиш ўрни кўнгилдир (хотирадир).

Дур ғаввос ёрдамида денгиз тубидан ташқарига чиқарилиб, жилвалантирилса ва ғаввоснинг қиймати жавҳарни жилвалантира олиш қобилиятига қараб белгиланса, сўз соҳиби ихтисос томонидан кўнгилдан ташқарига олиб чиқилади ва нотиқнинг қиймати сўз қўллаш маҳоратига, уни жилвалантириш қобилиятига қараб белгиланади. Денгиз қаърида ҳаракатсиз имконият тарзида турган дурлар ғаввос ёрдамида ҳаракатга келтирилса, кўнгил тубидаги имконият тарзидаги сўзлар ҳам сўзловчи томонидан нутқий жараёнда ўз жилвасини топади.

Бундан кўринадики, имконият ва воқеълик, умумийлик ва хусусийлик диалектикаси Гегелдан анча олдин Алишер Навоий асарларида ўз аксини топган. Тил ва нутқнинг юқоридагидек фарқланиши ҳам ана шу диалектиканинг тилда намоён бўлишининг кўринишидир.

Шакл ва мазмун. Алишер Навоий фалсафасида шакл ва мазмун диалектикаси ҳам марказий ўринни эгаллайди. Шакл ва мазмун ўзаро узвий боғлиқ. Шу билан биргаликда мазмун шаклга nisбатан бирламчи саналади. Шакл ва мазмун диалектикаси тилда тил ва тафаккур диалектикаси орқали намоён бўлади. Алишер Навоий тил ва тафаккурнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлигини, тил фикрни (маънини) ифодаловчи қудратли восита эканлигини, ана шу восита инсонни комил инсонга айлантиргани, ҳайвондан жудо қилганини эътироф этади. Алишер Навоийнинг тил ва тафаккур диалектикаси ҳақидаги қарашини қуйидаги фикри орқали пайқаш мумкин: «**Чун алфоз ва маскур маҳлуқотдин мурод маънидир**»¹. Яъни оламдан олган маълум билимимизни ифодалаш, бошқаларга етказиш учун гапирамиз.

¹ *Алишер Навоий*. Танланган асарлар, III том, Т., . «Ўздавнашр», 1948, 175-бет

Умумий тилшуносликнинг отаси саналувчи Вильгельм Гумбольдт Алишер Навоийдан бир неча юз йил кейин бу фикрни такрорлайди. Унинг баён қилишича, тил фикрни ифодалайди. Ақлий фаолият мутлақо руҳийдир. У нутқ товушлари ёрдамида моддийлашади ва сезги таъсирига берилиш имкониятига эга бўлади.

Алишер Навоий сўзларда шакл ва маъно диалектикаси ҳақида ҳам фикр юритади. Унинг фикрича, маълум маъно турли шаклларда жилва намойиш қилиши, бири орқали ўлиқ баданга тириклик бағишлаш, иккинчиси орқали эса, тирик танга захри ҳалокат етказиш мумкин.

Маълум маънонинг турли шаклларда ифодаланиши мумкинлиги, шунинг учун ҳам нутқда бу шакллардан сўзловчининг мақсадга мувофиғини қўллаш имконияти борлиги, уни қай даражада амалга ошириш сўзловчининг маҳоратига боғлиқлигини кўрсатиш орқали сўзловчини нотиклик санъатини эгаллашга даъват этади. Алишер Навоийнинг бу фикрлари кейинчалик лексик услубият (лексик стилистика) деб юритилувчи тилшунослик соҳасининг ривожига асос бўлиб хизмат қилди.

Тил ва тилларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги қарашлари

Алишер Навоий тилнинг пайдо бўлиши, тилларни вужудга келиши ҳақида ҳам фикр билдиради. Шоирнинг: «Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин» мисраси олимлар ўртасида хилма-хил фикрлар юритилишига, турли баҳсларнинг туғилишига сабабчи бўлди.

Айрим олимлар Алишер Навоийнинг юқоридаги фикри асосида инсоннинг маймундан пайдо бўлганига ишора қилади, демак, шоир дунёнинг эволюцион йўл билан пайдо бўлганини, бир турдан иккинчи турнинг келиб чиққанини Ч. Дарвиндан анча олдин эътироф қилади, деган хулосага келадилар. Шунинг учун улар Алишер Навоийни материалист деб ҳисоблайдилар.¹ Бу билан Алишер Навоийни ўзларининг «изм»ларидан бирига туширмоқчи бўладилар.

Аслида Алишер Навоийнинг юқоридаги мисраси ислом фалсафасидаги дунёнинг пайдо бўлиши, инсоннинг

¹ Дониёров Х., Санақулов У. Алишер Навоий - тилшунос олим. Т., «Фан», 1990, 17-бет.

дунёга келиши ҳақидаги қарашларидан бирининг намоён бўлишидир.

Инсоннинг пайдо бўлиши ҳақида мусулмон оламида мутафаккирлар жуда қадимдан буён фикр юритадилар. Уларнинг баъзилари дунёнинг яратилганлигини эътироф этсалар, бошқалари дунё аста-секин яралган деб ҳисоблайдилар. Ҳар икки қараш фақат мусулмон оламидагина эмас, балки христианлар, католиклар ва бошқа динларда ҳам учрайди. Хусусан, Куръони каримда Оллоҳ қудратли, ҳамма нарсани яратувчи сифатида таърифланади. Худди шундай қараш Инжилда ҳам учрайди. Ҳар икки муқаддас китобда ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши, инсоннинг яратилиши, одам аждодининг жаннатдан қувилиши ҳақида бир хил фикр юритилади. Шу билан биргаликда, Куръоннинг ўзида тирик организм эволюцияси ҳақида ҳам фикр баён қилинади. Бундан кўриниб турибдики, муқаддас китобларнинг ўзида оламнинг ва инсоннинг пайдо бўлиши ҳақида зиддиятли фикрлар мавжуд. Бу зиддият Алишер Навоий ижодида ҳам акс этади.

Дунёнинг аста-секин яралиши (эволюцион тараққиёт) ҳақидаги фикр дастлаб ислом оламида арабларнинг қомуши саналувчи «*Ихван ас-сафо*» («Тозалик оғалари») асарида учрайди. Бу асар X асрнинг иккинчи ярмида Басрада яратилган бўлиб, ўша даврнинг турли масалалари бўйича фикр юритувчи 51 мақолотни ўз ичига олади.

32-мақолот оламнинг пайдо бўлишига бағишланган. Унда баён қилинишича, дастлаб олам яратилишининг сабабчиси саналувчи моҳият мавжуд бўлган. Бу абсолют яхлитлик ҳали сон эмас, балки барча сонларнинг келиб чиқишига манба саналган. Унинг борлиқда моддийлашуви иккинчи тараққиёт босқичи — ақлни вужудга келтирди. Ақл сезги аъзоларимиз таъсирига берилувчи шаклга эга бўлди. Ундан учинчи босқич — нафс келиб чиқди. *Нафс* тўртинчи босқич *хайули* (модда)ни келтириб чиқаради. Потенциал модда ўлчовга эга бўлди ва реал моддага айланди. Дунё шар шаклини олди. Шарнинг ичи зичлана бошлайди. Торайиб-торайиб, етти сайёра ҳосил бўлди: Сатурн, Юпитер, Меркурий, Қуёш, Марс, Венера, Ой. Ой сатҳи остидан моддий дунё — эфир, ҳаво, сув ва ер сатҳи бошланади. Бу неоплатонча талқин Басра фалсафа мактаби вакиллари томонидан Арасту таълимоти билан омухта қилинди. Бунга мувофиқ Яратувчидан бошланган ҳаракат энг қуйи сатҳда — Ерда ўчмайди, балки тескари ҳаракат — кўтарилиш

ҳаракати бошланади. Энг қуйи элементнинг соф вакили минерал саналади. Минерал эволюция имкониятига эга. Ўз таркибини мураккаблаштира бориб, оралиқ бўлган бўлган пўпанак орқали юқорироқ тараққиёт босқичига кўтарилади ва ўзидан ўсимликни ҳосил қилади. Ўсимлик ҳам узоқ муддатли тараққиёт йўлини босиб ўтиб, оралиқ босқич — икки жинсли пальма орқали ҳайвонотга айланади. Ҳайвонот олами ҳам ривожланишда давом этиб, оралиқ босқич саналувчи маймун орқали инсоният оламини вужудга келтиради.

Бошланган ҳаракат тўхталмаслиги керак. Демак, инсоният олами ҳам ривожланишда давом этиши, ривожланишга сабаб бўлган илоҳий кучга айланиши керак. Шундай қилиб, «Ихвон ас-сафо»да оламнинг аста-секинлик билан, эволюцион ривожланиши орқали бир турдан иккинчи турнинг келиб чиқиши баён қилинади. Лекин инсоният оламидан кейинги тараққиётга келганда, турли фикрларнинг туғилишига сабабчи бўлади.

Басра файласуфлари инсоннинг илоҳиятга айланиши ўзини ҳайвоний ҳирслардан тозалаши, покланиши, маънавий ва тафаккур қобилиятининг тўла камолот босқичига кўтарилиши орқали рўй беради, деб ҳисоблайдилар. Улар ҳайвоний ҳирслар хукмронлиги, нафс балоси остида яшайдиган инсонлар ҳайвондан устун эмас, балки ундан кўра тубанроқ эканлигини баён қиладилар.¹

Худди шунга ўхшаш фикр Абу Наср ал-Фаробийда ҳам учрайди. У ўзининг «Фозил одамлар шахри» асарида энг қуйи модданинг аста-секин ривожлана бориши, ўзидан юқорироқ моддага — ер, сув, ҳаво, оловга; ундан сўнг янада юқорироқ ривожланиб, минералга, ундан сўнг ўсимликка, сўнг ҳайвонотга ва ундан сўнг сўзловчи ҳайвонотга айланиши ҳақида фикр юритади. Сўзлаш қобилиятига эга бўлган маҳлуқот тараққиётнинг сўнгги босқичи сифатида баҳоланади².

Алишер Навоий ҳам инсонни сўзлаш қобилиятига эга бўлган маҳлуқот ҳисоблайди. Инсон комилликка эришмоқ учун ўзини ҳайвоний ҳирслардан тозалаши лозимлигини таъкидлайди.

¹ Бу ҳақда қаранг: *Бертельс Е. Э.* Избр. труды. «История литературы и культуры Ирана», М., 1988, с. 346-347.

² *Абу Наср Фаробий.* Фозил одамлар шахри, 149-159-бетлар.

Бундан кўриниб турибдики, Алишер Навоийнинг инсоннинг сўз орқали ҳайвондан ажралиб чиққанлиги ҳақидаги фикри ислом оламида мавжуд бўлган инсоннинг пайдо бўлиши ҳақидаги анъанавий қарашнинг давомидир.

Дунёда тилларнинг кўплиги, бу тилларнинг пайдо бўлиши ҳақида мутафаккирлар кўпдан буён фикр юритиб келдилар. Натижада тилларнинг келиб чиқиши ҳақида хилма-хил фикрлар пайдо бўлди. Булардан энг кенг тарқалгани барча муқаддас китобларда бир хил такрорланувчи Нуҳ ҳақидаги афсонадир. Дунёдаги барча халқлар ва уларнинг тилларининг тарқалиши Нуҳ ва унинг фарзандларининг тўфонда турли томонга тарқалиши билан изоҳланади. Алишер Навоий ҳам «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида тилларнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юрита экан, турк, форс, ҳинд халқлари бир ажоддан — Нуҳдан тарқалганини куйидагича баён қилади: «...Нуҳ пайгамбар (салавотуллоҳу алайҳ) нинг уч ўғлигаким, Ёфас ва Сом ва Хом етишур. Ва бу мужмал тафсили будурки, Нуҳ (алайҳиссалом) тўфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлақасидин ҳаёт топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навъидин намудор қолмайдур эрди. Ёфасники, таворих аҳли Абут-турк битирлар. Хито мулкига йиборди ва Сомники, Абул-фурс битирлар, Эрон ва Турон мамоликининг васатида воли қилди ва Хомники, Абул-Ҳинд дебдурлар, Ҳиндистон вилодига узатди. Ва бу уч пайгамбарзода авлод ва атбон мазкур бўлгон мамоликда ёйилдилар ва қалин бўлдилар».¹

Ер юзида инсоннинг пайдо бўлиши ва турли тиллар ҳамда бу тилларда гаплашувчи халқларнинг келиб чиқиши ҳақида «Ибтидо» китобида шундай ёзилади: «... Шу зайлда осмон билан Ер ҳамда улардаги борлиқ мавжудот яратилиб бўлди. Худо ўз фаолиятини еттинчи кунда тамомлаб, у кунда барча қилган ишларидан тинди... Худованди Карим еру осмонни бунёд этган эди-ю, лекин ҳали ерга ёмғир ёғдирмаган ва ерда ишлаш учун одам ҳам яратмаган эди. Ер юзида ҳеч қандай дашт бутаси ва ҳеч қандай дала гиёҳи ҳам ўсмаган эди. Фақат ердаги буғ кўтарилиб, бутун ер юзини сугориб турар эди. Ўша пайтда Худованди Карим ернинг гупроғидан одамни ясаб, унинг димоғига ҳаёт нафасини пуфлади. Шу йўсинда одам тирик жон бўлди».²

¹ *Алишер Навоий*. Танланган асарлар. III том, Т., Ўздавнашр, 1948, 175-бет.

² Инжил. «Ибтидо» қисми, 2-боб, 3-бет.

Исломгача бўлган қадимги турк ёдгорликларида ҳам инсоннинг пайдо бўлиши ҳақида худди шундай фикр баён қилинади. Масалан, «Кул тегин» ёдномасида шундай дейилади: «Уза кўк тангри, асра йағиз йир қилинтуқта, акин ара киси ўғли қилинмис».

«Ибтидо» китобида Одам Ато билан Момо Ҳаво никоҳидан Шит туғилгани ва Шитдан Нуҳгача яна етти авлод ўтгани (Энуш, Кенан, Маҳолалил, Ёред, Ҳануҳ, Матушалоҳ, Ломак), Ломакдан Нуҳ туғилгани, ўз навбатида, Нуҳ беш юз ёшга кириб, уч ўғил (Сом, Хом, Ёфас) кўргани ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, тўфон туфайли Нуҳ ва унинг авлодлари ҳамда Нуҳ кемага чиқариб олган жонзотларгина сақланиб қолгани, ер юзидаги барча халқлар Нуҳ авлодларидан тарқалганлиги баён қилинади.¹

Бундан кўринадики, инсоннинг пайдо бўлиши, тўғрироғи, яратилиши ҳақидаги ғоя «Ибтидо»дан Қуръонга ўтган ва Алишер Навоий Қуръон ғоясини ўз асарига олиб кирган.

***Алишер Навоий — чоғиштира (контрастив)
лингвистиканинг отаси***

Алишер Навоий ўз она тилида бадий ижод қилиш, она тилининг бутун гўзаллиги, тароватини амалда кўрсатиш билангина чекланиб қолмади. Она тилини ўша даврда бадий адабиёт учун анъана бўлиб қолган форс тилига қиёслаб, бу тилдан ҳеч қолишмаслигини, ҳатто баъзи ўринларда устунроқ туришини илмий жиҳатдан ҳам исботлаб бермоқни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Ана шу мақсадда 1499 йилда икки тил муҳокамасига — икки тилнинг чоғиштира грамматикасига бағишланган махсус асарини — «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини яратди.

Алишер Навоийнинг бу асарининг майдонга келиши билан дунё тилшунослигида янги саҳифа очилди. Тилшуносликнинг ҳозирги кунда чоғиштира (контрастив) лингвистика деб юритилувчи янги йўналишига асос солинди. Чоғиштира тилшуносликнинг ўзига хос хусусияти шундаки, икки тизимга мансуб бўлган тиллар тилнинг барча сатҳлари бўйича бир-бирига солиштирилади. Уларнинг ўзига хос хусусиятлари очиб берилади.

¹ Инжил. «Ибтидо» қисми, 10-боб, 16-бет.

Афсуски, тилшунослик тарихида чоғиштирма тилшуносликнинг пайдо бўлиши Ғарб тилшуносларининг номи билан боғланади ва бу тилшунослик йўналишининг бошланиши XIX асрдан деб белгиланади. Бу фикрлар Ғарб олимларининг Алишер Навоий асарларидан бехабарлигидан пайдо бўлган. Агар бохабар бўлганларида эди, Алишер Навоийнинг лингвистик меросидан ҳайратга тушган ва, сўзсиз, уни чоғиштирма тилшуносликнинг отаси деб ҳисоблаган бўлардилар. Чунки «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида чоғиштирма тилшуносликнинг барча белгилари мавжуддир.

Биринчидан, солиштириш учун турли тизимдаги тиллар олинади. Туркий тилларга мансуб бўлган турк (ўзбек) тили билан ҳинд-оврупо тилларининг эроний тармоғига оид сарт (форс-тожик) тили ўзаро муқояса қилинади. Ўрни билан сомиий тилларига мансуб бўлган араб тилига ҳам солиштирилади.

Иккинчидан, солиштириш учун келтирилган далилий мисоллар тасодифий бўлмасдан, тилнинг бутун тизимини қамраб олади. Фонетик тузилишдан тортиб синтактик тузилишгача ҳар икки тизимга мансуб бўлган тиллар солиштирилади. Уларнинг ўзига хос томонлари ҳақида қимматли хулосалар беради.

Икки тилнинг муҳокамасига бағишланган бу асар Алишер Навоийнинг турк (ўзбек) жонли сўзлашув тилини ҳам нақадар чуқур ўзлаштирган, ҳар бир қавмнинг тил хусусиятлари унинг эътиборида бўлган, айти пайтда, форс ва араб тилларининг ҳам зукко билимдони саналган кенг қамровли тилшунос эканлигини тўла намоийш этади.

Бу асар орқали Алишер Навоийнинг фонетик, лексик, грамматик қарашлари ҳақида маълум тасаввурга эга бўламиз.

Фонетик қарашлари

Алишер Навоий даврининг улуғ алломаси сифатида ўзигача бўлган форс ва араб тилларидаги илмий билимларни тўла эгаллади. Араб филологияси чашмаларидан баҳраманд бўлди. Арабларнинг бой лингвистик таълимотидан мадад олди. Хусусан, араб тилшунослигида яхши ишланган фонетик таълимот Алишер Навоийга кучли таъсир қилди. Шунинг учун ҳам у товушларнинг артикуляцион-функционал томонига катта эътибор беради ва шу белгига

кўра (гарчи у фонема атамасини қўлламаган бўлса-да) товуш типини-фонемани белгилайди. Фонема ва ҳарф муносабатига эътиборни жалб қилади. Улар бир-бирига доимо ҳам мос келавермаслиги, бир ҳарф бир неча фонемани ифодалаши мумкинлигини баён қилади. Масалан, «ёй» ҳарфи тўрт фонемани, «вов» ҳарфи ҳам тўрт фонемани билдиришини айтади.

Фонемани сўз ва морфемаларни моддий жиҳатдан шакллантирувчи ва уларни бир-биридан фарқловчи бирлик сифатида тушунади. Шунинг учун ҳам сўз таркибида бир хил фонетик вазиятда келган товушни бошқасига алмаштириб, маъно фарқлаш белгисига қараб фонологик вазифа бажариши ёки бажармаслигини аниқлайди. Бундай усул асримиз бошларида Прага лингвистик мактабида ва Америка дескриптив тилшунослигида қўлланилди ва дистрибуция номи билан юритилди.

Алишер Навоий ўзбек тили унлиларининг қатор белгиси бўйича фарқланиши ҳақида фикр юритади ва буни ў-ё, у-ў зидланиши асосида далиллайди. Масалан, *ўт* «олов», *ёт* «ҳаракат»; *тўр* «тузоқ», *тўр* «уйнинг тўри»: *ўт* «ютмоқ», *ўт* «каллани ўтга тутиб, тукини куйдириш». Ёки *тер* «термоқ»-*тер* (бунда э нозикроқ талаффуз қилинади) «ароқ». Шунингдек, «йой» ҳарфи *и*, *и* (чўзиқ) ва э фонемаларини ифодалашини кўрсатади.

Бу билан Алишер Навоий ўзбек тилида унлиларнинг чўзиқлик-қисқалик белгисига кўра ҳам фарқланишини айтади. Масалан, *биз* «1 шахс кўпликдаги олмош», *би:з* «бигиз». Шундай қилиб, Алишер Навоий фонологик оппозицияларда *қатор* белгиси, *миқдорий* белги (чўзиқлик-қисқалик) ларни асосий фонологик қимматга эга бўлган белгилар сифатида эътироф этади.

Бундан ташқари, қофияда фонетиканинг аҳамиятига эътибор берган ҳолда турк (ўзбек) тилида қофия имкониятларининг кенглигини ишонарли мисоллар орқали очиқ беради. Масалан, *аро* сўзини *саро*, *даро* билан ҳам, *бода* билан ҳам қофия қилиш мумкинлигини; *эрур* сўзини *хур*, *дур* билан ҳам, *ғурур*, *сурур* билан ҳам қофия қилиш мумкинлиги, форс тилида эса бундай имкониятлар йўқлигини кўрсатади.

Лексик қарашлари

Алишер Навоий Шарқ тилшунослигида мавжуд бўлган лексика соҳасидаги билимлар билан қуролланган. Ана шу

билим асосида турк тилининг луғат бойлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Бунинг учун халқ тилидан форсий эквиваленти бўлмаган бир қанча сўзларни топади. Булар шундай сўзларки, «**барчаси муҳтожун илай дурки (эҳтиёжли), такаллум чоғида киши анга муҳтож бўлур. Кўпи андоқ-дурки, асло анинг мазмунини таҳфим қилмоқ (ифодаламоқ) бўлмас ва баъзиники, англатса бўлғай, ҳар лафз таҳфими учун (ифодаси учун) неча лафзни (сўзни) таркиб қилмагунча бўлмас**».

Ана шундай сўзларга турк тилидан қуйидаги юзта феъл-ни келтиради: қувормоқ, қуруқшамоқ, ушармоқ, жийжаймоқ, ўнгдаймоқ, чекримақ, думсаймоқ, умунмоқ, усанмоқ, игирмоқ, эгармоқ, ухранмақ, торикмоқ, алдамоқ, арғадамоқ, ишанмақ, игланмақ, айланмоқ, эрикмақ, игранмақ, овунмоқ, қистамоқ, қийнамоқ, қўзғалмоқ, соврилмоқ, чайқалмоқ, девдашимоқ, қийманмоқ, қизғанмоқ, никамақ, сайланмоқ, танламоқ, қимирдамоқ, серпмақ, сирмамақ, ганоргамақ, сиғриқмоқ, сиғинмоқ, қилимоқ, ёлинмоқ, мунгланмоқ, индамақ, тергамақ, теврамақ, қингаймоқ, шиғалдамоқ, синграмоқ, яшқамоқ, исқармоқ, кўнгранмақ, сухранмоқ, сийпамоқ, қораламоқ, сурканмоқ, куйманмоқ, инграмоқ, тушалмоқ, мунғаймоқ, танчиқамоқ, қуруқсамоқ, бушурғанмоқ, бўхсамоқ, киркинмақ, сукадамақ, бўсмоқ, бурмақ, турмақ, тамшимоқ, қаҳамоқ, сипқормоқ, чичаркамақ, журканмақ, ўртанмақ, сизгурмоқ, гурпашламақ, чипрутмақ, жирғамоқ, бичимоқ, қикзанмоқ, сингурмақ, кундалатмақ, кумурмақ, бикирмақ, кўнгурдамақ, кинаркамақ, кезармақ, дўптулмоқ, чидамоқ, тузмақ, қазғанмоқ, қичиғламоқ, гангирамақ, ядамақ, қадамоқ, чиқанмоқ, кўндурмақ, сўндурмақ, суқлатмоқ.

Келтирилган бу феъллар Алишер Навоий ўзбек тилининг имкониятларини кўрсатмоқ учун халқ тилини қанчалар синчковлик билан чуқур ўрганганлигини исботловчи далиллардир.

Навоий юқоридаги феълларнинг баъзилари умумий, бирлаштирувчи семемаси билан бир парадигмани ҳосил қилса ҳам, лекин парадигма аъзоларининг ҳар қайсиси муайян фарқловчи семага ҳам эга эканлигини кўрсатади. Масалан, *инграмоқ, синграмоқ, ўкурмақ, инчқирмоқ, йиғламоқ* сўзлари «*йиғламоқ*» бирлаштирувчи семемаси билан бир парадигмага мансуб бўлса ҳам, лекин уларнинг ҳар қайсиси йиғлашнинг хилма-хил кўринишларини ифо-

далайди. Бир-биридан йиглаш даражаси билан фарқланади. Шоир фикрини исботламоқ учун бу сўзлар иштироқ этган бадиий асарлардан парчалар келтиради. Масалан,

*Зоҳид ишқни десаки, қилгай фош,
Йиғламсиниру кўзига келмас ёш.*

Йиғламсинмоққа «дард билан яширин оҳиста йиғлаш» белгиси билан фарқ қилувчи инграмоқ ва синграмоқни зид қўяди:

*Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламак,
Кечалар гоҳ инграмакдир одатим, гоҳ синграмак.*

Сиқтамоқ феълени йиғламоққа зид қўяр экан, шоир «йиғлаш» даражаси йиғламоққа нисбатан кучлироқ эканлигини таъкидлайди:

*Ул ойки, кула-кула йиғлатти мени,
Йиғлатти мени демайки, сиқтатти мени.*

Ўкурмак «кучли овоз билан ҳаддан ортиқ ҳаяжонли» йиғи эканлиги билан бошқалардан фарқ қилишини кўрсатади:

*Ишим тоғ узра ҳар ён ашк селобини сурмакдир,
Фироқ ошубидин ҳар дам булут янглиғ укурмакдир.*

Инчқирмоқ «инчка ун билан йиғлаш» семемаси билан бошқалардан фарқланишини айтади:

*Чарх зулмидаким, бўғзумни қириб йиғлармен,
Игирур чарх (урар) инчқириб йиғлармен.*

Яна ҳой-ҳой йиғламоқ лафзи ҳам борлиги ва у бошқа парадигма аъзоларидан фарқли белгига эга эканлигини баён қилади:

*Навоий, ул гул учун ҳой-ҳой йиғлама кўп,
Ки ҳе дегунча не гулбун, не гунча, не гул бор.*

Бундан ташқари, «май ичиш» семемаси билан бирлашган ичмоқ, сипқормоқ, тамшимоқ лексемаларининг фарқловчи семемаларини ҳам очиб беради ва ҳар қайсисини байт ичида келтиради. Форс тилида буларнинг ҳаммаси битта нўшидан сўзи орқали ифодаланишини айтади.

Алишер Навоий далил учун келтирилган лексемаларнинг ҳар қайсисини шеър ичида ишлатади ва бу сўзларнинг матн таркибидаги бадиий-эстетик ролини кўрсатиб беради. Форс тилига айнан таржима қилиш мумкин эмас-

лигини исботлайди ва бу билан ҳам турк тилининг гўзал томонларини очишга ҳаракат қилади. Шоир синонимик уя таркибидаги сўзларнинг ўзига хос фарқловчи маъноларини топар экан, лексеманинг семантик тузилишининг узвий таҳлилига яқин бўлган усулдан фойдаланади.

Турк тилида омонимлар ғоят кўплигини ва бу шеърятда сўз ўйини учун қулай имконият яратишини таъкидлайди. Масалан, от сўзи исм, «минадиган жонзот», «ирғит ёки тепкини бос (милтиқни от)» маъноларини; шунингдек, тўртта ва бешта маъноли сўзлар мавжудлигини ҳам кўрсатади. Масалан, «*бор* лафзики, бир маъниси ёд қилмоққа амрдур ва бири сулук куй отидур ва ишқ масти ва мажнуни ва бемори муқобаласида соғин деса, ҳар бирига итлоқ қилса бўлур». Бундан ташқари, *туз*, *кўк* сўзлари ҳам беш маънони билдиришини баён қилади.

Алишер Навоий кўп маъноли (полисемантик) сўзни омоним (тажнис)дан фарқлайди. Бир сўзнинг ичидаги турли маъно нозикликлари ҳақида алоҳида фикр юритади. Тажнис — бу жинсдош, яъни моддий томони (ифода томони) бир хил бўлиб қолган турли сўзлар эканлигини яхши англайди.

Тажнис асосида яратиладиган туюғ жанри фақат туркларда мавжудлигини кўрсатади. «**Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хос сасидурки, сортда йўқтур ва мунн туюғ дерлар. Ва мунинг таърифи «Мезон ул-авзон» отлиғ арузга битилибдур, анда қилилибдур.**

Алишер Навоий икки тилни қиёслар экан, борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни номлаш, уларнинг турларини фарқлашда ҳам сорт (форс) тилида эквиваленти бўлмаган сўзларни топади. Масалан, турклар *емоқ* билан *ичмоқни* фарқлаши, сортлар эса бу иккисини ҳам *хурдани* дейиши, турклар *оғанини* фарқласалар, сортлар биргина *биродар* сўзи билан ифодалашини таъкидлайди. Шунингдек туркларда ўрдакнинг ўн иккита (илбосун, ўрдак, сўна, барчин, жўрка, эрка, суқтур, олмабош, чақирқанот, олдолдар, олапука, боғчал), қушнинг эса етмишта номи борлигини, сортлар эса уларнинг ҳаммаси учун битта *мурғоби* сўзи билан чекланишини айтади. Отнинг ўн учта номи ва уларнинг бир-биридан фарқи кўрсатилиб, сортларда бундай номлар йўқлиги, туркчадан фойдаланиши таъкидланади. Озиқ-овқатнинг ҳам йигирмата номини келтириб, улар сортларда йўқ эканлигини айтади.

Шуни таъкидлаш жоизки, баъзи ўринларда туркчага янглиш нисбат берилган сўзлар ҳам учрайди. Масалан,

манти асли хитойча, *наврўзий* асли форсча ва б. Бу ўринда Алишер Навоий юқоридаги сўзларни этимологик нуқтаи назардан эмас, балки ўша давр турк (ўзбек) тилига ўзлашиши даражасига қараб олган бўлиши керак.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Алишер Навоий турк (ўзбек) тили сўз бойлигининг сорт (форс) тилидан қолишмаслигини, ҳатто баъзи ўринларда устун туришини исботламоқ учун жуда катта изланиш ишларини олиб борган. Ҳали ўзбек тилининг изоҳли, диалектал, тематик луғатлари яратилмаган бир даврда ўзбек тили лексик имкониятларини кўз-кўз қилувчи лексик бирликларни аниқлаш учун қанчалар меҳнат сарфлаганини, ўзбек тили уммонидан моҳир ғаввос бўлиб қандай қийинчилик билан дурлар саралаганини тасаввур қилиш қийин эмас. Бу Алишер Навоийнинг она халқига, унинг тилига чексиз меҳрмуҳаббатидан яна бир нишонадир.

Сўз ясалиши бўйича қарашлари

Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида сўз ясалиши бўйича ҳам ўзининг айрим кузатишларини баён қилади. У гарчи сўз ясалиш структураси бўйича фикр билдирмаса ҳам, лекин сўз ясашга асос, ясовчи восита ва ясалма тушунчалари ҳақида маълумотга эга бўлган. Хусусан, *-чи* ясовчи воситасининг имконияти кенглиги, асос қисмга қўшилиб, бу қисмнинг маъноси билан боғлиқ турли шахс отларини ҳосил қилишини баён қилади. Жумладан, «хунар ва пеша эгаси» маъносини билдиради: *қушчи, қўруқчи, тамғачи, жибачи, йўрғачи, холвочи, кемачи, қўйчи, қозчи, қувчи, турначи, кийикчи, товушқончи*. Бундан кўриниб турибдики, ҳозирги ўзбек тилидаги *-воз* (каптарвоз), *-паз* (ширмонпаз, холвопаз), *-боқар* (қўйбоқар), *-соз* (тамғасоз) каби бир қатор от ясовчилар вазифасини ҳам Алишер Навоий даврида *-чи* аффикси бажарган.

Яна *-вул* аффикси ёрдамида шахс оти ёки уруш асбоблари отлари маъноси ифодаланишини кўрсатади: *хировул, қаровул, чингдавул, янковул, сўзовул, патовул, китповул, ясовул, баковул, жиғовул, дакавул*.

Шунингдек, от ясовчи *-л* аффикси ҳам мавжудлигини баён қилади: *қаҳол, ясол, кабол, тунқол, бирқол, тўсқол, севарғол*.

Шунингдек, Алишер Навоий феъл асосга қўшилиб, лексемага гумон, шубҳа маъносини юкловчи *-гудек, -ку-*

дек аффикслари ҳақида ҳам маълумот берадики, аффиксация йўли билан бундай маъно ифодалаш имконияти форсийда йўқлигини айтади: *борғудек, ёрғудек, келгудек, билгудек, айтқудек, қайтқудек, урғудек, сургудек* ва бошқалар.

Алишер Навоий сўз ясалиши бўйича махсус тўхталмагани, аффиксларнинг маъно ифодалаш имкониятлари ва бундай имкониятнинг сорт (форс) тилида чекланганлигини, қўйингки, икки тил баҳсини грамматик сатҳда олиб борганлиги туфайли, бугунги кунда сўз ясалиши, шакл ясалиши атамалари билан фарқланувчи ясалишларни бири-биридан ажратмайди.

Равишдошнинг *-гач* шакли (тегач, айтгач, боғоч, ёргоч, топқоч, сотқоч) нинг феълга қўшилиб, унинг маъносига «суръат йўсунлук» бир маъно юклашини таъкидлайди. Шунингдек, етакчи феълга кўмакчи феъллар қўшилиб, унга қўшимча маъно юклашини айтади: *била кўр, қила кўр, кета кўр, ета кўр* каби.

Морфологик қарашлари

Алишер Навоийнинг морфологик қарашларини ҳам «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида баён қилинган айрим фикрларидан пайқаб олиш мумкин.

У ўша даврдаги араб грамматикаси анъанасига кўра, сўзларни уч гуруҳга ажратади: феъллар ва ҳаракатлар (ёрдамчилар). Гарчи Алишер Навоий сўз туркумларини тасниф этишда араб сарфи анъанасига бўйсунса ҳам, лекин турк тилининг ўзига хос хусусиятларини, отларнинг ва феълларнинг ҳарактерли морфологик жиҳатларини зукко тилшunos сифатида очиб берди. Алишер Навоий Маҳмуд Кошғарий ва «Ат-туҳфа» асари муаллифидан кейинги туркий тилшунослик билан шуғулланган йирик олимдир. Лекин шоирнинг Маҳмуд Кошғарий асари ва «Ат-туҳфа» билан таниш ёки таниш эмаслиги ҳақида ҳеч қандай маълумот учрамайди.

Алишер Навоий турк тили морфологияси ҳақида изчил маълумот беришни ўз олдига мақсад қилиб олмасдан, турк тилининг форс тилида бўлмаган морфологик имкониятлари ҳақидагина фикр юритади. Шоирнинг ана шундай фикрларининг ўзиёқ унинг нақадар синчков тилшunos эканлигидан далолат беради. Хусусан, турк (ўзбек) тилида араб тили морфологиясида мавжуд бўлган муфаала феълига мос келадиган феъл шакли мавжудлигини кўрса-

тади ва бугунги кунда феълнинг нисбат шакллари номи билан ўрганилаётган грамматик категориянинг биргалик нисбат шакли ҳақида фикр юритади. Бу ҳақда Алишер Навоий шундай дейди: «... араб тилининг сарфий истилоҳининг авбобида бир бобдурки, анга муфсаала боби от кўюб турлар... андоқки муораз ва муқобала ва мушоара ва муколама... Ва форсиғўйлар мунча фасоҳат ва балоғат давво-си била бу фойдадин маҳрум. Аммо турк булагоси бу фойдага тааруз қилибдурлар. Ва масдарга бир «шин» ҳарфи илҳақ қилмоқ била ул мақсудни топибдур. Андоқки, чопишмоқ ва топишмоқ ва кучушмоқ ва ўпушмак...» («Муҳокамат-ул-луғатайн», 186-б.).

Шунингдек, феълнинг орттирма нисбати шакли ҳақида ҳам маълумот беради ва бу нисбат маъноси *-т* аффикси орқали ифодаланишини қайд этади. Масалан, *югурт, яшурт, чиқарт* (Бу қўшимчанинг маъноси ҳақида алоҳида фикр юритамиз).

Синтактик қарашлари

Оврупо тилшунослигида ХХ асрнинг ўрталаридан бошлаб синтаксиснинг синтактик семантика ёки семантик синтаксис номи билан юритиладиган алоҳида бир йўналиши майдонга келди. Бу йўналиш гапнинг мазмуний томонини ўрганишга асосий эътиборни қаратади. Гапнинг мазмуний томонини ўрганиш ҳам турли аспектларни ўз ичига олмоқда. Ана шундай аспектлардан энг муҳими, синтактик бирлик орқали ифодаланган борлиқ маъно - номинатив маънони ўрганиш саналади. Номинатив маъно синтактик бирликлар ёрдамида борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги онгда акс этган муносабатнинг ифодаланишидир.

Бугунги кунда синтактик семантиканинг марказини ташкил этган номинатив аспектнинг илдишлари Алишер Навоийга бориб тақалади. Хусусан, асримизнинг етмишинчи йилларида А. А. Холодович, В. С. Храковский ва В. А. Успенскийлар томонидан *диатеза* термини остида ўрганилган синтактик бирликлар таркибидаги лексемалар ролларига Алишер Навоий алоҳида аҳамият беради. Жумладан, субъектларнинг роллари (ҳаракатни бажарувчи, ҳаракатни бошқа шахсга бажартирувчи ва б.) гап предикатига қўшилувчи нисбат шаклларига мувофиқ ўзгариб бориши ҳақида фикр юритади. *Чопишмоқ, топишмоқ,*

кучушмоқ, ўпушмоқ феъллари предикат бўлиб келган гапларда икки субъект баробар ҳаракатни бажаришини айтади.

Ёки турк тилида худди араб тилида бўлгани каби уч сўзли гапнинг маркази саналувчи феъл кесимнинг ортирма нисбатда келтириш орқали кўп сўз билан ифодалаш лозим бўлган маънони ифодалаш мумкинлигини ёзади: «**Яна арабий сарф истилоҳда икки мафъуллик (субъект-лилик) феъллар борки, анинг адоси доғи мўътабар ва куллийдур. Андин доғи сортлар орий (четда) қолибдурлар. Ва атрок (турклар) анга ҳам хуброқ важҳ била мутабаат қилибдурлар. Арабий андоқки, «Аътайту Зайдан дирҳаман» «Зайдга ақчани бергиздим», бу таркибда уч лафз (сўз) мазкур бўлур. Алар (турклар) лафзга бир ҳарф орттурсон била мунга ўхшаш бир замирни (ҳарфни) ортурубтурлар, бағоят мухтасар ва муфиз (фойдали) тушубдур. Андоқки, *югурт* (бир киши бошқа бир кишини югуришга мажбур этган: *бири югурган, иккинчиси югурувчига таъсир этган*) ва *қилдурт...*» («Муҳокамат-ул-луғатайн», 187-б.).**

Кўриниб турибдики, Алишер Навоий мазмуний синтаксис бўйича илк маълумот берган буюк тилшунос олимдир.

Хуллас, Алишер Навоий тилшуносликнинг бир қатор соҳалари — фонетика, морфемика, сўз ясалиши, морфология, синтаксис каби масалалари юзасидан қимматли фикрларини баён қилади. Тил ва тафаккур, тилнинг ва тилларнинг пайдо бўлиши, тилда умумийлик ва хусусийлик каби бир қанча тилшуносликнинг умумназарий масалалари юзасидан ўз қарашларини баён қилган контрастив (чоғиштирма) тилшуносликка асос солган буюк тилшунос алломадир.

ЗАҲРИДДИН МУҲАММАД БОБУРНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ

Темурийлар саройида бола тарбиясига, темурийзодаларни даврининг барча билимларини эгаллашларига алоҳида аҳамият берилди. Энг билимдон кишилар темурийзодаларга мураббий қилиб тайинландилар. Ана шундай тарбия натижасида темурийзодалардан бир қанча қомусий билим эгалари, дунёга донг таратган шоиру алломалар етишиб чиқдилар. Хусусан, Мирзо Улуғбек, Султон Ҳусайн Бойқаро, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Гулбаданбегим, Зебуннисолар шулар жумласидандир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ажойиб саркарда, буюк давлат арбоби, талантли шоир, муаррих, географ, этнограф, адабиётшунос, исломшунос, ҳарбшунос, мусиқашунос сифатида дунё илм аҳлига маълум ва машҳурдир.

У тилшуносликка доир махсус асар ёзмаган бўлса ҳам, лекин ўзининг қомусий асари бўлган «Воқеанома» («Бобурнома») сида тилшуносликка доир бир қатор қимматли фикрларини баён қилади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тилининг истиқболи йўлидаги курашини давом эттирди. У нутқ маданиятига, нутқнинг содда, равон, тушунарли бўлишига алоҳида аҳамият берди. Ижодий фаолиятида доимо бунга амал қилди. Бошқаларни ҳам шунга даъват этди.

Бобурнинг нутқ маданиятига алоҳида аҳамият бериши бежиз эмас эди. Чунки антик даврда ҳам, араб халифалигида ҳам нутқ маданиятига ҳар қандай зиёли кишининг, айниқса, давлат арбобининг эгаллаши лозим бўлган энг муҳим санъат тури сифатида қаралар, фақат шундай санъатни эгаллаган кишигина моҳир давлат бошқарувчиси бўлиши мумкин, деб ҳисобланар эди.

Бобурнинг ўзи ҳам жангда таҳликага тушган аскарларни бир неча бор жанговар ва таъсирчан нутқи орқали дадиллаштирган, ғалабага ишонч руҳини уйғотган ва шу туфайли муваффақият қозонган.

Шунинг учун у ўз фарзандларининг ҳам бу санъатни эгаллашини энг муҳим вазифа деб билган. Фақат оғзаки нутқнинг эмас, балки ёзма нутқнинг ҳам содда, равон ва саводли бўлишига эришиш ҳар бир зиёлининг вазифаси ҳисобланган.

Бобурнинг ўғли Ҳумоюнга ёзган мактуби фикримизнинг далилидир: «Хатингни худ ташвиш билан ўқуса бўладур, вале асру муғлакдур (жуда чалкашдир). Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас, агарчи хили рост эмас. Илтифотни то била битибсен, қулунжни ё била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлак алфозингдин (чилкаш сўзлар) мақсад тамом маҳум бўлмайдур (тушунмайди). Фолибо хат битарда коҳиллигинг (бўшлигинг) ҳам ушбу жиҳаттиндир. Такаллуф (ҳашамат, безак) қилай дейсан, ул жиҳатдин муғлак бўладур, мундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз(тил) била бити, ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқиғувчиға» (БН-65).

Заҳириддин Муҳаммад Бобур жаҳон филологиясининг бешиги бўлган ҳинд ва дунёга шуҳрат қозонган араб филологияси анъаналаридан баҳраманд бўлди.

Бобур ўз воқеаномасида бир қатор сўзларнинг этимологияси ҳақида фикр билдиради. Жумладан, *Саволак парбат* (Ҳималай тоғи) этимологияси ҳақида ёзади: «**Бу тоғни Ҳинд эли Саволак парбат дерлар. Ҳинд тили била «Саво» -рубъ (яъни чорак-А.Н.), «лак» - юз минг, «парбат» - тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йигирма беш минг тоғ бўлгай**» (БН-343).

Конибодом, Ҳодарвеш, Шаҳрисабз, Қарши, Кашир, Конибил, Масжиди муқаттаъ сингари жой номларининг ҳам номланиш сабаблари ҳақида маълумот берилади.

Бобур маълум лақаб ёки тахаллус билан изоҳланувчи атоқли отлар ҳақида фикр юритар экан, бундай лақаб ва тахаллусларнинг этимологияси ҳақида ҳам қизиқарли маълумот беради. Масалан, *олача* лақабининг этимологияси ҳақида ёзади: «**Султон Маҳмудхондин кичик Султон Аҳмадхон эдиким, Олачахонга машҳурдир. Олачахоннинг вазҳи тасмияси муни дерларким, қалмоқ ва мўғул тили била ўлтуртгучини «олачи» дерлар. Қалмоқни неча босиб қалин кишини қирғон учун олача де-де касрати истемол била Олача бўлубтур**» (БН-69).

Қобул вилоятининг тоғлари, тоғларидаги ўсимликлар ҳақида тўхталар экан, *бутака* ўтининг номи ҳақида ёзади: «**Ўти тоғининг ва пуштасининг ва жуласининг бирдек бўлур ва хуб бўлур, аксар бутака ўти бўлур, отға бисёр созвор ўттур. Андижон вилоятида бу ўтни бўтқа ўти дерлар, вазҳи тасмияси маълум эмас эрди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутака дерлар эмиш**» (БН-198).

Араб, ҳинд тилларининг ўзига хос товуш тизими, ўзбек тили товуш тизимидан фарқланиши, шунингдек, ҳар қайси тилнинг шевалараро фонетик фарқланиши, шунинг учун ҳам айрим сўзларнинг шу тилнинг фонетик қонуниятига мувофиқлашиши ҳақида фикр юритади. Масалан, «уммунча дейдурларким, бу тоғ элини *кас* дерлар. Хотирга еттиким Ҳиндистон эли «шин»ни «син» талаффуз қилур». Ана шу фонетик қонуният асосида *Кашир* топоними *кас* этноними асосида вужудга келган этнопоним эканлиги изоҳланади.

Ламғон топонимини *Ламғон* ва *Ламқон* ҳолидаги икки фонетик варианти мавжудлигини таъкидлаб, унинг сабаби ҳақида ёзади: «**Ҳазрати Нуҳ пайғамбарнинг отаси Мехтор Ломнинг қабри Алишанг туманидадир. Баъзи тарихда**

Мехтор Ламак деб турлар. У элни хили мулоҳаза қилибтурким, баъзи маҳал «ко» ўрнига «гайн» талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин ғолибо бу вилоятни Ламғон дебдурлар» (БН-19).

Шунингдек, араб тилида «г» товшининг йўқлиги, бу товуш иштирок этган сўзлар араб тилига ўзлаштирилганда, «ж» товуши билан алмаштирилиши баён қилинади. Масалан, «*норглини араб муарраб қилиб норжил дер*», - дейди. Бундан кўринадики, Бодуэн де Куртенедан анча олдин Бобур *алтернация* ва *корреспонденция* деб номланган ҳодиса ҳақида фикр юритади.

Ҳозирги тилшуносликда мазмуний йўналишнинг кучайиши натижасида эътибор кўпроқ тушунча категорияларига, мазмуний категорияларга тортилмоқда. Маълум бир умумий белгиси билан бирлашган ва ўзаро маълум муносабатда бўлган олам унсурларининг умумлашган образларининг онгда акс этиши тушунча категориясини, маълум лисоний воситалар ёраида ифодаланган борлиқ унсурларининг онгдаги умумлашган образи мазмуний категорияни ҳосил қилади.

Мазмуний категориялар мазмуний майдонни ташкил этади. Мазмуний майдон назарияси асосида тузилган тезаурус луғатлар пайдо бўла бошлади. Ана шундай луғат Европада 1852 йилда инглиз тилшуноси И. М. Роже томонидан яратилди. Шунинг учун ҳам шу вақтга қадар тилшуносликда тезаурус луғат тузишнинг асосчиси П.М.Роже деб ҳисобланади. Аслида мазмуний майдон тушунчаси, гарчи шу термин билан номланмаган бўлса ҳам, ўрта аср Шарқ тилшунослари ундан хабардор бўлган. Шунинг учун ҳам у «Воқеанома»да сўзларни маълум мазмуний майдонга бирлаштирган ҳолда изоҳлайди ва тезаурус луғат тузишнинг ажойиб намунасини кўрсатади.

Ҳиндистон воқеалари ҳақида фикр юритар экан, Ҳиндистоннинг ҳайвон, парранда, ўсимлик номлари, фасл номлари, ўлчов номларини батафсил изоҳлайди. Ўрни билан бошқа тилларда уларнинг қандай номланиши ҳақида чоғиштирма маълумот беради.

Хусусан, номларни куйидагича тематик гуруҳларга бўлади. Ҳайвонот номлари: *фил, карк, сахройи, говмиш, нилагов, кутахной, гулахра* аслида *гулахран* экандур, яъни қора кийик, тахфиф қилиб «гулахра» деб турлар. Модаси оқдур (341), маймун (Ҳиндистоний «бондар» дейдилар).

Парранда номлари: *товус, тўти* (жангалий дерлар), *шорак, луча, дуррож, пул-накор, сахройи товук, чалсий, шом, бўлана, хорчал, тугдок, чарз.*

Сув ва сув ёқаларида юрадиган қушлар: *динг, сорас, маник, лаклак, укор, улуг, бузак, ўрдак (шахмург дерлар), зумаж, сор, яна бир қушдур қарға била аккага мушобахати бор. Ламгонотта мурги жангал дерлар, шаппара (чамагдор дерлар), Ҳиндистон аккоса (мато дерлар), карча, куйил.*

Сув ҳайвоноти номлари: *илри обий, сенсор, ҳўки обий, карёл, кокка балиқ...*

Наботот номлари: *анбар, яна бири кайладур, араб мавз дер. Анбули, махва кирни, жоман, камрак, кадхил, бадхал, карунда, панёла, гула омила, чирунчи, хурмо, норжил, араб муарраб қилиб норжил дер. Тор норунж, лижу, чанбирий, садофал, амроднал, карна, омалбез.*

Ўл номлари: *жосун, канир, кижора, жамбулий.*

Фасл номлари: уч фасл бўлур: *тўрт ойи ёз, тўрт ойи пашкал, тўрт ойи қиш. Читор, байсоқ, жит, асор-табистон. Булар хут, ҳамал, савр, жавзо ойларига тўғри келади. Сован, бодун, кувор, котик-пашкал; булар саратон, асад, сунбула, мезон ойларига мувофиқ келади. Агхан, пус, мох, погун-зимистон. Мувофиқи: ақраб, қавс, жади, далв.*

Кун номлари: *соничар—шанба, айтвар—якшанба, сумвар—душанба, монгалвар—сешанба, будвор—чоршанба, бриспотвор—панжшанба, сукрвор—одина.*

Ўлчов номлари: *рати, маша, мисқол, тула, сер, ботмон, мони, миноса, лак, курур, арб, карб нил, падам, сонг ва бошқ.*

Шундай қилиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур умум ўзбек лафзининг барча имкониятларини ишга солган ва устози Алишер Навоий анъанасини давом эттирган ҳолда, ўзбек тилининг сайқалланувида, бадиий публицистик, расмий ва илмий услубининг шаклланишида катта из қолдирган улкан сўз санъаткори бўлиши билан бирга, тилшуносликнинг графика, ономастика, этимология, лексикография соҳаларининг ривожига муносиб улуш қўшган тилшунос олим ҳамдир.

ЎРТА АСР ЎЗБЕК ЛЕКСИКОГРАФИЯСИ

Ўзбек лексикографияси ўзининг узоқ тарихига эга. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари умумтуркий лексикографиянинг намунаси бўлса, XIII-XIV асрлардан бошлаб ўзбек лексикографияси ундан озиқланган ҳолда мустақил ривожлана бошлади. Айниқса, туркийча-форсча, туркийча-арабча таржима луғатлар тузишга эътибор кучайди. Бу эса, араб ва ажам мамлакатларида туркий тилга қизиқишнинг ортиб борганлиги натижасидир. Ана шунинг натижасида «Таржумони турки ва ажами ва муғули ва форси» (XIII—XIV асрлар), «Китоби ат-туҳфа аз-заки-йа фи-л луғат-ит туркия» (Туркий-араб луғати - XIV аср), Абу Хайённинг «Китоби ал-идрак ли-л-исан ал-атрак» (Туркий-араб луғати — XIV аср).

Айниқса, адабиёт осмонида Алишер Навоийдек ёруғ юлдуз пайдо бўлгач, унинг асарларига форсийзабон адибларнинг қизиқиши ортди. Бунинг натижасида бир қатор туркча-форсча таржима луғатлари дунёга келди. Жумладан, Толи Имонийнинг «Бадойи ал-луғат», «Санглоҳ», «Луғати атракийя», «Хулоса-йи Аббоси» («Санглоҳ»нинг қисқа варианты), Муҳаммад Ризо Хансарнинг «Мунтахаб ал-луғат» асари, шунингдек, эски ўзбекча-туркча «Абушқа» ва бошқалар.

Алишер Навоий асарлари юзасидан бундай узоқ ва жуда бой лексикографик анъананинг мавжуд бўлиши жуда нодир ҳодисадир. Хатто ранг-баранг луғатларга бой бўлган араб ва форс лексикографияси тарихида ҳам маълум адиб ёки бир неча адиблар асарлари асосида тузилган бундай луғатлар мавжуд эмас.¹ Афсуски, ана шу луғатлар бир неча

¹ *Хасанов Б.Р.* Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои. АДД, Т., 1989, с. 4.

асрлар давомида навоийхонларнинг кундалик ҳаётида дастуриламал бўлиб келган бўлса ҳам, лекин лексикография нуқтаи назаридан махсус ўрганиш объекти бўлмади. Шунинг учун ҳам С.К.Боровков ўзбек тилшунослигидаги нодир луғатларни лексикографик нуқтаи назардан шу кунга қадар жиддий ўрганилмаганини афсус-надомат билан қайд этади.¹

Ўзбек лексикографиясига доир бундай луғатлар дастлаб Оврупо олимларининг диққатини тортди. Улар юқоридаги луғатларнинг кўпини нашр этдилар. Хусусан, «Абушқа» луғати Г. Вамбери (1862), В. В. Вельяминов-Зернов (1869 йили), «Бадойи ал-луғат» А. К. Боровков (1961) томонидан нашр этилди. Бунинг натижасида жаҳон олимларининг диққати ўзбек лексикографияси тарихига жалб этилди.

Асримизнинг 60-йилларидан бошлаб ўзбек олимлари юқоридаги луғатларнинг лексикографик хусусиятини ўрганишга киришдилар.²

Шуни таъкидлаш керакки, Алишер Навоий асарлари асосида тузилган луғатларнинг ҳеч қайсиси шоир асарларида нечта сўз қўлланганини ва уни шарҳлашни мақсад қилиб қўймайди. Б.Ҳасановнинг таъкидлашича, Алишер Навоий асарлари асосида тузилган луғатларда лексикографлар кўпроқ эски ўзбек тилига хос бўлган сўзларни танлаб олишга ҳаракат қилган. «Санглоҳ» ва «Луғатиатракийя»га бир мунча арабча ва форсча сўзлар ҳам киритилган.

Эски ўзбек тили сўзлари деб олинган лексемалар ичидан ҳам ўзбек тилига ўзлашиб, «ўз сўзи»га айланиб кетган бир қатор сўзлар учрайди. Дж. Клосоннинг ҳисобига кўра,

¹ Боровков А.К. Лексикографическая традиция в словарях чигатайского языка. - Лексикографический сборник. Вып. IV, М., 1960, сс.151-160.

² Фаттахов Х. Мухаммад Ризо Хансар и его «Мунтахаб ал-луғат», АКД, Т., 1974; Кадыров Т. Ш. Филологическое исследование словаря «Хулоса-и Аббоси» Мирзы Мухаммада Хойи», АКД, Т., 1988; Умаров Э. А. Грамматика староузбекского языка «Мобани ал-луғат» Мирзы Мехдихана. АКД, Т., 1967; Мухитдинов К. «Санглах» Мирзы Мухаммада Мехдихана. АКД, 1971; Умаров Э.А. «Бадойи ал-луғат» и «Санглах» как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XV-XVIII вв АДД, Т., 1989; Хасанов Б. Р. Принципы составления..., Т., 1989; Фозилов Э. И. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили. Т., 1969; Файзуллаева Ш. Исследование языка памятника XIV в. «Китобу булгат ал-муштак фи луғат ат-турк вал кифчак» Джамалиддина ат-Турки. АКД, Т., 1969; Расулова Н. Исследование языка «Китоби ал-идрок ли-лисани ал-атроқ» Абу Хайана. АКД, Т., 1969; Зияева М. Исследование памятника XIV в. «Китоб ат-туҳфа аз-закийя фи-л луга ат-туркийя. АКД, Т., 1972; Юнусов А. Исследование памятника XIV в. «Таржуман турки ва ажами ва мўғули». АКД, Т., 1973 ва бошқ.

«Санглоҳ» луғатида мўғул, форс, араб ва бошқа тиллардан ўзлашган 970 га яқин лексик бирликлар мавжуд.

Алишер Навоий асарлари асосидаги луғатларда араб алифбоси асосида ҳар қайси ҳарфга бир нечта сўз тўпланган ва муайян ҳарф остида тўпланган сўзларни *китаб*, «Абушқа»да *ба:б* дейилган.

Ҳар қайси китоб сўзнинг биринчи бўғинидаги унлининг хуеусиятига мувофиқ, уч бобга бўлинган. Бунда унлининг махсус ҳарф билан ифодаланиш-ифодаланмаслиги аҳамиятсиз бўлган. Улар қуйидаги номлар билан юритилган:

I б о б. *Ба:б ал-мафту:ха:т* (а,а унлилари мавжуд бўлган сўзлар боби). Масалан, *тамширмак* (аб, 175), *талач* (аб, 172), *майрук* (ЛА, 333 а), *мах* (ЛДА, 333 а) ва бошқ.

II б о б. *Ба:б ал-мазму:ма:т* (о,о,у,у унлилари иштирок этган сўзлар боби). Масалан, *чунҷук* (Аб, 247), *жонг* (Аб, 253), *толга* (ЛА, 160 а), *қуванмадўм* (ЛА, 286 б) ва бошқ.

III б о б. *Ба:б ал-максу:ра:т* (и,ў,э унлилари қатнашган сўзлар боби). Масалан, *сўгнак* (Аб, 287), *бэл* (ЛА, 118 а) *бийа* (ЛА, 119 а) ва бошқ.

«Санглоҳ», «Бадойи ал-луғат»ларда луғат мақоласида феъллар *-мақ*, *-мак* шаклларида, отлар эса бош келишик, бирлик шаклларида берилади. Сўзларни алфавит тарзида жойлаштириш учун сўздаги барча ҳарфлар эътиборга олинди. Демак, ички алфавитга ҳам эътибор берилади. Феъл ва от ўзакларидан ҳосил бўлган турли шакллар шу сўз остида бирлаштирилади. Масалан, *Аш-:* *ашмак*, *ашурмок*, *ашамак*, *ашатмак*, *ашукмак*, *ашуктурмак*, *ашламак*, *ашланмак*, *ашўнмак*, *ашўндурмак*.

Шундай қилиб, Алишер Навоий асарлари асосида тузилган луғатлар ичида «Бадойи ал-луғат» ва «Санглоҳ» луғат тузиш тамойилининг анча мукаммаллиги билан ажралиб туради. Рус тилшунослигида ХХ асрнинг иккинчи ярмида А. Тихонов томонидан ишлаб чиқилган сўзларни уяларга бирлаштириш («гнездовой принцип») асосида луғат тузиш тамойиллари ўзбек лексикографлари томонидан ХV асрдаёқ ишланган ва бу тамойиллар асосида луғатлар тузилган.

ЛУҒАТ МАҚОЛАЛАРИНИ ЖОЙЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Навоий асарлари юзасидан яратилган луғатлар ичида «Санглоҳ» луғат мақоаларини жойлаштиришда изчил ва пухта тамойилга бўйсунди. Б.Ҳасановнинг кузатишига кўра, «Санглоҳ»да луғат мақоалари қуйидаги схема асосида жойлаштирилади:

1. Сарлавҳага чиқарилган сўз.
2. Сарлавҳага чиқарилган сўзнинг фонетик ва орфографик изоҳи ва ундан ҳосил қилинган шакллар.
3. Сарлавҳага чиқарилган сўз ва ундан ҳосил қилинган шаклларнинг грамматик тавсифи.
4. Сўзнинг этимологияси.
5. Сарлавҳа сўз ва ундан ҳосил қилинган шаклларнинг семантик таҳлили.
6. Сарлавҳа сўз ва ундан ҳосил қилинган шакллар семантик тавсифини тасдиқловчи материаллар.
7. Сарлавҳа сўз ва ундан ҳосил қилинган шакллар-маъноларининг румий (турк), араб, форс ва бошқа тилларда ифодаланиши.
8. Ўзидан олдинги муаллифлар фикрларига муносабати.
9. Иловалар.

Юқорида таъкидланганидек, Алишер Навоий асарларига тузилган луғатларда кўпроқ туркий, эски ўзбек тилига оид сўзлар сарлавҳага чиқарилган. Шу билан бирга ўша давр учун ўзлашиб кетган айрим арабча ва форсча сўзлар ҳам ўрин олган. Мўғулча сўзлар ҳам анчагина учрайди. «Санглоҳ» луғатида муаллифнинг ўзи томонидан мўғулча деб белгиланган сўзлар юзтадан ошади.

Грамматик нуқтаи назардан сарлавҳа сўзлар деярли барча сўз туркумларини ўз ичига олади. «Санглоҳ» луғатида феъллар сўз туркумларига нисбатан кўпроқ сарлавҳа сўзга чиқарилган.

Сўзни тўғри ўқиш учун сарлавҳага чиқарилган сўзнинг фонетик тавсифи катта аҳамиятга эга. Араб лексикографик аъъанасида Куръон сўзларини тўғри талаффуз қилишга алоҳида эътибор берилганлиги учун пухта фонетик тавсифлаш тизими мавжуд бўлган. Ўзбек лексикографлари ҳам араб лексикографларининг бу аъъанасидан ижодий фойдаланган.

Маълумки, араб графикасида ўзбек тили унлиларини тўла ва тўғри ифодалаш қийин. Чунки бир ҳарф бир неча товуш учун қўлланилади. Шунинг учун бу ҳарф қайси товушни ифодалаш, қандай ўқилиши кераклигини тушунтириш зарурияти туғилади. Ана шу зарурият туфайли фонетик тавсиф ва бу сўзни тўғри ёзиш учун орфографик тавсиф берилади.

Хусусан, сарлавҳа сўздан сўнг бу сўзни тўғри ўқиш учун би-фатҳ, би-замм ва би-каср сингари изоҳлар берилади. Жумладан, бир сўзни *қўриқчи*, *қироқчи*, *қуруқчи* эмас, балки *қароқчи* деб ўқиш фақат сўздан кейинги би-фатҳ фонетик изоҳи орқали амалга ошади.

Ўзбек лексикографлари сарлавҳа сўзига фонетик изоҳ бергандан сўнг грамматик изоҳ ҳам берганлар. Айниқса, грамматик изоҳ «Санглоҳ» луғатида изчил акс этади. Масалан, сарлавҳа сўз феълнинг ноаниқ шакли булса, инфинитивдан сўнг шу сўзнинг турли шакллари ҳам келтирилади. Натижада шу сўзнинг ўзгариш парадигмаси тўла гавдаланади. Шунингдек, сарлавҳа сўз от бўлса, шу отнинг барча шакллари ҳам шу сарлавҳа сўздан сўнг келтирилади. Шундай қилиб, сўзнинг грамматик уяси, парадигмаси вужудга келади.

Грамматик изоҳдан сўнг этимологик изоҳ ўрин олади. Масалан, «Бадойи ал-луғат»да *адаш* сўзининг этимологияси ҳақида гапириб, аслида аддаш бўлгани, кейинчалик бир «дол» тушиб қолганини таъкидлайди. Шунингдек, *иштон* сўзи *ич тўн* бирикмасидан пайдо бўлганини айтади.

Алишер Навоий асарлари асосида тузилган луғатларда сўзнинг семантик таҳлилига ҳам катта ўрин берилади. Бу луғатларнинг деярли ҳаммасида сўз маъноси икки гуруҳга бўлинади: 1) маъноий ҳақиқий ёки маъноий аслий; 2) маъноий мажозий. Шунингдек, маъноий истиора ҳам ажратиладики, бу ҳам аслида маъноий мажозийнинг бир кўринишидир.

Навоий асарларида деярли барча сўзлар кўп маънолидир. Шунинг учун ҳам сўз маъносини изоҳлашда лексикографлар доимо полисемантизмга дуч келганлар. Натижада ўзбек луғатчилиги тарихида сўз маъносини изоҳлаш ўзининг изчил бир тизимига эга бўлди. Бу даврда яратилган барча луғатларда сўз маъносини изоҳлаш «умумийликдан хусусийликка» тамойилига бўйсунган ҳолда олиб борилди: олдин умумий, тўғри маъно кўрсатилади. Сўнгра эса сўзнинг кўчма маънолари изоҳланади.

Ўрта аср ўзбек лексикографиясидаги сўз маъносини шарҳлаш тажрибасига назар ташлар эканмиз, ҳайратга тушмай иложимиз йўқ. Чунки XIX аср охирида Оврупо тилшунослигида сўз маъносининг компонент таҳлили деб юритилувчи таҳлил усули пайдо бўлди ва бу усул дунё тилшунослигида катта обрў-эътибор қозонди. Компонент таҳлил усулининг пайдо бўлиши XIX асрда турли фанларда систем-структур методнинг етакчи методга айланиши натижасида майдонга келди, дейилади. Шунингдек, тилшуносликда компонент таҳлил усулининг шаклланишига буюк рус тилшуноси А.А. Потебнянинг ҳам қўшган ҳиссаси ҳақида фикр юритилади. А.А.Потебня ўзининг «Из записок по русской грамматике» номли машҳур асарида сўз маъно-

ларини икки гуруҳга бўлади: 1) яқин маъно («ближайшее значение»); 2) кейинги маънолар («дальнейшее значение»). Яқин маъно ҳар қандай сўзнинг асосий, бош маъноси, кейинги маънолар эса кўчма маъноларидир. Яқин маъно ҳар қандай лексеманинг нутққа киргунга қадар воқеабулада англаган маъноси. Кейинги маънолар эса сўзнинг мажозий маънода қўлланиши натижасида нутқда намоён бўлади.

Сўз маъносининг бундай икки гуруҳга бўлиниши, уларнинг ўзига хос хусусиятлари А. А. Потенбняга қадар ва тилшуносликда структурализм пайдо бўлгандан бир неча юз йиллар олдин ўзбек тилшунослигида ўзбек лексикографлари томонидан баён қилинган.

МАЗУИЙ ЛУҒАТЛАРНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Тилшунослик тарихида идеографик луғатлар яратиш алоҳида қимматга эга. Бундай луғатларнинг мақсади борлиқ элементлари ҳақидаги маълум тушунча қандай моддий воситалар ёрдами билан ифодаланишини очиб беришдан иборат бўлади. Демак, идеографик луғатларда «борлиқ + борлиқнинг онгда акс этиши + ном» тамойилига бўйсунилади.

В. В. Морковкин, Ю. Н. Карауловлар фикрига кўра, «тушунчадан» «сўз»га, «концепт»дан «белги»га ўтилади.¹

Шу кунга қадар идеографик луғат тузиш Овруподан бошланган ва бундай луғатлар Роже, Касарес, Робер, Дорнзайф номлари билан боғлиқ деб ҳисоблаб келинди. Рус тилшунослигида Ю. Н. Караулов идеографик луғат тузиш тамойиллари бўйича махсус тадқиқот олиб борди. Лекин бу муаллиф ҳам идеографик луғат тузиш Овруподан бошланганини эътироф этади.

Шарқ лексикографияси, хусусан, араб ва ўзбек лексикографияси тарихига эътибор берсак, бундай луғатлар Шарқда анча узоқ тарихга эгаллиги маълум бўлади. Хусусан, ўзбек тилшунослиги тарихида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Воқеанома»сида идеографик луғатнинг айри белгиси учраса, Муҳаммад Чангий «Келурнома»си бундай луғатнинг ажойиб намунаси саналади.

Маълумки, Ҳиндистонда бобурийлар даврида бадиий адабиётда туркий тилнинг роли катта бўлди.

¹ Морковкин В. В. Идеографический словарь. М., 1970; Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М., 1981, с. 149.

Бобурийлар она тилини сақлаб қолишга интилдилар. Бу тилда ўзларининг гўзал бадиий асарларини яратдилар. Туркий тилни ўрганишга катта эҳтиёж турли луғатларнинг яратилишига сабабчи бўлди. Ана шундай эҳтиёж асосида Абу Музаффар Муҳитдин Аврангзеб (1658-1707 йиллар) саройида хизмат қилган Муҳаммад Ёқуб Чангий «Келурнома» асарини яратди.

Бу асар икки хил луғатнинг ажойиб намунасидир. Луғат 15 бобдан ва 332 фаслдан иборат. Улардан 14 боби араб алфавити асосида жойлаштирилган 400 дан ортиқ феълларни изоҳлашга бағишланади.

Сарлавҳа сўз сифатида феълнинг инфинитив шакли берилади. Ундан сўнг бу феълдан ҳосил бўлган бошқа шакллар келтирилади ва ҳар қайсисининг форсча таржимаси кўрсатилади. Масалан, биринчи бобнинг учинчи фасли *уйқуламоқ* сўзига бағишланади ва у қуйидагича шарҳланади: *уйқулади «хабид», уйқулаптур «хабида аст», уйқулар «хоҳад хобид», уйқулабди «хобида буд», уйқулайдур «михобад», уйқуламади «нахобид», уйқуламаптур «нахобида аст», уйқуламас «нахахад хабид», уйқуламабди «нахобида буд», уйқуламайдур «намихабад, уйқула «бахоб», уйқулама «махоб», уйқуларбиз «михабимма», уйқуламасбиз «намихобимма».*¹

Шундай қилиб, ўн тўрт бобда 400 дан ортиқ феълнинг юқоридаги каби турли хил шакллар парадигмаси берилди. Натижада уя луғатнинг намунаси вужудга келади.

Охирги 15-боб эса исмлар ва ёрдамчиларни изоҳлашга қаратилган. Бу боб олдинги 14 бобдан тамомила фарқ қилади. Чунки охирги бобда исмлар мавзу (тема) асосида жойлаштирилади. 9 мавзуга бўлинади:

- 1) осмон ва у билан боғлиқ бўлган тушунчалар;
- 2) ер ва у билан боғлиқ тушунчалар;
- 3) от ва эгарланадиган ҳайвонлар;
- 4) бургутлар ва ёввойи қушлар;
- 5) одам жисми аъзолари номлари;
- 6) қариндошлик номлари;
- 7) қурол-яроғ номлари;
- 8) саноқ номлари;
- 9) олмош, равиш, боғловчи ва қўшимчалар.

Бу боб 1300 сўз ва 6000 дан ортиқ сўз шаклларини ўз ичига олади.

Масалан, 15-бобнинг биринчи фаслида *кўк, қуёш -кунаш - кун, ай, айдуън, йулдуз, йэтидигэн, ҳулкар, ағул, йаруқ,*

¹ *Муҳаммад Якуб Чинги. Келур-номе. Т., 1982, с. 16.*

йаруқлуқ, йашўн -чакўн- ўлдўрўм, булут, йағўш-йағмур, чи-бар «майда ёмғир», қар, муз, чанкун «совуқ шамол», йуз «қиров», йэл, кўрав, сув, ўт, чоғаш (қуёш иссиғи), йалўн (учқун), чанг, айас, шудрунг, тонг, кун, кундуз, кеча, эрта, кеч, ахшам, қоронғу, алав, кўш, йаз, савук, ўсўғ каби сўзларнинг форсча-тожикча таржимаси берилади.

Бундан кўриниб турибдики, луғатнинг охирги боби мавзуй-идеографик луғатнинг илк намунасиدير.

Демак, «Келурнома» икки типдаги луғатни — уя ва идеографик луғатни ўз ичига олади.

ЛУҒАТЛАРДА ГРАММАТИКА МАСАЛАЛАРИ

Ўзбек тилшунослиги тарихида грамматика масалаларини ўз ичига олган луғатлар ҳам учрайди. Ана шундай луғатлардан бири Мирза Меҳдихоннинг «Санглоҳ» луғатидир. Бу луғат «Мобони ул-луғат» («Тил асослари») номли грамматик очеркни ҳам ўз ичига олади. Ана шу очерк асосида Мирза Меҳдихоннинг лингвистик қарашлари ҳақида фикр юритиш мумкин.

Мирза Меҳдихоннинг тўлиқ исми Низом ид-дин Муҳаммад Ҳоди ал-Хусайни ас-Сафавий, отасининг исми эса Мирза Муҳаммад Носирийдир. У асли астрободлик бўлиб, Эрон шоҳи Нодиршоҳ саройида муаррих ва ҳаттот бўлиб ишлаган. Меҳдихон «Санглоҳ» луғатини мелодий 1760 йилда ёзиб тугаллаган (ҳижрий 1172—1173).

Бу луғатнинг «Мобони ул-луғат» номли грамматикага бағишланган қисми **Муқаддима, Тарсифдан** (грамматика) иборат.

Тарсиф қисми олти **мабна** (қисм)ни ўз ичига олади. Муқаддима қисмида асарнинг ёзилиш сабаблари ва Алишер Навоийнинг бу асар учун манба бўлиб хизмат қилган 12 назмий ва 9 насрий асарларининг номи қайд этилади.

Меҳдихон бу қисмда туркий тилнинг форс тилидан ҳам, араб тилидан ҳам фарқ қиладиган ўзига хос грамматика қонуниятлари мавжудлигини таъкидлайди.

Тарсиф қисмида араб тилида феълларнинг асоси масдар-инфинитив эканлиги, ўзбек тилида эса II шахс, birlik, буйруқ майлининг шакли эканлиги баён қилинади. Феълнинг барча шакллари шу асосдан ҳосил бўлишини айтади. Шундан сўнг феълнинг турли шакллари ҳақида фикр юритилади.

Биринчи мабна ўн бобни ўз ичига олади. Биринчи бобда масдар ва унинг турли нисбат шакллари ҳақида маълумот

берилади. Иккинчи бобда эса *феъли мозий* (ўтган замон) шаклларига тўхталади. Феъли мозий шаклларига *-ди* (-ти), равишдошнинг *-п*, *-бан*, сифатдошнинг *-миш*, *-ган* (-ган, *-қан*, *-кан*) шакллари ҳамда феълнинг *-майдур* шакли киритилади.

Учинчи бобда *феъли музори* (ҳозирги-келаси замон) шакллари тавсифланади. Бундай шакллар қаторига *-гай* (-гай, *-кай*, *-қай*), *-сун* (*сун*), *-дик*, *-а* ва *-р* шакллари киритилади.

Тўртинчи бобда *исми фоиллар* (ҳаракат қилувчи шахслар номлари) ўрганилади. Бундай феъллар қаторига *-гучи* (-гучи, *-кучи*, *-қучи*), *-аган* (-аган), *-р* шакллари ҳамда касб номлари ҳосил қилувчи *-чи*, *-вул*, *-гун* (-қун, *-кун*), *-чак* шакллари киритилади.

Бешинчи бобда *исми мафъул* атамаси остида ўтган замон сифатдоши (*-миш*, *-лиг*, *-лик*) *-луг*, *гун* (-гун) *каби*, олтинчи бобда *феъли амр* атамаси билан буйруқ майли шакллари, еттинчи бобда *феъли амрнинг* бўлишсизлик шакллари, саккизинчи бобда *феъли нафи* номи остида феълнинг бўлишсизлик шакллари, тўққизинчи бобда ҳол (равиш ва равишдош) шакллари, ўнинчи бобда аффиксларнинг ўзакка қўшилиш усуллари баён қилинади.

Иккинчи мабнада феъл шакллари ҳосил қилувчи аффиксларнинг фонетик вариантлари ва уларнинг қўлланилиш хусусиятлари ҳақида фикр юритилади.

Учинчи мабна олмошларни ўрганишга бағишланади. Олмошлар *исми ишора* (кўрсатиш олмошлари), *замоири-мунфасала* (бунга кишилик олмошлари ва *-мен*, *-сен*, *-биз*, *-сиз* каби боғламалар киритилади), *замоири муттасила* (бунга эғалик қўшимчалари киритилади) каби турларга бўлинади.

Тўртинчи мабнада *ҳарф* атамаси остида аффикслар рўйхати ва уларнинг тавсифи берилади.

Бешинчи мабна эса грамматикалашаётган *олмоқ*, *тушмоқ*, *билмақ*, *киришмақ*, *йазмақ*, *кўрмақ* каби кўмакчи феъллар тавсифига бағишланади.

Олтинчи мабнада эски ўзбек орфографияси тамойиллари ва айрим сўзларнинг имлоси баён қилинади.¹

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Мирза Меҳдихоннинг «Мобони ул-луғат» асари орқали XVII-XVIII аср ўзбек тилшунослигидаги грамматик тушунчалар ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин.

¹Умаров Э.А. Грамматика староузбекского языка «Мабани ул-луғат» Мирзы Меҳдихана. АКД, Т, 1967, с. 6-8.

ХОНЛИКЛАР ДАВРИ ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

Соҳибқирон Амир Темур вафотидан сўнг теурийлар ўртасидаги тож-тахт учун олиб борилган тўхтовсиз курашлар натижасида у асос солган буюк империя ўз обрў-эътиборини йўқота бошлади ва майда бўлакларга бўлиниб кетди.

Сиёсий тарқоқлик, денгиз йўлининг кучайиши ҳисобига ипак йўлининг мавқеи йўқола бориши Туркистоннинг иқтисодий ва сиёсий таназзулига олиб келди.

XVII асрда Туркистон Хива хонлиги, Бухоро хонлиги, Қўқон хонлиги, Улуғ жуз, Ўрта жуз, Кичик жуз ҳамда Қашқария (Шарқий Туркистон) хонликларига бўлиниб кетди. Бу хонликлар ўртасида олиб борилган тўхтовсиз жангу жадаллар иқтисодий ва маданий ҳаётнинг тобора ёмонлашувига сабабчи бўлди. Шунинг учун ҳам Амир Темур даврида гуллаб-яшнаган, ўзининг юқори чўққисига кўтарилган маданий ҳаёт аста-секин олдинги мавқеини йўқота бошлади.

Хону бекларнинг тожу тахт учун олиб борган курашларидан зериккан Турди Фароғий уларга қарата шундай дейди:

*Тор кунгулик беклар ман-ман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бовли ўзбак юртидур, тенглик қилинг.*

Ана шундай ижтимоий-иқтисодий шароитга қарамасдан, маданий ҳаёт бутунлай тўхтаб қолмади. Бу даврда Абулғозий Баҳодирхон, Сўфи Оллоёр, Бобораҳим Машраб, Турди Фароғий, Саидо Насафий, Юсуф Қорабоний сингари шоир, тарихчи, файласуф ва табиатшунос олимларнинг асарлари майдонга келди.

XVIII асрга келиб Қўқон ва Хива хонлигида маданий жиҳатдан бир оз кўтарилиш рўй берди. Хусусан, Амир Умархон саройида Умархон бошчилигидаги адабий мухитда Нодирабегим, Увайсий сингари шоиралар, Хива хонли-

гида эса, Мунис, Огаҳий, Феруз сингари шоирлар ижод қилдилар.

Хонликлар даврида тилшунослик соҳасида махсус асар ёзилмаган бўлса ҳам, тарих, фалсафа, адабиётшуносликка оид асарларда тилшуносликнинг айрим масалаларига доир фикрлар учрайди. Бу жиҳатдан Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарлари алоҳида ўрин эгаллайди.

**АБУЛҒОЗИЙ БАҲОДИРХОННИНГ ЛИНГВИСТИК
ҚАРАШЛАРИ (1603-1664)**

Хива хони Абулғозий Баҳодирхон ҳижрий 1012 йилнинг раббийул аввал ойининг 15-кунида Урганч шаҳрида туғилган. У ўзбекларнинг қўнғирот уруғидан бўлган.

Абулғозий барча фанларни, айниқса тарих ва адабиётни пухта эгаллаб, даврининг алломаси даражасига кўтарилди. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи «Шажараи турк» асарида қуйидагиларни ёзади: «**Бу фақирга худойи таоло иноят қилиб, кўп нимарса берган турур. Хусусан, уч ҳунар берган турур. Аввал сипоҳгарликнинг қонуни ва йўсиниким, нечук отланмоқ ва юрмак ва ёвга ёсоқ ясамоқ, кўп бирлан юруганда нечук қилмоқ, оз бирлан юруганда нечук қилмоқ. Дўстга, душманга нечук сўзлашмак. Иккинчи, маснавийёт ва қасоид ва газалиёт ва муқаттаъот ва рубоийёт ва барча ашъорни фахламаклик, арабий ва форсий ва туркий лугатларнинг маъносини билмаклик. Учинчи, одам аҳдиндин то бу дамгача Арабистонда, Эрон ва Туронда ва Мўғулистонда ўтган подшоҳларнинг отлари ва умрларининг ва салтанатларининг кам ёки зиёдин билмаклик**».

Абулғозий Баҳодирхондан иккита тарихий асар мерос қолди: «Шажараи тарокима» (тахминан 1658—1661 йиллар орасида ёзилган) ва «Шажараи турк» (1663—1664 йилларда ёзилган). Биринчи асар туркман муллалари, шайхлари ва бекларининг илтимоси билан ёзилган бўлиб, унда туркманлар тарихи ҳақида батафсил маълумот берилади. Бу асарнинг танқидий матни, русча таржимаси ва лингвистик тадқиқоти 1958 йилда Ленинградда (ҳозирги Петербургда) нашр этилди. 1995 йилда эса «Шажараи тарокима» асарини Қозоқбой Маҳмудов Тошкентда нашрга тайёрлади.

Иккинчи китоб «Шажараи турк» турклар тарихини ёритишга бағишланган. Бу асарнинг 7, 8 ва 9-бобининг

бир қисмини Абулғозийнинг ўзи ёзган. Биринчи бобдан еттинчи бобгача бўлган қисмини ҳамда 9-бобнинг давоми Абулғозий вафотидан сўнг унинг ўғли Анушахон топириғига мувофиқ Маҳмудий ибн мулла Муҳаммад Урганчий томонидан ниҳоясига етказилган. Бу ҳақда асарда шундай дейилади:

«...Абулғозийхони жаннат макон бу китобни тасниф қилиб ярмига етканида хаста бўлдилар, ўғилларига васият қилиб турарларким, бу китобни нотамом қўйманг, итмомига саъй қилинг. Ул сабабдин Абулмузаффар валмансур Анушахон ибн Абулғозийхон марҳум ва маҳфурий, бу бадаий бедизоат ва каминаи беиститоат Маҳмудий ибн мулла Муҳаммад замон Урганчий бўлғайман, «бу китобни итмомига еткур», деб ҳукм қилдилар».

Абулғозий Баҳодирхоннинг тилга бўлган муносабати юқоридаги икки асарда ўз ифодасини топади.

Муаллиф ҳар икки асарда ономастик (антропонимик, топонимик, этнографик) маълумотлар бераётган пайтда, албатта, унинг этимологияси ҳақида сўз юритади. Масалан, «Шажараи турк» асарининг иккинчи бобида Мўғулхон зикрида мўғул этноними этимологияси ва бу сўзнинг фонетик ўзгариши ҳақида шундай дейилади: «Асл лафз мўғул мунгул турур. Авомнинг тили келмасликидин борабора мўғул тедилар. Мунгнинг маъносин барча турк билурлар, қайгу маъносина турур. Улнинг маъноси сода дил, яъни қайғули сода темак бўлур.» Ёки *дўрман* этноними ҳақида қуйидагиларни ёзади: «...Мўғул тўртни *дурман* дер.. Ёт эл бу йигитларга *дўрманлар* теб от қўйдилар». Бундан ташқари одам антропоними ҳақида шундай дейди: «*Лафзи одам араб тили турур. Ернинг қиртишини одим дер. Азроил туфроқни ернинг ичиндан олмади, тақи қиртишиндан олиб эрди, анинг учун Одам тедилар».*

Абулғозий Баҳодирхон у ёки бу сўзнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юритар экан, уни бошқа тилларга ҳам қиёслайди. Бошқа тиллардаги фонетик ўзгаришларга ўқувчи диққатини тортади. Жумладан, «Шажараи турк» асарининг «Унгут элининг зикри» қисмида *унгут* атамасининг келиб чиқиши ҳақида қуйидагиларни ёзади: *Хитой халқи ўз юртининг тошидин бир баланд девор тортиб, икки учини тенгизга етказиб эрдилар... Карвон кириб чиқмоқ учун бир киши дарвоза ери қўюб, анга темурдин дарвоза қурдилар. Андағ деворни араб сад дер. Туркий тили бирлан бурқурқа*

дерлар. Хитой халқи *уигу* дерлар... Хитой подшоҳлари турк халқининг бир неча жамоага, сизларга ҳар йилда ўн чоқли нимарса берайин, Саднинг дарвозаларини сақласангиз теб, берур нимарсани қарор қилди. Ул турклар ани қабул қилиб, сақладилар... Ул жамоатга *уигут* тедилар. Мўғул тилинда *уигут*нинг «т»си ёйи нисбаттек. Садни *уигу*, сақлагон кишиларни *уигут* тедилар. Садчи тегаи бўлур».

Шунингдек, *кирайт* (қорабуран темақдир), *турқоқ* (пошоҳни ухламай сақлаб турувчи), *қиёт* (мўғул *киён* «тогдан оққан сел» нинг кўплиги) каби қатор этнонимлар. *Губал* (мўғул *Гу* «яхши», *балиқ* «шаҳар») каби бир қанча топонимлар. *муран*, *водий* каби гидронимлар этимологияси ҳақида ишончли маълумотлар беради. Хусусан. *муран* гидроними ҳақида шундай ёзади:

«Оқиб боратурган улуғ сувни туркий тилинда сой дер. Тожик кечкиндур ва улуқин *рудхона* дер ва араб *водий* дер. Мўғул *муран* дер». Абулғозий Баҳодирхон у ёки бу сўзларнинг маъносини ёритишда мўғул, хитой тиллари материалларига изчиллик билан қиёслайди. Бу эса, унинг қиёсланаётган тилларни ҳам чуқур ўрганган полиглот олим эканлигидан далолат беради.

Абулғозий Баҳодирхон нутқнинг софлиги учун курашди, халқ билан содда тилда мулоқот қилиш лозимлигини уқтирди. Бу ҳақда «Шажараи тарокима» асарига қўйидагиларни ёзди: «**Барча билингким, биздин бурун туркий тарих айтқанлар арабий луғатларни кўшиб турурлар ва форсийларни ҳам кўшуб турурлар ва туркийни ҳам сажъ қилиб турурлар, ўзларининг ҳунарларин ва устодликларини халқга маълум қилмоқ учун биз мунарнинг ҳеч қайсисини қилмадук, анинг учун ким, бу китобни ўқиғувчи ва тинглағувчи албатта турк бўлгуси турур. Бас, туркларга туркона айтмак керак, то уларнинг барчаси фаҳм қилғайлар, бизнинг айтган сўзимизни билмасалар андин не ҳосил?...»**

Муаллиф ҳар икки асарнинг бошида инсоннинг пайдо бўлиши, тўғрироғи, инсоннинг яратилиши (ва айни пайтда, тилнинг келиб чиқиши ҳақида ҳам) фикр юритади.

Шу кунга қадар инсоннинг пайдо бўлиши ҳақида турли қарашлар мавжуд. Уларни икки катта гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси инсонни эволюцион йўл билан пайдо бўлганини эътироф этса, иккинчиси бирданига пайдо бўлганини, дунё яратилганлигини тарғиб қилади.

Дунёдаги деярли барча диний таълимотлар иккинчи қарашни олға суради. Бу жиҳатдан христиан ва ислом динлари ҳам умумийликка эга.

Абулғозий Баҳодирхон ҳам ислом динининг вакили сифатида инсоннинг Оллоҳ томонидан яратилганлигини, дастлабки инсон туп-роқдан ясалганлиги ва жон ато этганлигини баён қилади. Одам атодан тортиб то Нуҳ алайҳиссаломгача бўлган шажара барча диний китобларда деярли бир хил берилади. Масалан,

«Шажараи тарокима»	«Ибтидо»
<p style="text-align: center;">Одам ↓ Шис ↓ Ануш ↓ Кайнан ↓ Махлойил ↓ Бард ↓ Ахрух (идрис) ↓ Матушолаҳ ↓ Лимак ↓ Нуҳ ↙ ↓ ↘ Сом Хом Ефас</p>	<p style="text-align: center;">Адам ↓ Шит ↓ Энуш ↓ Кенан ↓ Маколалил ↓ Ёред ↓ Хонух ↓ Мотушалаҳ ↓ Ламак ↓ Нӯҳ ↙ ↓ ↘ Сом Хом Ефим</p>

Турк Ёфаснинг ўғли ҳисобланади ва ундан тарқалганлар турклар номи билан юритилганлиги эътироф этилади.

Бундай қарашга мувофиқ, тилларнинг хилма-хил бўлиши Бобил минорасига бориб тақалади. Дастлаб барча одамлар бир тилда (араб тилида) гаплашган. Чунки Оллоҳ қаъба тупроғидан ясалган инсон суратини Макка билан Тойиф ўртасига қўйиб жон ато қилган ва унинг тили араб тили бўлган.

Одамлар шаҳар ва осмонўпар минора қуришга аҳд қиладилар. Одам фарзандлари қураётган шаҳар ва минорани кўриш учун парвардигор осмондан тушдилар. Кўради-

ки, одамзоднинг барчасининг тили бир, шаҳар ва минора қуришдан бошқа нарсаларни қилиш ҳам қўлидан келади. Шунинг учун уларни ер юзига тарқатиб, тилларини ҳам бир-бирига тушунмайдиган қилиб қўйиш керак экан, деган хулосага келади ва шундай ҳам қилади. Тилларнинг аралашувига сабаб бўлиб қолган шаҳарни Бобил (аралашув) деб юритдилар.

Абулғозий Баҳодирхон «Шажараи турк» асарида Ёфас авлоди бўлган Турк ва унинг шажараси ҳақида батафсил маълумот беради. «Шажараи тарокима» асарида эса, турк шажараси таркибига кирувчи Уғузхон шажараси ҳақида фикр юритилади.

Шундай қилиб, Абулғозий Баҳодирхоннинг ҳар икки китоби туркий халқлар ва уларнинг генезиси ҳамда тиллари ҳақида маълумот берувчи қимматли асардир.

ЧОРИЗМ ВА ШҶРОЛАР ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

Марказий Осиёнинг табиий бойликлари Пётр I давридан бери рус мулкдорларини қизиқтириб келарди. Пётр I нинг ўзи Марказий Осиёни забт этиш, бу ўлкадаги қазилма бойликларга, деҳқончилик маҳсулотларига эгалик қилиш мақсадида, маҳаллий халқнинг тилини, динини, маданиятини пухта ўрганган кишиларни у ерларга юбориб, улардан жосус сифатида фойдаланиш режасини ишлаб чиққан.

Ана шу режани амалга ошириш учун 1724—1725 йилларда подшонинг ўзи ташкил қилган ва асосан физика-математика йўналишидаги фанлар академияси қошида 1735 йилдан бошлаб гуманитар йўналиш ҳам фаолият бошлади. Бу йўналишда кўпроқ шарқшуносликка эътибор қаратилди. Шунинг учун ҳам шарқшунослик йўналишини чуқур биладиган ва бошқара оладиган Зигфрид Байерни Германиядан таклиф қилиб, биринчи академик қилиб сайлади. 1732 йилда бир қанча шарқ тилларининг билимдони Георгий Яковлевич Кер Лейпцигдан Петербургга таклиф қилинди. У билан ташқи ишлар вазирлиги ўртасида рус ёшларидан бир қанчасини шарқ тилларига ўқитиб бериш учун шартнома тузилди. Шундай қилиб, шарқшуносларни ўқитишга асос солинди.

Байер ва Кер шарқ қўлёзмаларини ўрганишга ҳам катта эътибор берди. Швед Страленберг томонидан Тобольскда (ўзини Азбакевич деб таништирган) бухоролик таниши орқали Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асари қўлга киритилади ва бу асарни Байер латин тилига, Кер билан ҳамкорликда немис тилига таржима қилади.

Бу даврда Марказий Осиёда хонликлар ўртасида ўзаро курашлар кучайиб борар, Рус империяси бу курашлардан жосуслар орқали доимо хабардор бўлиб турарди.

Нихоят, фурсат етгач, XIX асрнинг 50-йилларидан бошлаб Марказий Осиё ерларига юриш бошланиб, 70-йилларда тамоман забт этилди. Шундай қилиб, Туркистон Рус босқини остида қолди.

Бу даврда маҳаллий аҳолини тутқунликда тутиш учун унинг тилини амалий жиҳатдан билиш эҳтиёжи туғилди. Ана шу амалий эҳтиёжни қондириш мақсадида бир қатор асарлар майдонга келди.¹

Ўрисларнинг ўзбек тилини ўрганишга бўлган эҳтиёжни қондиришда, айниқса, чор Россияси томонидан Туркистонга махсус юборилган Н. Остроумов, В. Наливкин ва М. Наливкина, Н. Н. Пантусовлар катта хизмат қилдилар.

Владимир Петрович Наливкин (1852—1918) артиллерия билим юртини битиргандан сўнг Тошкентга офицер сифатида ҳарбий хизматга юборилади ва Хива юришларида иштирок этади. Маълум вақт Наманган уезди ҳарбий бошлиғи ёрдамчиси бўлиб ишлайди. Маҳаллий аҳолининг урф-одати, маданияти, тилини чуқур ўрганиш учун Наманганнинг Нанай қишлоғидан жой олиб, оиласи билан у ерда бир неча йил яшайди. Араб, форс-тожик, ўзбек тилларини мукаммал ўрганиб, 1884 йилда Тошкентда очилган рус-тузем мактабида муаллимлик қилади. 1890—1895 йилларда Сирдарё, Самарқанд, Фарғона вилоятлари муслмон мактаблари инспектори, Фарғона вилояти губернатори муовини лавозимларида ишлайди. II Давлат дума-сига депутат бўлиб сайланади. 1917 йилда муваққат ҳукумат каолицион комитетининг раиси бўлади.

В. Наливкиннинг ҳаёти ва фаолиятдан кўриниб турибдики, бутун онгли фаолиятини Россия манфаатига бағишлайди ва шунинг ҳисобига ҳукумат томонидан доимо рағбатлантириб турилади.

М. А. Терентьев. «Грамматика турецкая, персидская, киргизская (казахская) и узбекская». СПб, 1875; «Хрестоматия турецкая, персидская, киргизская и узбекская». СПб, 1876; *И. А. Беляев.* «Руководства к изучению сартовского языка». Вып. 1—4, Т, 1906; *В. А. Алексеев.* «Самоучитель сартовского языка». Т, 1884; *С. Лапин.* «Карманный русско-узбекский словарь с приложением краткой грамматики узбекского языка». Самарканд, 1895 (II нашри 1914); *Л. Афанасьев.* «Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами». Скобелев, 1908; *И. Ягелло.* «Сартовский переводчик». Т, 1908; *И. Ягелло.* Этимология сартовского языка для курсов при Ташкентском отделении общества востоковедов, Т, 1910; *Н. Будзинский.* «Грамматика сартовского языка и русско-сартовские разговоры». Т, 1910 ва бошқ.

В. Наливкин хотини М. Наливкина билан биргаликда «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда» (Казань, 1884; иккинчи нашри Тошкент, 1912) асарини ёзиб, ўрисларнинг ўзбек тилини ва айни пайтда ўзбекларнинг рус тилини ўрганишлари учун имконият яратди. Шунингдек, В. Наливкиннинг «Руководство к практическому изучению сартовского языка» (Самарқанд, 1898) асари ҳам ўзбек тилини ўрганувчи ўрислар учун узоқ вақтлар қўлланма вазифасини бажариб келди.

Туркистон маданий ёдгорликларини, қадимий осори атиқаларини Россияга етказиб беришда катта хизмат қилган шахслардан бири Николай Пантусов ҳисобланади (1849—1909). У 1871 йилда Петербург университети шарқ тиллари факультетининг араб, форс, турк, татар ихтисослигини аъло даражада битиргандан сўнг Туркистон ўлкасига хизматга таклиф қилинади. Туркистон генерал-губернаторлиги махсус ишлар ходими сифатида Қўқон хонлигини тор-мор этишда иштирок этади. Шарқ қўлёмаларини йиғиб, марказга етказиб туради. «Бобурнома»дан бир неча парчаларнинг рус тилига таржимасини нашр этди. Шунингдек, у «Материалы к изучению сартовского наречия тюркского языка. Маргеланская сказка о старце и дочери купца» (УЗКУ, КН.12, 1899) асарини ёзган.

Рус босқинининг илк даврида ўзбек тили ва маданиятини ўрганиш ва тарғиб қилишда Николай Петрович Остроумов (1844—1930) алоҳида ўрин эгаллайди. У Қозон диний академияси антимусулмон бўлимини битиргандан сўнг Н.И.Ильминский тавсияси ва С. Е. Малов хайрихоҳлиги билан антимусулмон предметлари кафедрасида қолдирилади.

1871 йилда доцент илмий унвонига эга бўлади. Н. И. Ильминский тавсиясига мувофиқ, 1877 йилда Туркистон халқ таълими инспектори қилиб юборилади. 1879 йилдан Туркистон ўқитувчилар семинарияси директори, кейинроқ Тошкент эркалар гимназияси директори бўлиб ишлайди. 1883 йилдан бошлаб ўзбек ва қирғиз (қозоқ) тилларида, 1885 йилда эса ўзбек, қирғиз (қозоқ) ва рус тилларида нашр этилган «Туркестанская туземская газета»га муҳаррирлик қилади.

Н. Остроумов ўзбек тили, урф-одати, тарихи, адабиёти ҳақида юздан ортиқ асарлар ёзади. Ўзбек тилини ўрга-

нишга бағишланган «Материалы к изучению наречия сартов русского Туркестана (ИОАИЭЖ, Т. XXI. 1808, вып. 6); Этимология сартовского языка (Ташкент, 1910) асарлари мавжуд.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, рус босқинининг илк даврида рус миссионерлари томонидан ўзбек тили ва ўзбек маданиятини рус босқинчиларига таништириш мақсадида амалий характердаги бир қатор асарлар яратилди. Бу асарларнинг вужудга келиши (уларнинг савияси ва олдига қўйган мақсади қандай бўлишидан қатъи назар) ўзбек тили ва маданиятининг Оврупо олимлари томонидан ўрганилиши ва ўрислар ўртасида ўзбекшунос туркологларнинг етишиб чиқишида пойдевор ролини ўйнади.

ЎЗБЕК МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ ЛИНГВИСТИК ФАОЛИЯТЛАРИ

XIX аср охири, XX аср бошларида Мараказий Осиёда зиёлилар ўртасида миллий ўз-ўзини англаш ҳисси кучайди. XVI асрдан бошланган маданий, маънавий инқироз туфайли унутилар даражага келиб қолган бой маданий ва маънавий меросимизни тиклаш, кишилар ўртасида ўтмиш маданиятига меҳр-муҳаббат ҳиссини уйғотиш ҳаракати бошланди. Бу ҳаракатнинг яловбардори сифатида жадидизм майдонга келди.

Жадидлар, тараққиётга эришишнинг бош йўли маърифат эканлигини ҳис қилганлари ҳолда, биринчи навбатда, янги типдаги мактаблар очиш, замонавий олий мактаблар ташкил этиш, дунё янгиликларини халқ ўртасида тезроқ тарғиб қилиш, кишиларни уйқудан уйғотиш учун матбуотни ривожлантириш; тараққиётимизга тўсиқ бўлаётган иллатларни фош қилиш учун театр санъатини барпо этиш, иқтидорли ёшларни Оврўпонинг энг илғор олий ўқув юртларига ўқишга юбориш орқали миллий онгни шакллантириш, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини сингдиришга уриндилар.

Янги типдаги мактаблар очишда Абдулла Авлоний, Ибрат, Мунаввар Қори, Сўфизода, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ашурали Зоҳирий, Абдурауф Фитрат сингари ватанпарварлар жонбозлик кўрсатдилар. Уларнинг кўпчилиги янги мактаблар учун дарсликлар ҳам ёздилар.

Хусусан, Бехбудийнинг «Рисолаи асбоби савод», «Рисолаи жўғрофияи умроний», «Рисолаи жўғрофияи Русий», «Китобат-ул атфол» (1905), «Амалиёти ислом», «Тарихи

ислом»; Ҳамзанинг «Қизил гул», «Пушти гул», Фитратнинг «Сарф», «Наҳв» сингари асарлари ана шундай асарлардандир.

Жадидлар ҳаётимиздаги тараққиётимиз учун тўсиқ бўлаётган иллатларни фош қилиш, халқни уйқудан уйғотиш учун сахна асарлари ёзиб театр санъатини яратдилар. Беҳбудий, Ҳамза сингари бир қатор адиблар илк ўзбек драмаларини ёзиб, уларни халқ олдида ўзлари намойиш этдилар.

Омма ўртасида маърифатни кенг ёйиш учун фақат мактаблару театр кифоя қилмас эди. Дунё воқеаларидан кишиларни баҳраманд этмоқ, кундалик ҳаёт икир-чикирларини, турмуш янгиликларини эл ўртасида ёйиш учун матбуот ҳам зарур эди. Шунинг учун ҳам жадидизм вакиллари матбуотни йўлга қўйиш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият бердилар. Туркистонда бир қанча номдаги газета ва журналлар нашр қилина бошлади.

Матбуотнинг йўлга қўйилиши ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожланиши учун ҳам қулай имконият яратди. Аввало, жадидлар халқимизнинг ажойиб маънавий мероси бўлган тил масаласига алоҳида эътибор бердилар. Улар дастлаб Исмоилбей Фаспиралининг бутун туркий оламини бирлаштириш, туркий маданиятнинг эски обрўйини кўтариш, умумтуркий адабий тил ва адабиётни яратиш ҳаракатида бўлдилар. Ана шу ғоя таъсирида бир қатор газета ва журналларда усмонли туркча ва татарча элементлар аралаш бўлган бир тилда мақолалар кўплаб босила бошланди. Умумтуркий тилни яратишга газета саҳифаларида тарғибот кучайди. Ана шундай жараёнда мактаблар учун ёзиладиган дарслик ва қўлланмалар қайси тилда бўлиши керак? Туркий тил ва адабиётни бирлаштириш тарафдорлари бўлган жадидларнинг бир гуруҳи дарслик ва қўлланмалар усмонли турк тилида бўлишини маъқулладилар. Бу ҳақда Фитрат куйидагиларни ёзади: «... Мана шундай кулинч бир ҳолда қолган бурунги зиёлиларимиз: «тилимиз илмий, адабий бир тил эмас экан» деган кулинч бир қарашга келдилар. Мана шунинг билан мактабларимиз, ёзувларимиз усмонлича таъсири остида қолдилар. Матбуотимизга бир оз татарча ҳам қатнашиб қолди. Тошкентда очилган курсларда она тили сабоқлари учун берилган соатларнинг кўпроғи усмонличага берилди. Самарқандда очилган биринчи муаллимлар курсига эса она тили деган нарса киритилмади. 1918 йилдаги Маориф шўроси-

нинг бир мажлисида ҳам ўткан йилдаги муаллимларнинг курултойида шундай бир қарор берилган эди: «Мактабларимизнинг ибтидоий уч йилида она тили ўзбекча ўқитулсин, ондан сўнг адабий умумий турк тили ўқитулсин!» Буларнинг адабий умумий турк тили деганлари арабча қатнашган усмонлича эди.»¹

Бу ҳолат, табиий равишда, жадидизмнинг бошқа вакиллари ўртасида эътироз туғдирди. Шунинг учун жадидизм кейинчалик икки оқимга — ўнг ва сўл оқимга бўлиниб кетди. Сўл оқим тарафдорлари «Чиғатой гурунги» номи остидаги тўғаракка бирлашдилар. Гурунг қатнашчилари ўзбек адабий тили ва адабиётини ривожлантириш, ўзбек адабий тилини меёридан ортиб кетган араб ва форс сўзларидан тозалашни ўз олдларига бош вазифа қилиб қўйдилар.

Бу йўналишга Абдурауф Фитрат раҳбарлик қилди. Гурунгни мақсади ҳақида Фитрат шундай ёзади: «Сўнгра-лари ҳаёт мени пантуркизмда қотиб қолишга қўймади. Мен ўзбек миллатчисига айландим.»²

17—18 йилларда Ўрта Осиёда пантуркизм ҳаракати кучаймоқда эди. Айниқса, Тошкентда пантуркизм фикри билан суғорилган турли тўдалар ташкил бўлди.

Турк тиллари, турк адабиётини бирлаштириш шиори остида иш қўрилди. Мактабларда усмонли тили, усмонли адабиёти она тили дарслари ўрнида қабул қилинди. Мана шу ҳаракатга қарши ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида «Чиғатой гурунги» ташкил қилинди. «Чиғатой гурунги» ўзбек миллатчилигини, ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида пантуркист тўдаларга ва шунга берилган ўнг жадидларга қарши курашди.

1918 йилда ташкил этилган «Чиғатой гурунги» ўз олдига қуйидаги вазифаларни қўйди:

«— Тилимизнинг тугал, юксак, санъаткор бир адабиёти бор. Тилимизнинг адабийлиги арабийликда эмас, ўзиладир. Шунини тиргизмак керак:

— тилимизни ёт сўзлардан қўлдан келганча тозаламоқ керак;

¹ *Фитрат А.* Ёпишмаган гажаклар. -Абдурауф Фитрат. «Чин севги» тўплами. Т., Фафур Фулом, 1996. 246-бет.

² *Фитрат.* 1921 йил тил ва имло курултойида сўзлаган нутқ. 1921 йил тил ва имло курултойининг чиқарган қарорлари. Т., 1922, 35—40-бетлар.

— адабиётимизни юксатмоқ учун бурунги санъаткор шоирларимизнинг ўлмаган ва ўлмас нарсалариндан фойдаланмоқ ҳам тараққий қилган улушлар томонидан орага солинган умумий асосларга эргашмак керакдир;

— тилимизнинг қоидаларини татарча ёхуд усмонийча қоида китобларидан эмас, тилимизнинг ўзидан олмоқ керак;

шунинг учун халқ оғзида юрган сўзларни, халқ адабиёти бўлган эртақлар, мақоллар, лапарларни йиғиб текширмак лозим;

— адабиёт ёзғучилик бўлгани учун ёзув қоидаларини, имлони ҳам тузатмак керак».

«Чигатой гурунги» 30-йилларгача ўз фаолиятини давом эттирди. Фитратнинг таъкидлашича, «Бу вақтгача унинг ўз олдига қўйган илмий юмушлари бажарилган эди».

Фитрат гурунгни раҳбари сифатида тўғарак олдига қўйилган вазифаларни бажаришда етакчилик қилди.

У туркийлар жаҳон маданияти хазинасига ал-Беруний, ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, Жалолиддин Румий, Бедил сингари буюк даҳоларни етказиб берганлиги, лекин бу даҳолар ўз асарларини она тилларида эмас, араб ва форс тилларида яратганликлари учун туркий тил имкониятлари очилмай қолганлиги, ҳазрат Навоий бу тилнинг кенг имкониятларга эга эканлигини ҳам бадиий, ҳам илмий асарлари билан исботлаб берганлиги, лекин ул ҳазратдан сўнг яна туркий тил эътиборсиз эканлигини, унинг тарихда бахтсиз бўлганлигини афсус-надомат билан тилга олади.

Шунинг учун турк-ўзбек тилининг имкониятларини рўёбга чиқариш, ўзбек адабий тилининг меъёрларини белгилаш 20—30-йиллар учун энг долзарб вазифа эди. Бу вазифани ечиш эса, энг аввало, матбуот зиммасига тушар эди. Чунки бу давргача Алишер Навоийнинг адабиёт оламидаги катта обрў-эътибори туфайли унинг асарига назиралар бағишлаш, тил услубига эргаштиш натижасида классик ўзбек адабий тили вужудга келди. Назмий асарлар ана шу анъана асосида классик адабий тилда ёзилди. Бу адабий тил эса жонли ўзбек сўзлашув тилидан анча узилган, шунинг учун ҳам кенг халқ оммаси учун тушунарсиз эди. Бу тилни тушуниш учун маълум тайёргарликка эга бўлиш, мактабларда сабоқ олган бўлиш керак эди. Чўлпон Навоийдан то Муқимийгача бир хиллик мавжуд эканлигини, шунинг учун «кўнгли бошқа нарса истаётганлиги», Абдулла Қодирийни ўқиб эса, ана шу бир хиллик йўқолаёт-

ганлигидан «кўнгли таскин топаётганлиги» ни баён қилади.

Дарҳақиқат, 20-йилларда ўзбек адабий тилини жонли сўзлашув тилига яқинлаштириш ҳаракати бошланди. Ашурали Зоҳирий бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «... Тилимизни учга бўлиш мумкин: 1) жонли тил, 2) адабий тил, 3) илмий тил. Адабий тил билан илмий тил ўртасида унча фарқ бўлмаса ҳам, жонли тил билан адабий тил орасида (ўсиш ва тараққий жиҳатидан) анча фарқ бор.

Жонли тилнинг ҳам ўзига махсус кўб қимматли асарлари бордурким, уларнинг барчасига халқ адабиёти дейилур. Бу (халқ адабиёти)- адабий ва илмий тилнинг асосидур. Асл табиий тил—сўзланатурғон тил, халқ тилидур.

Ҳақиқат шундоқ бўлгани ҳолда, XV асрдан инқилобгача бўлгон даврда халқнинг сўзлашатурғон тили адиблар томонидан кўпол тил, кўча тили саналиб, адабий тилни унга яқинлаштириш-камчилик, халқ тилида ёзишлик-кўполлик, деб эътиқод этилган. Арабча, форсча луғатларни тиқиштириш билан қаноатланмасдан, ҳатто тақрибларни ҳам арабча, форсча қилғонлар.

Демак, араб, форс тиллари нахвий ёқдан ҳам тилимизга таъсир қилғон. Шунинг учун чиғатой (ўзбек) адабиёти усмонли адабиёти сингари халқдан узоқлаша бошлагон, оддий халқ уни англай олмағон. Уни бари ўқумишли, зиёли синф англай оладурғон бўлғон» («Адабий тил».)

Матбуот тили эса, жонли сўзлашувга асосланган янги ўзбек адабий тилининг шаклланишига кўпроқ хизмат қилиши мумкинлигини матбуотни олдинроқ йўлга қўйган туркий қавмлар тажрибаларидан англадилар. Ашурали Зоҳирий бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Татар қариндошларимизнинг ҳозирдоғи тил ва адабиётларини бундан ўн-ўн беш йил илгари адабиётларига татбиқ қилинса, қиёс қабул қилмаслик даражада аларнинг тилларини кенгаймоғи миллий ва она тилидаги газеталари билан бўлди. Демак, газета ва журналларнинг дунё аҳволидан ва бошқа тўғриларидан халққа хабар бериб турмоғидан ва бошқа улуғ ва кўзга кўринмайдурғон бир фойдаси бўлурки, ул она тилининг кенгаймоғи ва мукаммаллашмоғидир» («Она тили»). Маҳмудхўжа Бехбудий ҳам адабий тилни меъёрлаштиришда матбуотнинг ролига катта баҳо бериб, қуйидагиларни ёзди: «Матбуот майдонига биздан муқаддам отилган ва дўстлар ила жариди ва мақолаларга соҳиб бўлган ичкари Русия ва Кафказ муслмонларини матбуот тили ва ҳам кўча тилига диққатлик

кишига маълумдирки, матбуотлари кўча тилидан неча даража олийдир» («Тил масаласи»).

Жадидларнинг тил масаласига алоҳида эътибор беришлари бежиз эмас эди. Чунки тил миллатнинг энг асосий белгиларидан биридир. Шунинг учун ҳам: «Қачонки, бир миллат тилини йўқотса, ўз динини ва миллатини йўқотур», дейди Ашурали Зоҳирий. Бехбудий муҳаррирлигидаги «Ойна» журнали тил масаласига алоҳида эътибор берди. Бу давр матбуотида тилимизни ажнабий сўзлардан имкон қадар тозалаш, ўз тилимизни чуқур ўрганиш ва унга меҳр-муҳаббат билан қарашга ундаш билан бирга, бошқа тилларни ҳам, албатта, ўрганишга даъват этилди. Хусусан, «Ойна» журналининг 1914 йил 31-сонида «С. А.» имзоси билан босилган «Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар» мақоласида муаллиф шундай ёзади: **«Агар тил ва адабиётимизни муҳофаза қилмай, анга ажнабий луғат ва сўзларни кўша берсак, бир оз замонада тил ва миллатимизни йўқотурмиз. Миллатимизни йўқотганда диёнатимиз ўз-ўзи ила, албатта, йўқолур... Бас, бизга тилимизни ажнабий сўзлардан муҳофаза қилмоқлик энг биринчи муҳим бир вазифадур».** Ёки Абдулла Авлоний мазкур журнал 1913 йил 1-сонида босилган «Икки эмас, тўрт тил лозим» мақола-сида ёшларни кўп тил билишга, араб, форс, турк тилини билиш билан бирга, албатта, Оврупо тилларини, хусусан, рус тилини ўрганишга чақиради. Бу тилларни қанча пухта билсак, аждодларимиз қолдирган бой маданий меросдан шунчалик фойдаланиш имкониятига, бугунги дунё фан ва маданият янгиликларидан шунчалик баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлишимиз баён қилинади.

Шундай қилиб, XIX аср охири, XX аср бошларида Марказий Осиёда, хусусан Ўзбекистонда зиёлилар ўртасида миллий ўз-ўзини англаш ҳисси кучайди. Миллий маданиятни ривожлантиришга, адабий тил билан жонли сўзлашув тилини яқинлаштиришга эътибор ортди. Ана шу ҳаракат туфайли тилшунослик масалаларига алоҳида аҳамият берилди.

Илк ўзбек алифболарининг вужудга келиши

XX аср бошларида жадидлар томонидан янги типдаги мактабларнинг очилиши ва унда ўқитишнинг янги-янги усулларининг қўлланилиши туфайли болаларнинг хат-са-

водини тезроқ чиқаришни таъминлайдиган янги дареликларга эҳтиёж туғилди.

Богчасаройда Исмоилбей Фаспирани томонидан болаларнинг тез савод чиқаришینی таъминлаш учун муваффақият билан қўлланилган «усули савтия» Марказий Осие жадидлари томонидан ҳам маъқулланди. Бу минтақада анъанавий «усули ҳижо» да олиб бориладиган дарелар янги мактабларда «усули савтия» билан алмаштирилди. Бу усулнинг афзаллиги амалиётда тезда сезилди ва у омма ўртасида тобора обрў-эътибор тона бошлади. Ана шу усул асосида савод чиқаришга бағишланган бир қанча алифболар пайдо бўла бошлади. «Ўз даври учун инқилобий ислоҳ ҳисобланган бу ишга Туркистонда ҳаммадан аввал Саидрасул Саидазизов, Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1931) киришган»¹. Саидрасул Саидазизов 1902 йилда «Устоди аввал» китобини, Мунавварқори Абдурашидхонов эса 1907 йилда «Адаби аввал» китобларини Тошкентда нашр эттирдилар.

Марказий Осие мактабларида хат-савод ўргатиш тарихининг билимдони доцент Йўлдош Абдуллаевнинг таъкидлашича, юқоридаги ҳар икки асар қўлёзмаи аслида бир вақтда ёзилган. Фақат маълум объектив сабабларга кўра Мунавварқори Абдурашидхоновнинг китоби кейинроқ нашр қилинган.²

1917 йилга қадар ўндан ортиқ ўзбекча алифбо китоблари яратилди. Лекин уларнинг ичида алифбонинг ички тузилиши ва бошқа бир қатор жиҳатлардан юқоридаги икки асар энг мукаммали саналади.³

«Устоди аввал» 1917 йилгача бир неча бор (деярли ҳар йили) нашр қилингани ва кейинги бир қатор муаллифларнинг (масалан, Абдулла Авлоний) «Алифбо» дареликларини яратишларига асос бўлиб хизмат қилганини ҳисобга олиб, қуйида «Устоди аввал» га қисқача тўхталиб ўтамиз.

Саидрасул Саидазизов 1866 йилда Тошкентнинг Шайхонтохур даҳасидаги Баланямачит маҳалласида зиёли оиласида туғилган. Маҳалладаги мактабда таҳсил олгач, шу маҳаллада Маҳмуд дастурхончи мактаб-мадрасасида ва айни пайтда Шайхонтохурдаги I-рус-тузем мактабида ўқийди. 1900 йилда мадрасани ҳам, рус-тузем мактабини ҳам би-

^{1,2,3} Й. Абдуллаев. Биринчи ўзбек алифбоси.- «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1991 йил 8 февраль.

тирди. Натижада араб, форс, рус тилларини мукаммал ўрганди.

У 1904 йилдан Туркистон ўқитувчилар семинариясида ўзбек тилидан дарс берган. Худди шу семинарияда В. П. Наливкин ҳам ишлар эди.

1917 йилдан бошлаб Тошкентда очилган Шарқшунослик институтида ўзбек ва форс тиллари муаллими бўлиб ишлади. У Азизий тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган.

Саидрасул Саидазизовнинг «Устои аввал» китоби 1917 йилга қадар 10 марта нашр этилган ва янги очилган мактабларда ёшларнинг савод эгаллашларида жуда катта хизмат қилган бўлса ҳам, лекин шўро даврида бу китоб эътибордан четда қолди. Фақат айрим муаллифларнинг илмий тадқиқотларидагина асарнинг номи тилга олинди, холос. Шунинг учун у унутилар ҳолга келди.

Фақат андижонлик фан шайдоси Шокирхон Рустамхўжа ўғлининг сайъ-ҳаракати туфайлигина, асар 1990 йилда Андижон босмахонасида қайта нашр қилинди ва иккинчи ҳаётини бошлади.

Бу асарни шартли равишда уч қисмдан иборат дейиш мумкин. Биринчи қисми алифбо даврини ўз ичига олади. Бу қисм болаларга араб графикаси асосидаги ўзбек алифбосини ўргатишга бағишланади. Мавжуд 32 та ҳарфнинг ҳар қайсиси алоҳида сарлавҳа асосида берилади.

Бу ҳарфларнинг алоҳида, сўз бошида, сўз ўртасида ва сўз охирида ёзилиш шакллари кўрсатилади. Ҳар қайси шакл остига шу шакл қатнашган сўз келтирилади. Ундан сўнг ҳар қайси ҳарфни ўзлаштириш учун сўз ичида ишлатилишига қатор мисоллар берилди. 32 та ҳарф билан бирга, сокин, пеш, ташдид сингари ҳаракатларнинг қўйилиш ўринлари, вазифалари ўргатилади.

Китобда ҳарфлардан ташқари рақамларнинг ёзувдаги ифодасига ҳам алоҳида ўрин берилади. 32 та ҳарф таништириб бўлингач, «Алифбо ҳарфлари» сарлавҳаси остида ҳар бир ҳарфнинг алифбодаги тартиби кўрсатилади.

Иккинчи қисми эса алифбодан кейинги даврга бағишланади. Бу қисмда алифбо билан танишиб бўлган ўқувчида ўқиш ва ёзиш кўникмасини шакллантиришга эътибор қаратилади. Ана шу мақсадда турли хил матнлар берилади. Матнлар «оддийдан мураккабга» тамойили асосида танланади. Дастлаб маълум мавзуй гуруҳга мансуб бўлган сўзлар берилади. Масалан, биринчи матн «Одам аъзолари» деб номланади. Иккинчи матн «Одам либослари», учин-

чиси «Уй асбоблари», тўртинчиси «Ҳайвонот» ва ҳоказо сарлавҳалар остида берилди. Сўнгра мураккаброқ матнларга — боғланишли матнга ўтилади.

Боғланишли матнларнинг тарбиявий томонига алоҳида эътибор берилди. «Хат», «Илм», «Хулқ ва одоб», «Бола ва отаси», «Поклик» ва бошқа бир қатор сарлавҳалар остида турли хил тарбиявий мазмунидаги матнлар, балний асарлардан намуналар берилди.

«Устои аввал»нинг учинчи қисми «Алифбон Қуръоний»га бағишланган (48-64-бетлар). Унда муаллиф ўқувчиларни Қуръон матнларини қандай ўқишга тайёрлашни мақсад қилиб қўяди. Араб тилидаги айрим ҳарфларни қандай талаффуз қилиш кераклигига алоҳида эътибор қаратилади. Лекин бу қисм Андижондаги нашрда тушиб қолган.

Шундай қилиб, «Устои аввал» янги усулдаги мактабларда болаларнинг тез савод чиқаришлари учун энг қулай дарслик бўлиб келди.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг тилшуносликка қўшган ҳиссаси

(1875—1919)

Марказий Осиёнинг XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида катта ўрин эгаллаган буюк зотлардан бири Маҳмудхўжа Бехбудийдир. У ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларида фаол қатнашган энг илрик намояндаси, янги замон ўзбек маданиятининг асосчиси саналади.¹

Бехбудий буюк ватанпарвар ва миллатпарвар зотдир. Зеро, ўз ватанига, миллатига муҳаббати жўш урган, унинг равнақи учун қайғурган ҳар бир маърифатли инсон тил масаласига эътибор бермаслиги мумкин эмас. Чунки тил миллатнинг қалби, миллатнинг бош унсуридир.

Маҳмудхўжа Бехбудий дунёқарашининг шаклланишида Русия жадидчилиқ ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Ғаспиранининг таъсири катта бўлган. Чунки Бехбудий ул зотни ўзига устоз деб ҳисоблайди ва у билан бир неча бор учрашиб, суҳбатидан баҳраманд бўлганидан фахрланади. Жумладан, Исмоилбек Ғаспиранининг ўлими олдиан Ис-

¹ Б. Қосимов. *Карвонбоши*.—Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. Т., Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. 5 бет

танбулда учрашгани ҳақида қуйидагиларни ёзди: «7 сана муқаддам Шакурӣ ва бизга меҳмон бўлиб эдилар. У замонгидан кўра энди кўп ориғлаб эканлар. Устод ҳазратларини Истанбулда кўрмоқ ва суҳбат этмак ҳеч ҳаёлимга ўтмаган эди. Оллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратларининг танҳо 7соат суҳбатларидан у қадар файз топиб мамнун қолдимки, айтган ила адо этолмайман ва ул суҳбатнинг лаззати асло мандан кетмайдур.»¹

Исмоилбек Ғаспрали ҳам Маҳмудхўжа Бехбудийни истеъдодли шогирд сифатида ниҳоятда ҳурмат қилади. Шу сабабдан Маҳмудхўжани Истанбулда учратиб қолиб, қўярда-қўймай ўз хонасига таклиф этади ва Туркистонда амалга ошириладиган маърифий ишлар ҳақида сўраб-суриштиради. Бехбудийнинг бу соҳада қилаётган ишларидан жуда мамнун бўлади ва меҳмонхонадан уни ҳеч кетказгиси келмайди. Ниҳоят, Шош ва Миср сафаридан қайтишда Боғчасаройга, албатта, ташриф буюришини таклиф этади.

Бехбудий 1913 йилдан бошлаб 20 ой давомида ўзи нашр қилган ҳафталик «Ойна» журнали орқали жадидизм ғояларини тарғиб этади. 1917 йил 27 ноябрга ўтар кечаси эълон қилинган «Туркистон мухторияти»нинг маънавий отаси ҳам Бехбудий эди. «Хуррият» газетасининг 1917 йил 19 ноябрь сонидан қозоқ биродарларга очиқ хати эълон қилинади. Унда Туркистондаги барча халқларни хуррият сари курашда бирликка чақиради.

Бехбудий нашр этган «Ойна» журнали саҳифаларида ўша даврнинг энг долзарб масалаларидан бири — тил масаласига бағишланган мақолалар тез-тез босилиб турди. Бехбудийнинг ўзи ҳам бу масалага бағишланган бир қатор асарларини нашр этди.

Маҳмудхўжа Бехбудий «Икки эмас, тўрт тил керак», «Тил масаласи», «Сарт сўзи мажҳулдур», «Сарт сўзи маълум бўлмади» сингари бир қатор мақолаларида ўзининг тилшуносликка доир қарашларини баён қилди.

Бехбудий «Тил масаласи» асарида туркий тилларни араб ва форс тилларининг таъсир даражасига қараб гуруҳларга бўлади. Форсий ва арабийни энг кўп қабул қилган тил «усмонли тили» саналади. Бу ҳақда у қуйидагиларни ёзди: «Туркларнинг баъзи тоифаси форсий ва арабийни у қадар кўп олдиларки, тиллари туркий, форсий ва арабий-

¹ *Маҳмудхўжа Бехбудий*. Танланган асарлар, Т. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1997, 51-бет.

дан қўшулиб, «усмонли тили» аталди. Ушбу уч тилни адабиёт ва қоидаларидан боғабар бўлмагунча усмонли шева-синда ёзмоқ мумкин эмасдур.»

Муаллиф усмонли тилининг жонли турк тилидан узилиб қолганлигини, оддий халқ бу тилда ёзилган асарларни тушунмаслигини баён қилади.

Беҳбудий адабий тил билан жонли сўзлашув тилини бир-биридан фарқлайди ва адабий тил билан жонли сўзлашув тили ўртасидаги боғланиш даражаси турлича бўлиши мумкинлигини англайди. Усмонли турк тили билан турк сўзлашув тили ўртасида катта узилиш борлигини айтади.

Кавказ (озарбайжон) ва Қримда (қрим татарлари) яшайдиган турк қавмларининг тили усмонли турк тилига яқинлиги, уларнинг бир-бирини тез тушунишини баён қилади. Бу тилларда ҳам араб ва форс тилларининг таъсири, усмонли туркчага нисбатан бир оз кам бўлса ҳам, кучли эканлиги таъкидланади.

Татар тилида эса, араб ва форс тилларининг таъсири юқоридаги тилларга нисбатан анча кам эканлиги, шундай бўлишига қарамасдан, матбуот тили адабий ва форсий унсурлардан қутула олмаётгани кўрсатилади.

Туркистоннинг чигатой лаҳжаси кўп шевали эканлиги айтилади. Беҳбудийнинг фикрича, маданият, адабиёт қанчалик ривож топса, адабий тил ҳам шунчалик такомиллашади. Аксинча маданият, санъат инқирозга юз тугган мамлакатда, тарқоқлик ҳукм сурган жойда шевалар ривожига шароит яратилади. Жумладан, бу ҳақда у қуйидагиларни ёзади: **«Туркистоннинг ўзига тейишли шеваси турк тилининг чигатой лаҳжаси бўлуб, «Навой» китоби бу лаҳжанинг гўё муҳим китобидур. Аммо кўпдан бери Туркистонда маданият ва санъати ва адабиёт таданний этгани учун халқ бу лаҳжани бузганлар. Бузмоқ нари турсун, Туркистоннинг ҳар бир шаҳарининг ва ҳатто баъзи бир қасаба ва қўйларининг шеваси бошқадур.»**

Бу шевалар араб, форс элементларининг оз-кўплиги жиҳатидан ҳам фарқланишини баён қилади. Чунончи, Бухоро, Самарқанд шеваларига араб, форс тилларининг таъсири кучлироқ бўлса, Қўқон ва унинг атрофидаги шаҳар зиёлиларининг тилида бу тилларнинг таъсири бор эканлиги, Тошкент ва Сирдарё музофотидан араб ва форс тилларининг ҳукми озайиб бориши айтилади.

Туркистоннинг Мовароуннаҳр ва Ҳазор қисмига туркман тилининг таъсири кучли эканлигини кўрсатади. Шундай бўлишига қарамасдан, ҳамма жойда аҳли савод «На-

войи», «Фузулий», «Саботул ожизин», «Хикмат», «Хувайдо»ларни бир хил ўқиш ва бу китоблар турли ҳудуддаги қавмларнинг тил умумийлигига олиб келиши ҳақида фикр юритди.

Адабий тил билан халқ шевалари ўртасидаги муносабатни яқинлаштиришда матбуотнинг ролига катта баҳо беради. Русия ва Кавказ турклари орасида матбуот яхши йўлга қўйилганлиги учун адабий тил кундан-кун ривожланаётганлиги баён қилинади.

Беҳбудий турк тилини араб ва форс сўзларидан тозалаш керак, деган айрим жадидизм вакиллари бу масалага эҳтиёт бўлиб ёндашишга чақиради. Жумладан, «Садойи Туркистон» газетасида «*меҳмон*» сўзини чиқариб ташлаб, унинг ўрнига «*қўноқ*» сўзини қўллаш тавсия этилди. Шу газетанинг 63-сонида А. Музаффар афанди ҳандасага доир адабий атамаларга туркий муқобиллар келтиради. Беҳбудий бундай зўрма-зўраки келтирилган туркий муқобиллар ҳақида фикр юритар экан, тилни арабизм ва форсизмлардан бирданига эмас, аста-секинлик билан, шошилмасдан тозалаш лозимлигини уқтиради.

Ҳеч бир тилнинг бошқа тиллардан озикланмасдан яшамаслиги, араб тилидан сўнг энг бой тил ҳисобланувчи инглиз тили ҳам бошқа тиллардан бир неча минглаб сўзлар олганлигини кўрсатади.

Шу билан бирга, адабий тилни жонли сўзлашув тилига яқинлаштириш баҳонасида айрим китобларда шевачилик кучайиб кетаётганлигини, бунинг натижасида «Андижонда ёзилгани Бухорода, Авлиёотада ёзилгани Қаршида» тушунилиши қийин бўлаётгани танқид қилинади.

«Китобат ул-атфол» (1908) асарида ёшларга мактуб ёзиш қоидалари ҳақида маълумот беради.

Беҳбудийнинг хат ёзиш қоидаларига алоҳида эътибор бериши бежиз эмас. Чунки хат жамият ҳаётида катта рол ўйнайдиган воситадир. Шарқ зиёлилари шунинг учун ҳам хатга доимо эътибор билан қараганлар. Жумладан, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг Ҳумоюн ёзган хат юзасидан билдирган фикрлари бунинг ёрқин далилидир. Беҳбудий ҳам бу асарида ёшларни содда ва равон ёзишга, мумкин қадар ажнабий сўзлардан эҳтиёт бўлишга, ўзи тушунмайдиган сўзларни қўлламасликка даъват этади. Хат ёзувчи хат қаратилган шахснинг маълумот даражасини ҳисобга олиши кераклигини таъкидлайди. Хатларни умумий ва хусусий хатларга тасниф қилади. Ҳар икки турдаги хатларнинг ўзига

хос хусусиятларини очиб беради. Хатнинг турларидан намуналар келтиради.

Шу билан биргаликда «румузлар» сарлавҳаси остида тиниш белгилари ҳақида маълумот беради.

Хуллас, Маҳмудхужа Бехбудий ўз даврининг алломаси, миллат истиқболи учун оташин курашчи сифатида миллий тилнинг равнақи, унинг истиқболи учун ҳам жон куйдирди ва ўзи нашр этган «Ойна» журнали орқали ўзбек адабий тилининг муҳим масалаларини ёритди.

Абдулла Авлонийнинг лингвистик мероси

(1878—1934)

XX аср бошларидаги маърифатпарварлик ҳаракатида Абдулла Авлоний номи алоҳида ажралиб туради. У бошқа жадидлар каби янги типдаги мактаблар очиш, газеталар нашр қилиш ва матбуот орқали халқни уйқудан уйғотиш, янги типдаги мактаблар учун янги дарсликлар ёзиш, театр-ни ривожлантириш, саҳна асарлари орқали халқ ўртасида турмуш иллатларини фож этиш ҳаракатида бўлди. Бунинг учун эса саҳна асарлари ёзиш билан шуғулланди.

Абдулла Авлоний 1904 йилда Тошкентнинг Миробод маҳалласида янги мактаб очди. Бу мактабда савод ўрганишнинг янги технологияси жорий қилинди. Эски усулда савод чиқариш учун бир неча йиллаб вақт кетса, янги мактабда болалар олти-етти ойда саводли бўла бошлади. Мактабда дунёвий таълим беришга катта эътибор берилди.

Натижада қисқа муддатда мактабнинг довуғи Тошкентнинг бошқа маҳаллаларига ҳам тарқалди. Шунинг учун мактабга келувчилар сонини тобора кўпая борди. Бу ҳақда Абдулла Авлонийнинг ўқувчиларидан бири Юсуф Тоҳирий куйидагиларни ёзган эди: «**Шаҳарнинг қарама-қарши чеккасида, темир йўл ишчилари истиқомат қиладиган Мирободда янги типдаги мактаб очилганлиги ҳақида эшитиб қолдик. Тез орада бу мактабнинг фазилатлари ҳақидаги шов-шувлар, унинг муаллими Авлонийнинг довуғи бутун шаҳарга тарқалди. Ҳамманинг тилида Мирободдаги мактаб олти ойда ўқиш-ёзишни ўргатармиш, жуғрофиё, ҳисоб, табиятни ўрганиш деган дарслар ўқитилармиш, деган гап юрарди.**

Бизга жуда сирли туюлган бу мактабни ва унинг донишманд муаллимини кўришга ҳаммамиз ошиқардик. Ниҳоят бир куни уч-тўрттамыз боришга жазм қилдик. Ўқишга қабул

қилиндик. Кўп ўтмай кўз олдимизда янги бир дунё очилганига тўла ишонч ҳосил қилдик. Бизнинг болаларнинг олди бир неча йилдан бери мактабга қатнаб юрган бўлса ҳам, мирободликлар олдида уялиб қолдик. Улар ўқиш-ёзиш, ҳисоб масалаларини ҳал этиш, табиат ҳодисаларидан хабардор бўлиш, жуда кўп шеър ва ҳикояларни ёд билишлари билан ҳаммаминини лол қолдиришди. Айни замонда бизнинг эски мактабимиз бўшаб, Мирободдаги Абдулла Авлоний мактаби биздан борган болалар билан лиқ тўлди».¹

Абдулла Авлоний ўзи очган мактабда дарс бериш билан бир вақтда янги дарсликлар ҳам ёзди. Улар ичида «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китоблари алоҳида ўрин эгаллайди.

Бошланғич синф ўқувчиларига савод ўргатишга бағишланган «Биринчи муаллим» китоби октябрь тўнтаришигача тўрт марта нашр этилди. Муаллиф Саидрасул Азизийнинг «Устоди аввал» китобига суянган ҳолда, айни пайтда ўзининг муаллимлик тажрибаси асосида оригинал асар яратган.

Шундай қилиб, Абдулла Авлонийнинг «Алифбо», «Иккинчи муаллим» (1912) асарлари биринчи китобнинг бевосита давоми ҳисобланади. Унда саводи чиққан ўқувчиларни ўқитмоқ мақсадида ахлоқий ҳикоялар, шеърлар парчалар келтиради. Шунинг учун ҳам у хрестоматик характерга эга.

Абдулла Авлонийнинг фалсафий, ахлоқий ва тилшунослик бўйича қарашлари кўпроқ 1913 йилда юқори синф ўқувчилари учун мўлжалланиб ёзилган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида акс этган.

Унинг фикрича, инсон ақл-фаросати, тили билан ҳайвондан фарқ қилади. «Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди яғонасидур. Руҳ ишловчи, ақл бошловчидир... Ҳайвонлар ўзларига бўлақлар тарафидан келадурғон зулм ва жабрларни шох, тиш, тумшуқ ва тирноқлари ила қайтарурлар. Лекин ... ақл ва идрок соясида ўзига келадурғон зарар ва зулмлардан сақланур. Ер юзидаги ҳайвонларни асир қилиб, бўйнидан бойлаб, ипларини учинчи қўлларига берган инсонларнинг ақлидур».²

¹ Ю. Тоҳирий. Доно мураббий. «Тошкент оқшоми» газетаси, 1996 йил 10 ноябрь; Б. Қосимов. Абдулла Авлоний. Т, «Ўқитувчи», 1979, 4-бет.

² Абдулла Авлоний. Тошкент тонги, Т., Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 249—267-бетлар.

Муаллиф ҳар қандай миллатнинг муҳим белгиларидан бири тил бирлиги белгиси эканлигини, шунинг учун ҳам тилга эътибор-миллатга бўлган эътибор ва аксинча, тилни йўқотмоқ миллатни йўқотмоқ эканлигини таъкидлайди. Бу ҳақда Абдулла Авлоний қуйидагиларни ёзади: **«Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурғон ойнаи ҳаёти тил ва адабиётидир. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур»**.¹

Шундай экан, ҳар бир миллат ўз тилига эътибор билан қарамоғи, унинг истиқболи учун қайғурмоғи лозимлигини баён қилади. Ўзбек тилининг арабий, форсий унсурлар билан тўлиб-тошиб кетганлиги, шунинг учун бу тилни ўз ички имкониятлари асосида ривожлантириш, халқ тилига яқинлаштириш зарурлиги кўрсатилади.

«Яхши қўшнингдан олгунча, ёмон уйингни қидир, демишлар, — деб ёзади бу ҳақда Абдулла Авлоний. — Боболаримизга етушғон ва ярағон муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳам камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак ва ахтарсак, йўқолганларини ҳам топармиз».²

Абдулла Авлоний ёшларни ўз тилига ҳурмат ва муҳаббат қўйиш, уни чуқур ўрганиш билан бирга, бошқа тилларни билишга ҳам даъват этади.

Муаллиф ижтимоий-руҳий тил ва хусусий, бевосита воқеланган нутқни жуда чиройли ифодалар билан фарқлайди: **«Умумий миллий тилни сақламоқ ила баробар хусусий, оғиз орасидаги тилни ҳам сақламақ лозимдур»**.³ Бу билан Абдулла Авлоний тил ва нутқ ўртасида мавжуд бўлган умумийлик-хусусийлик диалектикасини очиб беради.

Муаллиф кишиларнинг алоқа воситаси бўлган тилга қанчалик эътибор лозим бўлса, бу тилдан фойдаланаётган шахслар тилига (нутқига) ҳам шунчалик эътибор кераклигини таъкидлайди. **«Чунки сўз инсоннинг даража ва камолини, илм-фазлини ўлчаб кўрсатадурғон тарозусидир. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қийматини сўзлаган сўздан билурлар»**.⁴

Шунинг учун ҳам Абдулла Авлоний ёшларни сўздан ўринли фойдаланишга, сўз қадрига етишга даъват этади. Чунки сўз инсоннинг қудратли қуроли, эзгуликка ҳам, разилликка ҳам сабаб бўлувчи тенгсиз воситадир. Ана шуни

^{1,2,3,4} Абдулла Авлоний. Тошкент тонги. Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1979, 249—267-бетлар.

ҳисобга олган ҳолда, Абдулла Авлоний ёзади: «Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадурғон бўлмаса, асаларилар орасида қовоқари каби қуруқ гунгурламоқ фақат бош оғриғидан бошқа нарса эмасдур. Бошимизга келадурғон қаттиқ кулфатларнинг кўпи юмшоқ тилимиздан келадур».

Шундай қилиб, Абдулла Авлоний ХХ аср бошларидаги ўзбек маърифатчиларининг энг ёрқин ваъкилларида бири сифатида ўзбек миллий педагогикасининг шаклланишида, мактаб-маориф фаолиятини ислоҳ қилишда, янги дарсликлар яратишда катта хизмат қилган ҳолда, миллатнинг муҳам бир белгиси бўлган тилга ва бу қудратли воситани ўрғанадиган тилшуносликнинг ривожига ҳам ўзининг улушини қўшди.

Ашурали Зоҳирийнинг лингвистик мероси

(1885—1937)

20—30-йиллар тилшунослигининг энг фаол вакилларида бири Ашурали Зоҳирийдир. У Қўқон рус-тузем мактабида, кейинчалик Қўқон ўқитувчилар семинариясида ўзбек тили ва адабиётидан дарс бериш билан бирга, «Садои Фарғона» (1914 йил), «Янги Фарғона» (1922—1928) газеталарида адабий ходим бўлиб ишлади. «Садои Фарғона», «Туркистон вилоятининг газетаси», «Янги Фарғона» газеталарида энг долзарб ижтимоий-сиёсий муаммолар бўйича мақолалар эълон қилди.

Даврнинг ажойиб маърифатпарвар олими сифатида 1917 йилда Қўқонда «Дорилмуаллимин» педагогика ўқув юртини ташкил этди.

Ашурали Зоҳирий педагогик фаолиятини журналистик ва илмий фаолият билан қўшиб олиб борди. Тилшуносликнинг турли масалаларига бағишланган мақолалари эълон қилинди. Айниқса, имло масаласи Ашурали Зоҳирий илмий фаолиятида марказий ўринни эгаллайди.

Янги очилган мактабларда болаларни имлога ўргатувчи китоб бўлмаганлиги сабабли у 1916 йилда «Имло» китобини ёзади. Бу китобда илк марта араб графикаси асосидаги ўзбек ёзувида тўғри ёзиш қоидалари, пунктуацион қоидалар ўз ифодасини топди.

Асримизнинг 20-йилларида жадидизм вакиллари араб ёзувининг ўзбек тили фонологик тизимини ифодалай олмаслиги, шу билан бирга ҳарфлар шакли тез ёзишни таъ-

минлаш учун бир қатор ноқисликларга эга эканлигини, шунинг учун бу ёзувни ислоҳ қилиш лозимлигини баён қилдилар. Ашурали Зоҳирий гарчи араб графикасини ўзгартиришга қарши бўлса ҳам, 1926 йилда Бокуда бўлиб ўтган туркологлар съездида барча туркий халқларнинг лотин ёзувига ўтиши ҳақида қарор қабул қилингандан сўнг бу сиёсат билан баҳслашиш ортиқча эканлигини тушунди. Шу йили Самарқандда бўлиб ўтган республика тил-имло анжуманида Назир Тўрақуловнинг Боку таассуротлари бўйича маърузасидан сўнг сўзга чиққан Ашурали Зоҳирий лотин графикасига ўтиш жараёнида араб ёзувида ўз ифодасини топмаган ўзбек фонемалари учун махсус ҳарфлар белгилаш масаласини кун тартибига қўйди.

Бу масалани кўтариб чиқиши ҳам Ашурали Зоҳирийнинг синчков фонолог эканлигидан далолат беради.

Ашурали Зоҳирий гарчи ўзини «пантуркист» ҳисобласа ҳам, лекин ўша даврда айрим «пантуркист»лар томонидан кўтарилган барча туркий тилларни бирлаштириш, умумтуркий тилни яратиш ғоясига қўшилмайди. Соф ўзбек тилининг тараққиёти учун курашади.

У ўткир публицистик мақолалари билан вақтли матбуотда иштирок этиш билан бирга, матбуот тилининг меъёрлашуви учун жон куйдиради. «Фарғона» газетасининг 1924 йил 21 июнь сонидан эълон қилинган «Олти йиллик ўзбек адабиёти (босма сўзи) га бир қараш» мақоласида шўролар даврининг дастлабки олти йилида матбуотнинг фаолияти ва матбуот аҳволи ҳақида фикр юритади. Вақтли матбуот тилида учрайдиган ўзбек тили учун ёт бўлган лексик birlikлар ва грамматик шаклларнинг қўлланилишини, аynиқса, татар ва усмонли турк тилига хос шаклларнинг истеъмол қилинишини қоралайди. Жумладан, Туркистон партия ва ижроия кўмитасининг марказий органи бўлиб келган «Иштирокиюн», «Қизил байроқ» газеталарининг 1921 йил бошларигача ҳам «соф ўзбекчалаша олмагани», «фақат Ғози Юнус муҳаррирлик қилгандан сўнг»гина ҳолат ўзгарганини таъкидлайди. Бу газеталарнинг ўзбекчалаша олмаганлиги ва ўзбек ҳаётини холисона ифодалай олмаётганининг бош сабаби унга ўзбек бўлмаган, ўзбек «муҳити, турмуши»дан бегона кишилар қўлидан чиқиб келгани кўрсатилади. Шунинг учун бу газеталар «адабий ёқдан фойда бермаганликлари сингари, маданий ва иқтисодий ёқдан ҳам» фойдаси бўлмаганлиги танқид остига олинади. Мухтор Башир муҳаррирлигида 1918 йилдан чиқа бошлаган

«Халқ дорилфунуни» газетасига баҳо берар экан, тилининг «ўзбекча аралаш татарча» эканлигини таъкидлайди.

1920 йил 9 апрелдан «Ёш бухороликлар» томонидан бир ойда икки марта чиқаришга мўлжалланган, лекин фақат уч сонигина дунё юзини кўрган «Тенг» номли журналнинг тили соф ўзбекча эканлиги ва «мундарижасининг муҳимлиги»ни мақтайди.

Матбуот тилининг тобора меъёрлашиб бораётганлигини, лекин шундай бўлса ҳам, айрим газеталар шевачиликдан ва татарча элементлардан қутула олмаётганини, «бору», «келу», «борсамиз», «келсамиз», «қорайлар» сингари сўз шакллари ишлатилаётгани кўрсатиб ўтилади. Шу билан биргаликда, сўзларнинг ёзилишида хилма-хиллик учраётгани (масалан, *қилалик-қилайлик-қилайлук-килойлик; қандоқ-қондоқ-қандай* каби), шунинг учун ҳам мутахассислар йиғилишиб, бундай шакллардан қайси бирини танлашни келишиб олиш зарурлигини таъкидлайди.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1929 йил 29 март сонида мубоҳаса тариқасида «Тил, атама ва имло баҳслари» рубрикаси остида босилган «Тил ва имло масаласи» мақоласида адабий тил ва жонли сўзлашув тили, улар ўртасидаги муносабат, адабий тилнинг таянч шевалари, атамаларининг аҳволи ва бундан кейинги истиқболлари, имло муаммолари ҳақида фикр юритади.

Муаллиф адабий тил билан жонли сўзлашув тилини бир-биридан фарқлар экан, адабий тилнинг барқарор, жонли тилнинг эса, аксинча, тез ўзгарувчанлик хусусиятига эга бўлишини кўрсатади. «Жонли тил» дейилишининг сабаби ҳам «тез суръат билан ўзгариши»да эканлигини таъкидлайди. Шу билан бирга, адабий тил муайян қоидаларга, меъёрларга бўйсунishi, жонли тилнинг эса эркинлигига ишора қилинади.

Барча газета, журнал, бадиий ва илмий асарлар адабий тилда ёзилиши, айни пайтда, жонли тилнинг ҳам ўз адабиёти борлиги—бу адабиётни халқ адабиёти дейилиши кўрсатиб ўтилади.

Ашурали Зоҳирий нима учундир адабий тилдан илмий тилни ҳам ажратади. Бу иккиси ўртасида унча фарқ йўқлигини, ҳар иккиси жонли тил билан зидланишини кўрсатади. У адабий тилнинг жонли тилга таяниши, ундан озикланиши лозимлигини, XV асрдан то XX аср бошларигача бўлган ўзбек адабий тилида бу муносабат бузилганлигини, адиблар томонидан жонли сўзлашув тили «қўпол тил», «қўча тили» саналиб, «адабий тилни унга яқинлаштириш — камчилик,

халқ тилида ёзишлик—қўполлик, деб эътиқод этилганини», бу тилда адабий, форсий элементлар жуда кўп қўлланганини, шунинг учун «чигатой (ўзбек) адабиёти усмонли адабиёти сингари халқдан узоқлаша бошлагани, оддий халқ уни англай олмоғони, фақат ўқумишли, зиёли синф англай оладурғон бўлғони»ни таъкидлайди.

Дунёдаги аксарият маданий халқларнинг адабий тиллари билан жонли тиллари ўртасида яқинлик борлиги, «адабий тил жонли тил асосига қурилган»и ҳақида фикр юритади. Бу соҳада XX аср бошларидаги адабиёт тили жонли тилга анча яқинлашиб, ҳамиша муваффақиятга эришганлиги, шундай бўлишига қарамасдан, адабий тил бирлигида баъзан «бошвоқсизлик» кузатилаётганлиги, шу боис адабий тил муайян шевага таяниши лозимлигини баён қилади. Ана шундай таянч шева сифатида «Фарғона шеваси»ни тавсия этади. Бунинг бош сабаби сифатида «бу кунги ўзбек адабиётининг тили (ундаги баъзи бир маҳаллийчиликни эътиборга олмаганимизда) Фарғона шевасининг ўзи» эканлигини кўрсатади.

Ҳар бир уйғониш даврининг ўзига хос хусусияти шундаки, унда албатта, миллатнинг асосий белгиси бўлган тилга, тил софлигига эътибор кучаяди. Қаерда тилга эътибор кучайган жойда бошқа тиллардан сўз олиш муаммоси кўтарилади.

XX аср бошларидаги жадидчилик ҳаракатида ҳам худди шундай бўлди. XX асрнинг 80-йиллари охири, 90-йиллар бошларида ҳам худди шундай ҳаракат кузатилди.

Ашурали Зоҳирий ҳам имкон қадар ўзбек тилининг ўз ички имкониятлари асосида атамалар тизimini яратиш тарафдори бўлади. Унинг фикрича, «агар ажнабий сўзлар олинавурса, тилда софлик битта-битта, сал йилнинг ичида бошқа сўзлар у тилни қоплаб, танимаслик ҳолига келтиради ва ютади». Шунинг учун ҳам турмушга кириб келётган янги тушунчаларни ифодаламоқ учун «ўз тилимизнинг бойлигидан фойдаланмоқ» ни тавсия этади. «Агар бундоқ сўзлар у тилда топилмаса, оврупоча, арабча, форсийчадан олмоқ» лозимлигини уқтиради.

Масалан, телеграф, автомобил, завут, фабрика сингари сингиб кетган сўзларни «ўз ҳолига қўйиб, паровоз ўрнига ўтхона, электр ўрнига симчиноқ, география ўрнига ер билиги, астрономия ўрнига юлдуз билиги, гидрология ва гидрография ўрнига сув билиги, петрография ўрнига тош билиги, аэрография ўрнига ҳаво билиги, минерология

ўрнига маъдан билиги, ботаника ўрнига ўсимлик билиги, агроном ўрнига экин билиги сингари атамаларни қўллашга даъват этади.

Муаллиф кимё, физика, математика сингари фанлар, умуман, мактаб дарсликларида қўлланилувчи илмий атамаларни қатъийлаштириш, бунинг учун туркологлар қурултойини чақариб, шу қурултой қарори асосида иш тутиш лозимлигини кўрсатади.

Ашурали Зоҳирий илмий атамаларнинг фавқулодда муҳимлигини эътиборга олиб, маориф вазирлиги ҳузурида атама қўмитаси тузиш мақсадга мувофиқ эканлигини таъкидлайди. Бугунги кунда Вазирлар Маҳкамаси қошида атамақўм фаолият кўрсатаётганлиги Ашурали Зоҳирий орзусининг ушалишидир.

Имло масаласи Ашурали Зоҳирийнинг тилшунослик фаолиятида марказий ўринни эгаллайди. У рус олими проф. Афанасьевнинг орфографиянинг беш тамойили (асоси) мавжудлиги ҳақидаги фикрини маъқуллайди: 1) савтий (фонетик), 2) шаклий (морфологик), 3) тарихий-анъанавий, 4) чет сўзларни ёзмоқ асоси, 5) айрилма асос.

Ўзбек ёзувида эса, учинчи ва тўртинчи тамойилга таяниб келинганлиги, араб алифбосида биринчи тамойилни қўллаш мумкин бўлмаганлиги, бундан кейин лотин ёзувига ўтар чоғида орфографик тамойилларни ҳам ўзгартириш, биринчи ва кўпроқ иккинчи тамойилга асосланиш лозимлигини таъкидлайди. Масалан, «-ди, -дир, -дан» қўшимчалари жарангсиз ундош билан тугаган асосга қўшилганда -ти, -тир, -тан ҳолида талаффуз қилинса ҳам, шаклий тамойил асосида -ди, -дир, -дан шаклини ёзиш меъёрлаштирилиши кераклиги, бу тамойил бошқа қўшимчалар имлосида ҳам етакчилик қилиши лозимлиги, шундагина турли ҳудудларда бир хил ёзишга эришиш мумкинлиги баён қилинади.

Ашурали Зоҳирийнинг лингвистик мероси ичида ўзбек тили фонетикасига доир мақолалари алоҳида қимматга эга. Унинг «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1929 йил 31 март сонисида «Тил, атама ва имло баҳслари» рубрикасида эълон қилинган мақоласида «Лаб оҳанги тўғрисида», «Чўзгилар тўғрисида», «Сингармонизм тўғрисида», «Бош ҳарф тўғрисида» баҳс юритилади.

Шуни таъкидлаш керакки, 20-йилларда янги алифбога ўтиш арафасида ўзбек тилининг унлилар тизимини белгилаш муҳим масалага айланди. Машҳур тилшунос Я. Д. По-

ливанов ўзининг «Фонетика ташкентского говора» асарида туркий тиллар фонологик тизимида рўй берган конвергенция, дивергенция ҳодисаларини очиб бериш асосида, Тошкент диалектида сингармонизм қонунияти йўқолганлиги, олти унли фонема мавжудлигини кўрсатган эди. Ўзбек ёзувининг ҳам шунга асосланиши лозимлигини таъкидлайди.

Ғози Олим Юнусов, Ашурали Зоҳирий сингари бир гуруҳ ўзбек тилшунослари эса ўзбек тилида, айниқса, қишлоқ шеваларида сингармонизм мавжудлигини, унлилар эса қатор белгисига кўра фарқланишини, бу фарқланиш фонологик қимматга эга эканлигини баён қилдилар. Ашурали Зоҳирий ҳам ўзбек тилида сингармонизм мавжудлигини эътироф этади. Лаб оҳанги гарчи қирғиз тили даражасида бўлмаса ҳам, маълум даражада борлиги, лекин унинг қўшимчаларга таъсир қилмаслиги, ана шу белгини айрим омофонларни ёзишда фарқловчи белги қилиш лозимлигини кўрсатади. Масалан, *уруш* (от, ясама сўз) — *уриш* (феъл), *ўрум* (биринчи ўрум беда) — *ўрим* (хандагим) каби.

Лекин *-дир, -тир, -лик* аффиксларини лаб унлиси қатнашган асосдан сўнг *-дур, -тур, -лук* (ўқутур, тугуклук) тарзида ёзишни таклиф этган Қаюм Рамазон фикрига эътироз билдиради ва қўшимчаларга лаб гармониясининг таъсири йўқлигини эътиборга олиб, морфологик тамойил асосида доим *-дир, -тир, -лик* ҳолида ёзишни тавсия этади.

Ашурали Зоҳирий ўзбек адабий тилида олти унли эмас, тўққизта унли мавжудлигини, лотин алифбосида ҳам ана шу тўққизта унли учун ҳарф олдиниши кераклигини айтади. Гарчи муаллиф бу фикрини далиллар асосида исботламаса ҳам, Фарғона (Андижон, Марғилон, Қўқон каби) шеваларида маъно фарқлаш учун хизмат қиладиган тўққизта фонема мавжудлигини ҳис қилади. Дарҳақиқат, унлиларнинг палатал белгиси Фарғонанинг бир қатор шеваларида бугунги кунда ҳам фарқловчи белги бўлиб хизмат қилади ва фонологик қимматга эгадир. Шу билан бирга, Ашурали Зоҳирий айрим муаллифларнинг тўққизтадан ортиқ унли фонемаларга эгаллиги ҳақидаги фикрларининг етарли исботланмаганлигини ҳам танқид қилади.

Ашурали Зоҳирийнинг ўзбек тилшунослигига қўшган муҳим хизматларидан бири бош ҳарфларни амалиётга киритиш ва бу ҳарфларнинг ишлатилиш ўринларини қатъий белгилаб бериш бўлди.

Ашурали Зоҳирий араб, форс, рус тилларининг билангони сифатида таржима луғатлар яратиш соҳасида ҳам катта хизмат қилди. Унинг 1927 йилда нашр этилган икки жилдли русча-ўзбекча мукамал луғати рус-ўзбек тиллари таржима луғатчилигининг асоси бўлиб қолди.

Хуллас, Ашурали Зоҳирий даврининг забардаст зиёлиси, миллатнинг тараққиёти, истиқболи йўлида толмас курашчиси сифатида ўзбек тилининг бир қатор амалий масалаларини ҳал қилишда фаол иштирок этди. Айниқса, имло ва фонетика соҳасидаги кузатишлари ўзбек тилшунослигининг ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Абдурауф Фитратнинг лингвистик фаолияти

(1886—1938)

XX аср бошларида Марказий Осиёдаги маърифатпарварлик ҳаракатида Абдурауф Фитрат, сўзсиз, порлоқ юлдуз каби ажралиб туради.

У араб, форс, рус, турк тилларини мукамал билгани ҳолда, ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга, ўзбек тилининг туркий тиллар тизимидаги ўрнини ва бундан кейинги истиқболини белгилаб беришга ҳаракат қилди.

Авалло, ўзбек (чиғатой) тилининг бошқа тиллар тизимида тутган ўрни, имкониятлари қандай? Бу мустақил тилнинг бошқа тиллар билан муносабати қандай ва бундан кейин қай тарзда ривожланиши керак?

Фитрат бу саволларга жавоб берар экан, «Шарқ тарихи, адабиётида иккинчи ўрин тутқон турк адабиётининг энг муҳими, энг кўпи, энг қимматлиси чиғатой шеvasидаги адабиёт» эканлигини таъкидлайди. Шунинг учун тилимизнинг ҳам туркий тиллар орасида энг юқори мавқеда туришини баён қилади.

Араб ва форс адабиётининг биринчи сарада туриши бу тилларнинг бойлигидан эмас, балки туркийлардан чиққан шоирларнинг, олимларнинг (масалан, Ибн Сино, Жалолиддин Румий, Форобий, Бедил ва бошқалар) араб ва форс тилларида ижод қилгонликларида эканлигини кўрсатади.¹

¹ *Фитрат*. 1921 йил тил ва имло қурултойида сўзланган нутқ. —1921 йил тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. Т, 1922, 35—40-бетлар.

Тилимиз шарқ тилларининг биринчиси эканлигини далиллар билан исботлайди ва туркий адибларнинг кўпи араб ва форс тилларида ижод қилгани сабабли адабиёти-мизнинг иккинчи бўлиб қолганидан афсусланади.

Абдурауф Фитрат жонкуяр тилшунос сифатида 20-йиллар тил сиёсати қозонида қайнади ва туркий тилларни бирлаштириш сиёсатининг оқибатларини сезгани ҳолда, ҳар қайси туркий тилнинг умумий жиҳатлари бўлиши билан бирга, хусусий, ўзига хос жиҳатлари кўплиги, шунинг учун ҳар қайси туркий тил мустақил равишда ривожланиши ва ўз халқига хизмат қилиши лозимлигини англади. Шунинг учун ҳам ўзбек тилининг бундан кейинги истиқболи ҳақида қайғурди.

Бу ҳақда «Сарф» китобида ёзади: «...Бутун турк дунёси учун «Бир ялни тил» қабул этмак хайёллари билан овора бўлдик. Тилимизни шунга тўғри юргузмоқ учун унумсиз тиришдик. Бу хайёлларнинг амалга ошмоғонини билгандан кейин ўз тилимизни тушуна бошладик. Бу йўлда биринчи одимни кўқонлик Ашуралӣ Зоҳирӣ отди. Имло битик сўзини ёзиб чиқарди. Ундан сўнгра Тошкентда «Чигатой гурунги» очилди».

Фитрат 1919 йил 12 июнда «Иштирокиюн» газетасининг 132-сонида эълон қилинган «Тилимиз» мақоласида ўзбек тилининг тарихдаги аччиқ қисмати, узоқ йиллар араб ва форс тиллари таъсирида бўлиб келгани, лекин лексик-грамматик жиҳатдан бу тиллардан ҳеч қандай қолишмаслигини таъкидлайди. Унинг таъкидлашича, ҳар бир тилнинг бойлиги у тилдаги сўзларнинг кўплиги (касрати калимот), ясаиш кенглиги (ундириш кенглиги), боғланиш имконияти (вусъати иштиқоқ), қоидаларининг мукамаллиги (мукаммалияти қавоид) билан ўлчанади.

Туркча (ўзбек тили) буларнинг ҳар учаласи бўйича ҳам араб ва форс тилларидан қолишмаслиги, айрим ўринларда улардан устун келишини таъкидлайди.

Эски ўзбек тилидаги арабизм ва форсизмларга муносабат масаласида жуда илғор позицияда туради. Ўзбекча эквиваленти бўлмаган араб ва форс сўзларини ўзбекчалаштириш асосида, яъни ўзбек тили фонетик ва грамматик хусусиятига мослаштириш асосида қабул қилишни тавсия этади. Фитрат бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Ҳозирги сўзларимиздаги арабча, форсчалардан бир нечаси учун туркча топилмайдир, десангиз тўғридир. Биз ҳам уларни чиқармоқчи эмасмиз. Уларни олурмиз, лекин ўзимизники қилур-

миз. Туркчалаштирамиз. «Қоида» нинг туркчаси йўқдир. «Сарф» нинг-да туркчасини тополмадик. Иккисин дахи олур-миз. Лекин сиз каби «қовоиди сарфия» демасдан, «сарф қоидалари» дермиз»¹.

Турк (ўзбек) тилида ифодалаш имконияти бўлган араб, форс сўзларини туркчаси билан алмаштириш, бунинг учун ўзбек тилига меҳр-муҳаббат билан ёндашиш, унинг ички имкониятларини чуқур ўрганиш лозимлигини таъкидлайди. Шундай қилиб, Фитрат ўзбек тилидаги арабизм ва форсизмлар масаласида прогрессив туризм тарафдори бўлади.

Абдурауф Фитрат маърифатпарвар сифатида янги мактаблар учун янги дарсликлар ёзади. Абдурауф Фитратдан ташқари бошқа бир қатор маърифатпарварлар ҳам бу даврда ўзбек тилининг турли масалаларига бағишланган асарларини эълон қилдилар. М. М. Фаҳриддиновнинг «Туркча қоида» (Т., 1913), Элбекнинг «Битик йўллари» (Т., 1919) ва «Ёзув йўллари» (Т., 1921), Шорасул Зуннуннинг «Ўзбекча тил қоидалари» (Т., 1925), Мунаввар Қори, Қажум Рамазон, Шорасул Зуннуннинг «Ўзбекча тил сабоғи» (Т., 1925) ва бошқалар.²

Лекин булар орасида Фитратнинг «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба» номли китоби алоҳида қимматга эга ва у ўзбек тилшунослиги тарихида ўзбек тилининг фонетикаси сарф ва наҳвини изчил равишда тавсифловчи биринчи грамматикадир. Икки китобдан иборат (сарф ва наҳв) бўлган бу асар 25—30 йиллар ичида олти марта нашр қилинди ва бир неча йил давомида ўрта мактабларда дарслик сифатида қўлланилди. Грамматика ўз мундарижаси нуқтаи назаридан Оврупо тиллари мундарижаси андозаларига таянди. Бу грамматика кейинчалик бошқа грамматикаларнинг яратилишига асос бўлганлиги билан ҳам қимматлидир.

Абдурауф Фитрат ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш, ҳар бир лингвистик ҳодисанинг моҳиятини ифодалай оладиган қатъий қоидалар яратиш лозимлигини таъкидлайди. Бу ҳақда у қуйидагиларни ёзади: «Тилимизнинг истеъдодли, бой бир тил бўлгонини қичқириб сўйладик. Бу тил дўққидир (қўполдир), бунинг ўрнига туркчанинг адабий бир шевасини олайлик, деган тил билмаслар билан курашдик, унларни енгдик. Бироқ ҳануз тилимизнинг белгили қоидаларини майдонга қўя олмадик».

¹ Абдурауф Фитрат. Чин севиш. Т, 1996, 240-бет.

² Қурбонова М. Фитрат-тилшунос. Т. «Университет», 1996, 5-бет.

Шуни таъкидлаш керакки, ўзбек тили кўп шевали бўлганидан янги ўзбек адабий тили қандай бўлиши, қайси шеваларга кўпроқ таянмоғи лозим, деган муаммо бу даврда муҳим масалалардан эди.

Фитрат бу муҳим масала бўйича фикр юритиб, шаҳар шеваларига араб, форс тиллари таъсири кучли эканлиги, шунинг учун бу шеваларга эмас, балки қишлоқ шеваларига таяниш лозимлигини баён қилади. «...Бизнинг шаҳарларимиз кўплаб йиллардан бери араб, форсий адабиётининг ҳукми остида яшайди. Шунинг учун бизда шаҳар тили бузулгандир. Тилимизнинг соф шаклини даладаги эл-аймоқлардан кўра оламиз.»

Шунинг учун «эл-аймоқлар орасида уларнинг жон озиғи бўлиб турғон» дostonлар, эртаклар, маталлар, лапарлар, ашула-қўшиқларни халқ оғзидан қандай талаффуз қилинса, шундайлигича ёзиб олиш, уларни синчиклаб ўрганиш ва шу асосда маълум илмий хулосага келиш лозимлигини кўрсатади.

Фитрат юқоридаги фикрлари асосида сингармонизмли шевалар ўзбек адабий тилининг таянч шевалари бўлиши керак, деган хулосага келади. Ўзбек тилининг фонетик тизими, морфологик тузилиши ҳақида фикр юритилганда ҳам ана шу бош тамойилдан келиб чиқилади.

Фонетик қарашлари

Абдурауф Фитрат замонасининг етук мутафаккири сифатида Шарқ ва Оврупо тилшуносларининг қўлга киритган ютуқларидан бохабар бўлди.

Унинг фонетик қарашлари ўзбек имлосига бағишланган бир қатор мақолаларда ва «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Сарф» асарида ўз ифодасини топган.

Олим фонема ва унинг вариантлари ўртасидаги муносабатни яхши англайди. Ҳар қандай фонема реал талаффуз қилинганда ёндош товушлар таъсирида турли ўзгаришларга учраши мумкинлиги, лекин уларнинг ҳаммаси бир умумий фонеманинг вакиллари эканлигини пайкайди. Аввало, ўзбек тили фонемаларини акустик-артикуляция хусусиятига кўра икки катта гуруҳга бўлади: унлилар ва унсизлар. Бу ўзаро зидланган атамалар фонемаларнинг акустик белгисига кўра таснифланишини жуда тўғри акс эттиради. Соф ундан иборат бўлган фонемалар унлилар, овозга эга бўлмаганлар эса унсизлардир. Акустик жиҳатдан ун белгисига кўра бу икки синф икки кутбни ташкил

қилади (Бу жиҳатдан сонорлар биринчи гуруҳга мансуб бўлгани ҳолда икки қутб орасида учинчи алоҳида бир гуруҳ бўлиб қолади). Шунинг учун бундай шароитда иккинчи белги-артикуляцион белги ҳам ёрдамга келади. Унлилар «оғиз очувчилар» бўлса, унсизлар талаффуз жараёнида маълум тўсиққа учрайди. Бу белгига кўра сонорлар ҳам, жаранглилар ҳам унсизлар таркибига кирилади.

Шундай қилиб, Фитрат томонидан унлига қарама-қарши қўйилган синфнинг унсизлар деб юритилиши фонемаларнинг ун белгисига кўра зидланишини жуда тўғри акс эттирди.

Кейинчалик ўзбек тилшунослигига рус тилшунослигининг таъсири натижасида рус тилшунослигидаги «согласные» атамаси айнан таржима қилиниб, ундошлар атамаси билан юритила бошланди. Афсуски, бу атама ун белгисига кўра ундан иборат бўлган унлиларга қутбий зидланувчи уни бўлмаган товушлар гуруҳига эмас, балки икки қутб ўртасида турувчи жаранглилар моҳиятига тўғри келади.

Фитрат ўзбек адабий тилида 23 та унсиз фонема мавжудлигини кўрсатади. Улар қуйидагилардан иборат: б, л, т, ч, ж, х, д, р, з, с, ш, г, ф, к, к, г, н, л, м, н, в, х, й. Улардан х,х,ф фонемалари асл туркча сўзларда кам учраши, шунинг учун ҳам улар асл туркча эмаслигини таъкидлайди.

Фитрат ўзбек тили унлилар тизими масаласида икки хил фикр юритади. Йигирманчи йилларнинг бошларидаги тил-имло қурултойида сўзлаган нутқида ўзбек тилида олти унли фонема мавжудлиги ҳақида фикр юритса, «Сарф» асарида тўққизта унли ҳақида баҳс қилади.

Фитрат ўзбек тилини туркий тиллар таркибидаги бир тил сифатида барча туркий тилларда у ёки бу даражада мавжуд бўлган сингармонизм қонуниятини акс эттиришини, бу ҳолат эса шаҳар шеваларида форс-тожик тилининг таъсирида бузилганини, шунинг учун ҳам умумтуркий фонетик хусусиятини кўпроқ сақлаб қолган қишлоқ шеваларига таяниш жуда тўғри эканлигини таъкидлайди. Ана шу асосда ўзбек тилида унлиларнинг «йўғон» лик ва «ингичка» лик белгиси фарқловчи белги вазифасини бажариши ва шу белгига кўра унлилар икки қаторга бўлинишини кўрсатади:

йўғон
(орқа қатор)

а
ў
у
и

ингичка
(олд қатор)

Э
ө
Ү
і

Шу билан бирга, йўғон-ингичкалик белгиси бўйича фарқланишга эга бўлмаган «э» унлисининг ҳам мавжуд эканлигини, жами ўзбек тилида 9 унли фонема борлигини баён қилади.

Сингармонизм қонунияти сўз ясалиши ва сўзларнинг морфологик шаклига ҳам таъсир этишини, шу қонуният таъсирида қўшимчалар ҳам йўғон ва ингичка вариантларга эга бўлиши, йўғон вариант йўғон ўзакларга, ингичка вариант эса ингичка ўзакларга қўшилиши, шу асосда оҳангдошликнинг амал қилиши ҳақида фикр баён қилади. Масалан, *син-* ўзаги йўғон бўлгани учун унга қўшимчаларнинг ҳам йўғон варианты қўшилади *синган, синмоқ, синиқ* каби; *мин-* ўзаги ингичка бўлгани учун унга қўшимчаларнинг ингичка варианты қўшилади: *минган, минмак*. Фитрат сингармонизмни шеваларга кўпроқ эътибор берганлигидан, ўзбек тилидаги лабланмаган, кенг «о» фонемасини мустақил фонема сифатида эътиборга олмайди. Демак, *ота, она, опа, оз, оч* сингари сўзларнинг олдида келган фонема ўзбек тилининг фонемаси сифатида қаралмайди. Натижада *бор—бар, бос—бас* сингари сўзлардаги унли фонемаларнинг фарқловчи белгилари амалда рад этилади.

Фитрат ўзбек тили фонологик тизимидаги фонемалар нутқ жараёнида бир қанча вариантлар орқали намоён бўлишини, нутқ жараёнида турли хил фонетик ўзгаришлар рўй беришини кўрсатиб беради. «Сарф»да «товуш ўзгаришлари» сарлавҳаси остида фонетик ҳодисаларнинг баён қилиниши ўша давр тилшунослиги учун катта воқеа эди.

Олим фонетик ҳодисаларни талаффуз қулайлигига интилиш натижаси эканлигини таъкидлайди. Ҳар қандай фонетик ўзгаришлар замирида қулайликка интилиш ётиши ёш грамматикачилар мактаби вакиллари ва Е. Д. Поливанов асарларида алоҳида таъкидланади¹. Бу эса, Фитрат-

¹ *Поливанов Е. П.* Где лежат причины языковой эволюции? — «Статьи объему языкознанию» М., 1968., с. 75.

нинг ёш грамматикачилар мактаби ғоялари билан маълум даражада таниш эканлигидан гувоҳлик беради. Унинг Е. И. Поливанов билан ёнма-ён ижод қилгани маълум.

Фитрат куйидаги фонетик шароитларда товуш ўзгаришлари рўй беришини кўрсатади:

1) *ўғул, ўрун, кўнгул, буйур* сингари икки бўғинли сўзларга қўшимчалар қўшилиб келганда, иккинчи бўғиндаги тор унлининг тушиб қолиши баён қилинади. Масалан, *ўғлим, ўрни, буйруқ* каби;

2) асос қисми «п», «т», «ч», «х», «к», «с», «ш» каби жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга «д», «ғ», «г» сингари жарангли ундош билан бошланувчи қўшимчалар қўшилса, қўшимчадаги жарангли ундошларнинг жарангсизланиши айтилади. Масалан, *тоштим, очтим, экти; боққа, очкучи, оскучи; эшиткан, ичкан, тешкан* каби. Лекин ёзувда жарангли ҳолда ёзилиши таъкидланади.

3) «қ», «ғ» ундошлари билан тугаган сўз асосига жўналиш келишиги қўшимчаси қўшилганда «ғ» ундошининг «қ» га айланиши кўрсатилади: *тоғ—тоққа, боғ—боққа* каби;

4) «қ», «к» каби жарангсиз ундош билан тугаган икки бўғинли сўзларга эгалик қўшимчаси қўшилганда, икки унли ўртасида қолган «қ», «к» ундошларининг жаранглилашиши таъкидланади: *тупроқ—тупроғим, ойоқ—ойоғим, тилак—тилагим* каби;

5) *нима* сўзининг қисқароқ шакли *не* сўзига *учун, этмак* кўмакчи сўзлари қўшилганда кўмакчи сўзлар бошидаги унлининг тушиб қолиши айтилади: *не учун — нечун, не этай — нетай* каби.

Фитрат кўрсатиб берган юқоридаги фонетик ҳодисалар ҳозирги кунга қадар ҳам дарсликдан-дарсликка кўчиб юрибди.

Фитратнинг фонетик қарашларидан муҳими урғу ҳақидаги илк таълимотидир. Урғу тушунчасини босим ата-маси билан ифодалайди. Унинг фикрича, босим кўп бўғинли сўзлардаги бўғинлардан бирининг бошқасидан кучлироқ талаффуз қилинишидир. Фитрат ҳар бир сўзнинг, албатта, босимли бўлишини, босимнинг одатда, сўзнинг охириги бўғинига тушишини, шу билан бирга айрим қўшимчалар босим олмаслигини таъкидлайди. Бу ҳодиса кейинчалик А. Ғулом томонидан махсус ўрганилди ва Фитрат фикрларининг кўпи тасдиқланди.

Морфологик қарашлари

Фитрат сўз туркумлари, сўзларнинг грамматик категориялари ҳақида ҳам изчил маълумот беради.

Ҳар бир тилнинг морфологиясида сўз тушунчаси марказий ўринни эгаллайди. Фитрат ҳам «Сарф» асарида сўз ҳақида алоҳида тўхталади. Олим сўз тушунчасига ономосиологик нуқтаи назардан, яъни объектив оламдан унинг умумлашган образининг онгда акс этиши орқали бу умумлашган образнинг муайян моддий восита—товушлар силсиласи ёрдамида ифодаланиши нуқтаи назаридан ёндашади.

Унинг фикрича, «мийаларимизда туққан «ўй» ни бир-биримизга билдирмак учун энг буйук қуролимиз гапдир. — Ўзингизни ўйласангиз, ҳайвонлардан бирини (отни) ўйласангиз, у ҳайвон устига ерлашмак учун бўлгон тебранишингизни ўйласангиз, уч маъно ўйлаган бўлурсиз. Бу уч маънони бирлаштириб, бир-бирига боғлаб, ўзингизнинг отка минганингизни ўйлаганда, мийангизда бир «ўй» туққандир. Шу ўйни бир кишига билдирмоқчи бўлсангиз, «Мен от миндим» деб қўясизким, бу айтканингиз бир «гап»дир. Кўринадики, йўқоридаги ўйда уч маъно бўлгани каби, у ўйни билдиргучи «гап»да уч сўз бор: «мен, от, миндим».

Фитратнинг юқоридаги фикрларидан, сўзга ҳам, гапга ҳам «маънодан шаклга» тамойили асосида ёндошганини пайқаш қийин эмас.

Фитрат сўзга маъно-моддий асос-оҳанг-урғулардан ташкил топган мураккаб бир бутунлик сифатида ёндашади. У «сўзнинг сўз бўлиши учун маъно билдириши, оҳанг ва босим бўлиши лозим»лигини таъкидлайди. Қўшимчалар «мустақил маъно, оҳанг ва босимга эга бўлмагани учун сўз бўла олмаслиги» ни таъкидлайди.

Фитрат оҳанг деганда ҳар бир сўзни «йўғон» ва «ингичка»лик белгисига эга бўлишини тушунади. Ана шу белгилар асосида сўзга шундай таъриф беради: **«Сўз бир маънони билдирган, ўзига махсус оҳанги ва босими бўлган товушлар тўдасидир».**

Сўзларни семантик тамойил асосида, яъни қандай маънони билдиришига кўра от, сифат, сон, феъл, олмош ва кўмакчиларга ажратади. Кўринадики, сўзларни лексикограмматик гуруҳларга таснифлашда араб тилшунослиги анъаналаридан четлашган ҳолда Оврупо тилшунослиги анъаналарига асосланади.

Фитратнинг таърифига кўра, «*билдирган маънога от бўлиб тақалгон сўз от*» дейилади. Отларнинг ҳаммаси борликдаги «кўзга кўринарлик нарсани ифодалаши шарт эмас. Эс, қайғу, зулм каби «маъноси кўзга кўринмас от» ларнинг ҳам мавжудлиги таъкидланади. Бу билан олим отларнинг маъно жиҳатидан аниқ ва мавҳум турларга ажралишига ишора қилади.

Шунингдек, Фитрат отларнинг ясама турлари ҳам борлиги, шунга кўра туб ва ясама отларга бўлинишини кўрсатади.

Ясама отлар маълум ясовчи қўшимчалар ёрдамида от ва от бўлмаган бошқа сўзлардан ҳосил қилинишини баён қилади.

Ясама отларни, ўз навбатида, маъносига кўра қуйидаги турларга ажратади.

Отларнинг кичрайтириш шакллари ҳақида дастлабки маълумот берилади. Фитрат отларнинг бундай шакллари «кичикланган отлар» деб номлайди. Унинг фикрича, «бир нарсани, ёо бир кишини сийламак ёо кичиклигини кўрсатмак учун унга берилган отга «кичикланган от» дейилади. Кичикланган отлар йасамоқ учун отга *-ча, -гина, -фина, -кина, -қина* қўшиладир: *оғачча, китобча, келинча, қизгина, қушқина* каби. Шунингдек, *-чиқ, -чоқ, -чак, -лоқ* қўшимчалари билан кичрайтириш шакллари ҳосил қилиш мумкинлиги, лекин улар кам истеъмолда эканлиги таъкидланади: *қизалоқ, келинчак, қопчиқ* каби.

Отлар тузилишига кўра содда ва қўшма отларга бўлинади. Қўшма отга қуйидагича таъриф берилади: «Икки от ёо бир сифат билан бир от қўшилиб, бир нарсанинг оти бўлғонда қўшма от дейиладир». Қўшма отларнинг қўшилиб ёзилиши баён қилинади. Масалан, *ойболта, оқсоқол* каби. Шунингдек, *маориф идораси, марказий ижроия комитети* сингари икки-уч сўздан ташкил топган ва уларнинг ҳар қайсиси ўз маъносини сақлаб қолган отлар ҳам қўшма от саналиши ва улар ажратиб ёзилиши таъкидланади.

Отларнинг грамматик категорияларидан фақат сон (бирлик-кўплик) категорияси ҳақида қисқача фикр юритилди. *-лар* қўшимчаси бирлик сондаги отларга қўшилиб кўплик ифодалаши айтилади. Масалан, *қоғоз-қоғозлар, уч-қич-учқичлар, йоғин-йоғинлар* каби.

Шундай қилиб, Фитрат отларни маъносига кўра ўрин, қурол, иш отларига; тузилишига кўра содда ва кўшма отларга бўлади. Грамматик шаклига кўра эса бирлик-кўплик шаклидаги отларни ҳамда отларнинг кичрайтириш-эркалаш шаклларини ажратади. Отларнинг энг муҳим грамматик категориялари саналувчи эгалик ва келишик категориялари ҳақида фикр юритилмайди.

Сифат

Фитрат сифатга таъриф бериб ўтирмай, тўғридан-тўғри унинг туб ва ясама турларга бўлиниши ва ясама сифатларнинг ҳосил бўлиш йўллари ҳақида фикр юритади. Унинг фикрича, ясама сифатлар қуйидагича ҳосил бўлади:

1) *-ли* кўшимчаси ёрдамида: *билимли, отли, оқчали, энли* каби;

2) *-сиз* кўшимчаси ёрдамида: *оқчасиз, билимсиз, отсиз* каби;

3) *-ки, қи, -ғи, -ғи* кўшимчалари ёрдамида: *ташқи, ички, кечағи, шаҳардағи, кейинғи, бурунғи* каби;

4) *сарғимтил, қизғимтил, кўжимтил* каби бўёқнинг кучсизлигини билдирувчи сифатлар сифатдан *-(и)мтил* кўшимчаси кўшиш билан ҳосил қилиниши айтилади. Шунингдек, *-иш* кўшимчаси ёрдамида ҳам юқоридаги каби маъноли сифат ҳосил қилиниши таъкидланади. Масалан, *сарғиш, қизғиш, кўжиш, оқиш* каби.

5) *-ма* кўшимчасини кўшиш билан «бир нарсанинг бир турли ишлатилганини билдиради»ган сифат ҳосил қилинади: *йозма китоб* (йозилғон китоб), *босма китоб* (босилғон китоб), *қўшма от* (қўшилғон от) каби.

Бундан ташқари шахс оти ясовчи *-чи*, исми фоил ясовчи *-вчи* ҳамда замон билдирувчи *-моқчи* ва *-макчи* кўшимчалари ҳам сифат ясовчилар қаторида берилади: *темирчи, кўмирчи, йозучи, босучи; йозмоқчи, кетмакчи, ўқимоқчи*.

Фитрат сифатларнинг ясалиши ҳақида тўхталар экан, ясама сифатларни маъносига кўра нисбат сифати, ўртоқлик сифати, жинс сифати ва ўхшатиш сифатларига бўлади.

а) *-ий, -вий* кўшимчалари ёрдамида ҳосил бўлган сифатлар **нисбат сифати** саналади: *адабий журнал, тарихий сўз, фанний мақола* каби.

б) отлардан *-дош, -даш* кўшимчаси кўшиб ясалган сўзлар **ўртоқлик сифати** ҳисобланади: *қўлдош, мунғдош* каби.

в) икки отдан биринчиси иккинчисининг нимадан қилинганини билдирган сўзлар **жинс сифати** дейилади: *кумуш қошиқ, темир совут, олтин узук* каби.

г) *каби, ўхшаш,-дек,-дай, янглиғ, сингари* ёрдамчилари билан келган отлар **ўхшатиш сифати** ҳисобланади: *қуёш каби йузи, оловдай кўзи*.

Фитрат сифатларнинг кучайтирув шакллари ҳам ясама сифатлар қаторида беради ва улар «бир нарсанинг сифатига куч бериб айтилган сўзлар» сифатида қаралади: *оп-поқ, йоп-йолонғоч, қоп-қора, қип-қизил* каби.

Сифатларда белгининг даражаланиши ҳақида ҳам маълум фикрлар баён қилинади. Жумладан, сифатнинг *-роқ,-рак* шакли ҳақида фикр юритар экан, «бир сифатнинг иккинчи нарсадаги шу сифатдан ортиқ бўлмаганини билдириши» айтилади: *Карим йахши, Жума йахшироқ; пичоқ кескин, қилич кескинроқ; онглироқ, билимсизроқ* каби.

Шунингдек, отлардаги каби сифатларда ҳам «**кичикланган сифат**» ни ажратади ва бундай сифатлар *-кина,-гина* қўшимчалари ёрдамида ҳосил бўлиши кўрсатилади: *йахшигина, каттагина* каби.

Фитрат сифатларнинг муҳим белгиси сифатида «унинг отнинг белгисини билдириши»ни ажратади. Шунинг учун ҳам «фёздан бурун келган сифатлар сифат эмас, «ҳол» деб аталишини таъкидлайди. Лекин унга махсус тўхталмайди.

С о н

Сонлар предметнинг (нарсаларнинг) миқдорини, қанчалигини билдирувчи сўзлар гуруҳи сифатида қаралади. Сифатлар нарсаларнинг қандайлигини билдирса, сонлар қанчалигини билдириши билан улардан фарқланади. Ҳар иккиси ҳам нарсанинг белгисини билдирганлиги ва предмет билан биргаликда тасаввур қилинганлиги учун уларни сифатлар қаторида ўрганиш мумкинлигини айтади.

Сонларни ҳам туб ва ясама турларга ажратади. Туб сонлар санок сонлар ҳисобланади ва уларга *бир, икки, уч, тўрт, ўн, йигирма, қирқ беш* каби сонлар киритилади.

Ясама сонлар маъноси ва ясовчи қўшимчаларига кўра:

- 1) сира сон,
- 2) улуш сон,
- 3) чама сон,

- 4) саналмишсиз сон,
- 5) ўртоқлик сон,
- 6) оширма сон,
- 7) ўлчов сонларга бўлинади.

Туб сонларга *-(и)нчи* қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган сонлар **сира сонлар** қаторига киритилади: *биринчи, иккинчи* каби.

Туб сонларга *-(а)р, -тадан* қўшимчалари қўшилишидан ҳосил бўлган сонлар **улуш сон** ҳисобланади: *бирор тангадан, иккита қаламдан, учар дафтар, битар китоб; биртадан китоб, бештадан дафтар* каби.

-лаб қўшимчаси қўшилган ва «чин сонларни англамай, чамалабгина айтилган» сонлар **чама сонлар** саналади: *ўнлаб китоб, юзлаб киши, йигирмалаб бола* каби. Шунингдек, «икки саноқни бирга қўшиб айтқонда ҳам чама сон бўлади: *икки-уч талаба, йигирма-ўттиз уй* каби.

Саноқ сонларга *-ов* қўшимчаси қўшилишидан **саналмишсиз** сон ҳосил бўлиши айтилади: *биров келди. Улар учов бордилар*. Бундай сонларни сифатлар қаторида эмас, балки отлар қаторида ўрганиш лозимлигини таъкидлайди.

Саноқ сонларга *-ала* қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган сон **ўртоқлик сон** деб ҳисобланади. Чунки бундай сонлар «бир ишни бирдан ортиқ кишиларнинг ўртоқлашиб қилганларини билдиради». Масалан, *Биз иккаламиз келдик. Унлар учаласи қолди* каби. Бундай сонларни ҳам худди «саналмишсиз сон каби исмлар қаторида санамоқ йахши»лиги таъкидланади.

Саноқ сонларга *-ларча* қўшимчаси қўшилиб, «саналмишларни ошириброқ кўрсатиши учун ишлатиладиган» сонларга **оширма сон** дейилади: *йўзларча, мингларча* каби.

Булардан ташқари, ҳозирги кунда **нумератив сўзлар** қаторида ўрганилаётган ўлчов билдирувчи сўзлар билан бирга қўлланилувчи сонларни бир бутун ҳолда ўлчов сонлари деб ҳисоблайди. Масалан, *бир йутум сув, ўн қоп арпа, бир чеким тамаки, икки қадоқ узум* каби бирикмаларда *йутум, чеким, қадоқ* сўзлари «**ўлчов отлари**» саналади. Улардан кейин келган *сув, арпа, тамаки, узум* сўзлари эса, ўлчов сонларининг саналмиши ҳисобланади.

Муаллиф сонларнинг кўплик шакли билан кела олиши ёки олмаслигига ҳам алоҳида тўхтабди. Саноқ, сира, чама, ўлчов сонлар ва бу сонлар қўшилган саналмишлар кўплик шакли *-лар* билан қўлланилмаслигини таъкидлайди.

Саналмишсиз, оширма сонлар ва бу сонлар кўшилиб келган отлар кўплик шакли *-лар* билан кела олиши мумкинлигини кўрсатади: *Болаларнинг учовини кўрдим — Болаларнинг учовларини кўрдим; Унларнинг учаласи келди — унларнинг учалалари келди; юз мингларча одам—юз мингларча одамлар* каби.

Ф е ъ л

Фитрат феълга мазмуний ва грамматик нуқтаи назардан ёндошади. Феълнинг ҳаракат билдиришини ҳамда шахс ва замон грамматик маъноларини билдирувчи шаклларга эга бўлишини куйидагича баён қилади: *«Ҳар бир феъл бир иш билан унинг ишловчиси ҳамда бир замонни билдиради»*. Феълнинг бу уч жиҳати унинг уч «бутоғи» саналади. Шу уч бутоқнинг ўзгаришига қараб, феъллар турли ўзгаришларга учраши кўрсатилади.

«Ҳаракат» тушунчаси «иш» атамаси билан, «шахс» тушунчаси «ишловчи» атамаси билан номланади. Масалан, *«Иш ишловчи томонидан ишланса, «мен ёздим» дейилади. Эшитувчи томонидан бажарилса, «сен ёздинг» дейилади»*, — деб баён қилинади.

Феълнинг шахс грамматик категорияси олти шаклни ўз ичига олишини таъкидлайди ва бу олти шаклни куйидаги олти рақам билан ифодалашни маъқул кўради:

Бирлик

- 1 — *йозди*
- 2 — *йоздим*
- 3 — *йоздинг*

Кўплик

- 4 — *йоздилар*
- 5 — *йоздик*
- 6 — *йоздингиз*

Шунингдек, муаллиф феълни бўлишли ва бўлишсиз феълларга ажратади. Бўлишсиз феъллар *-ма* кўшимчаси орқали ҳосил бўлишини кўрсатади:

Бўлишли

- 1 — *келди*
- 2 — *келдим*
- 3 — *келдинг*
- 4 — *келдилар*
- 5 — *келдик*

Бўлишсиз

- келмади*
- келмадим*
- келмадинг*
- келмадилар*
- келмадик*

Шундай қилиб, Фитрат феълнинг шахс, сон, бўлиш-ли-бўлишсизлик ва замон категорияларига эга эканлиги ҳақида маълумот беради.

Шахс парадигмасида биринчи рақам билан III шахснинг берилиши ҳам характерлидир. Бу ўринда муаллиф феълнинг шахс маъносини ифодаловчи кўрсаткичга асосланади. Худди отларда келишларнинг бош шакли (нол шакли) биринчи ўринда берилгани каби, феълларнинг шахс парадигмасида ҳам I ва II шахс кўшимчалари кўшилишига асос бўлган шакл бош шакл (нол шакл) сифатида биринчи рақам билан берилади.

Фитрат замон маъносини ифодалашига кўра, феълни уч замонга ажратади: сўнгги замон, ҳозирги замон ва ўтган замон. Бу феълларнинг ҳар қайсисига алоҳида-алоҳида тўхталади. «Сўнгги замон» феъллари, ўз навбатида, буйруқ, келажак, шарт, ўтинч, кўзгатиш феълларига бўлинади.

Феълларнинг бўлишли ва бўлишсиз «туб шакли» буйруқ феъллари деб юритилади. Масалан, *кел, кет; келма, кетма* каби. Бу феълларнинг шахс-сон ўзгаришига кўра олти шаклга эга бўлиши таъкидланади.

Буйруқ маъносини кучайтириш мақсадида II шахс феъл ўзагига *-гил, -гил* кўшимчалари ҳам кўшилиши мумкинлигини кўрсатади: *кел-келгил, кетгил, боргил* каби. Шунингдек, *-ай, -айин* кўшимчаси кўшилса ҳам худди шу маъно ифодаланиши айтилади: *борайин, келайин, келмайин, кўрайин* каби. Лекин бу маънонинг фақат I шахс шакли ҳақида фикр юритилади. Қолган икки шахс шакллари назардан четда қолади.

-(а)р ва -(а)жак шакллари кўшилган феъллар **келажак феъллари** ҳисобланади ва ҳар икки шаклнинг шахс-сон, бўлишли-бўлишсизлик парадигмасини беради:

1 — <i>йозар, йозмас</i>	4 — <i>йозарлар, йозмаслар</i>
2 — <i>йозарман, йозмасман</i>	5 — <i>йозармиз, йозмасмиз</i>
3 — <i>йозарсан, йозмассан</i>	6 — <i>йозарсиз, йозмассиз</i>

шунингдек,

1—йозажак, йозмайажак	4 — йозажаклар, йозмайажаклар
2 — йозажакмен, йозмайажакмен	5 — йозажакмиз, йозмайажакмиз
3 — йозажаксен, йозмайажаксен	6 — йозажаксиз, йозмайажаксиз

-гай, -гай кўшимчаси кўшилган феъллар **ўтинч феъллари**, *-са* кўшимчаси кўшилган феъллар **шарт феъллари**, шарт феълларига *-чи* кўшилган феъллар эса **кўзгатиш** феъли ҳисобланади. Масалан, *йозса-чи, йозмасам-чи* каби.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Фитрат феълнинг майл, нисбат категорияларини алоҳида ажратмай, замон категорияси таркибида ўрганади.

Ҳозирги замон феъллари *-ётир, -моқда* ҳамда *(й)дир, -(а)дир* қўшимчалари ёрдамида ифодаланиши баён қилинади ва ҳар қайси шаклнинг шахс-сон бўйича парадигмасини беради. Масалан,

- 1 — *йозадир, йозайотир, йозмоқда (дир)*
- 2 — *йозаман, йозайотирман, йозмоқдаман*
- 3 — *йозасан, йозайотирсан, йозмоқдасан*

Ўтган замон феъллари ҳам ўз ичида уч турга бўлинади:

- 1) кўрилган феъл;
- 2) эшитилган феъл;
- 3) ҳикоя феъли.

-ди қўшимчаси ёрдамида ифодаланган ўтган замон маъноси **кўрилган феъл** атамаси остида берилади. Масалан, *йозди, йоздим, йоздинг* каби.

-ган, -ған, -миш қўшимчалари қўшилган феъл **эшитилган феъл** ҳисобланади: *йозғон, йозғонсан; йозмиш, йозмишман, йозмишсан*.

-(и)б қўшимчаси қўшилган феъл ўтган замон **ҳикоя феъли** саналади: *йозибдир, йозибман, йозибсан*.

Феълларнинг нисбат категорияси алоҳида ажратилмас ҳам, лекин бу категория ифодалаган маъно ва унинг муайян шакллари ёрдамида ифодаланиши ҳақида баъзи маълумотлар берилади. Масалан, ўтимли феълларни ўтимсизга, ўтимсиз феълларни эса ўтимлига айлантириш йўллари ҳақида фикр юритилганда, *-(и)л* қўшимчаси иштирок этган феъллар **мажхул феъл**, *-(и)н* қўшимчасини олган феъл **ўзлик феъл** дейилиши таъкидланади. Масалан, *йувилди-йувинди*.

Фитрат феълдан англашилган ҳаракатнинг объект билан муносабатининг ифодаланишига кўра **ўтимли** ва **ўтимсиз** феълларга бўладик, бу бўлиниш кейинги грамматикалардан қатъий ўрин олди.

У феълларни тузилишига кўра содда ва қўшма феълларга бўлади. Қўшма феълларнинг ҳосил бўлиши, уларнинг имлоси ҳақида батафсил маълумот беради.

Икки ва ундан ортиқ сўзлардан ташкил топган феъллар қўшма феъл саналади. Масалан, *йоза бошлади*. Қўшма феълларда биринчи қисм сўзнинг лексик маъносини, иккинчи қисм эса унга турли хил қўшимча маъноларни ифодалайди. Фитрат ифодаси билан айтганда, «*Маънонинг оғир-*

лиги биринчи феълда бўлиб, иккинчи феълнинг маъноси унга «қайд» бўлиб қоладир». Феълнинг барча категориал шакллари иккинчи қисмга қўшилиши таъкидланади.

Кўшма феъл кўмакчи қисмнинг қандай маъно ифода-лашига кўра олти турга ажратилади:

1) бошлов феъли: *йоза бошла, кўра бошла* каби.

2) йақинлаш феъли: *кўра йозди, қила ёзди*;

3) ошиқма феъли: *йозақол, айтақол*;

4) давом феъли: *бора берди, йоза берди*;

5) бўлдириш феъли: *бора оларман, кета оларман*;

6) бўлмоқ, қилмоқ, этмак каби феъллар. Буларнинг отга қўшилиб кўшма феъл ҳосил қилиши айтилади. Масалан, *мумкин бўлди, йахши этдинг, дўст тутдим*.

Шуни таъкидлаш керакки, Фитрат олтинчи турдаги кўшма феълларнинг бирикмага ўхшашлиги, лекин ундан от қисми келишиқ қўшимчалари ололмаслиги билан фарқ қилишини кўрсатади. Масалан, *мумкин бўлди* ўрнига *мумкинни бўлди* деб бўлмайди. *Дўст тутдим* билан *дўстни тутдим* бир-бири билан маънода фарқланади. Биринчиси кўшма сўз, иккинчиси эса сўз бирикмаси.

Кўшма сўз билан сўз бирикмасини бундай фарқлаш усули кейинчалик Оврупо тилшунослигида кенг ёйилди.

Фитрат ҳозирги ўзбек тилшунослигида тўлиқсиз феъл атамаси остида ўрганилаётган *эди, экан, эмиш* феъллари, шунингдек *эса, эмас* ёрдамчиларини **кўмакчи феъллар** атамаси остида ўрганади.

Кўринадики, Фитрат феъл ҳақида анча изчил маълумот беради.

О л м о ш

Фитратнинг фикрича, «от ўрнида алмаштирилиб» ишлатилган сўзларга «от олмошлари» ёки соддароқ қилиб «олмош» дейилади. Олмошлар уч турга бўлинади:

1) от олмошлари:

Б и р л и к

К ў п л и к

1) у

4) улар

2) мен

5) биз-бизлар

3) сен

6) сиз-сизлар

2) кўрсаткич олмошлари:

бу-бул

булар-бунлар

шу-шул

шулар

ушбу	ушбулар
мана	мановлар
мана бу	мана булар
мана у	мана улар
у-ул	улар-унлар
ўша-ўшал	ўшалар
ана	ановлар
ана у	ана улар

3) сўраш олмошлари

Ким, нима, қачон, қайда, қайоқ, қанча, неча, нучук, нечун, нега каби.

Фитрат кўмакчи сўзлар ҳақида ҳам алоҳида тўхталади. Ҳозирги тилшуносликда юклама, боғловчи, кўмакчилар ҳамда модал, ундов сўзлар таркибида ўрганилаётган лисоний бирликларнинг ҳаммаси **кўмакчи сўзлар** атамаси остида берилади.

Бундай сўзлар маъноларига кўра бир неча турга таснифланади:

1) кучайтириш кўмакчилари: *асру, жуда, ҳеч, албатта, асло, сира, энг, буткул, худди;*

2) ўрин кўмакчилари: *ора, ичра, уза, узра;*

3) қаватлов кўмакчиси: *тағин, дахи, билан, -ла, йана, ҳам,-да;*

4) шарт кўмакчилари: *йўқса, агар, агарчи;*

5) аниқсизлик кўмакчилари: *балким, йо, йоки, йохуд;*

6) орзу кўмакчилари: *кошки, шойад;*

7) ҳасрат-армон кўмакчилари: *эссиз, афсус, аттанг;*

8) ҳол кўмакчилари: *айниқса, хусусан, умуман, зотан;*

9) нисбат кўмакчиси: *сайин;*

10) чеклаш кўмакчилари: *-гина, -ғина,-кина,-фақат;*

11) чиқариш кўмакчилари: *бироқ, лекин;*

12) тафсир-изоҳ кўмакчилари: *-ким,-ки;*

13) сабаб кўмакчилари: *учун, чунки;*

14) чама кўмакчиси: *-ча (йигирматача);*

15) туйғу кўмакчилари: *оҳ, уй, ой* ва бошқалар.

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, ҳали ёрдамчи сўзлар, модал ва ундов сўзларнинг ўзига хос хусусиятлари фарқланмайди.

Фитрат ҳозирги ўзбек тилшунослигида отларнинг келишик категорияси таркибида ўрганиладиган келишик шакллари барча сўз туркумларидан кейин алоҳида белгилар атамаси остида беради ва улар орасига сўроқ юкламаси ҳам киритилади:

- ми сўров белгиси;
- нинг қараш белгиси;
- ники, -ниқи қараш белгиси;
- га, -ка, -ға, -қа бориш белгиси;
- ни тушиш белгиси;
- дан чиқиш белгиси;
- да ўрин белгиси.

Шундай қилиб, Фитрат «Сарф» асарида ўзбек тилининг морфологиясини мумкин қадар изчил ёритишга ҳаракат қилади. Бироқ бу илк тажриба бўлганлиги сабабли бир қатор ҳодисалар талқинида янглиш фикрлар учрайди, айрим морфологик категориялар эса ўз талқинини топмайди. Лекин бу камчиликлардан қатъи назар, мазкур асарнинг яратилиши ўзбек илмий тилшунослигининг шаклланишида, сўзсиз, пойдевор вазифасини бажарди.

Синтактик қарашлари

Фитратнинг синтактик қарашлари унинг «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Наҳв» асарида ўз аксини топган.

Бу асар ҳақида «Ўзбек наҳви тўғрисида менинг бир тажрибамдир», дейди муаллиф. Ҳали ўзбек тили синтаксисининг мундарижаси белгиланмаган, синтактик тушунчаларни ифодаловчи атамалар тизими изга солинмаган бир даврда мазкур асарнинг вужудга келиши ўзбек тилшунослиги тарихи учун катта воқеа эди.

«Наҳв» «бутундан қисмга» тамойилига амал қилади. Шунинг учун ҳам синтаксиснинг асосий ўрганиш бирлиги бўлган **гап** ҳақида маълумот беришдан бошланади.

Гап мақомини белгилашда мантиқий йўналишнинг таъсири сезилади. «Бир фикр, бир ўй англлатувчи сўз қўшуми»ни гап ҳисоблайди.¹

Қизиғи шундаки, гап ҳақида умумий маълумот берилгандан сўнг, пунктуацион маълумот беришни лозим деб билади. Пунктуацион белгилар гапдан англашилиши лозим бўлган фикрнинг ёзувда тўғри ифодаланиши учун ёрдам бериши Фитратни шундай йўл тутишга даъват этади. Пунктуацион белгилар «туруш белгилари» атамаси билан номланади. Фитрат 12 та тиниш белгиси ва уларнинг вази-

¹ *Фитрат*. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Иккинчи китоб. Наҳв. 4-босма. Ўздавнашр. Самарқанд-Тошкент, 1930, 5-бет.

фаси ҳақида маълумот беради. Булар қуйидагилардан иборат: нуқта (.), нуқтали вергул (;) «бир тиниш атамаси билан», вергул (,) «ярим тиниш атамаси билан» номланади; сўроқ белгиси (?), ундаш белгиси (!), қўш нуқта (:), тирноқлар («»), йойлар (), тўрткўл ёйлар [], улкан ёйлар {}, чизик (—), нуқталар (. . .).

Араб ёзувида тиниш белгиларининг изчиллик билан ишлатилмаганлигини эътиборга олсак, Фитратнинг ёзма нутқни меъёрлаштириш учун тиниш белгиларининг нақадар катта аҳамияти борлигига алоҳида диққат қилганини тушуниш қийин эмас.

Гап бўлаклари ҳақида гап кетганда, Фитрат Арастунинг атрибутив мантиқига асосланган синтактик назарияга таянади ва кесим билан эгани **бош сўзлар** таркибига киритади («Наҳв», 6-бет).

Характерлиси шундаки, анъанавий Овруро тилшунослиги таъсирида кесим билан эгани бош сўзлар (яъни бош бўлақлар) ҳисобласа ҳам, лекин атрибутив мантиқ таъсиридаги грамматикалардан фарқли равишда, гапнинг грамматик шаклланишида кесимнинг ролини биринчи ўринда эканлигини таъкидлайди. Атрибутив мантиқда эса акцидент сўзлар (белги билдирувчи сўзлар) субстантив сўзлар (белги эгаси) га нисбатан иккинчи ўринда туриши маълум.

Фитратнинг фикрича, гапнинг тугалланишини, «сўзнинг кесилганини билдирган» сўзлар кесим саналади. Кесим қатнашмаса, «тугал ўй» англашилмайди. Демак, гап бўлиб шакллана олмайди. Ана шу белги асосида кесимга қуйидагича таъриф беради: «Гапдаги сўзларнинг охирида келган, ўз келиши билан сўз қўшумини «гап»га айлантирадиган сўз «**кесим**» сўзидир». Масалан,

*Шу чоғда, шу боғда ҳар нарса йумшоқдир.
Ҳар нарса кўкарган, ҳар нарса оппоқдир.
Тонг отди, Жаҳон зулмати битди.
Мунгли кеча минг дард ила ўтди.*

(Боту)

Юқоридаги парчада *йумшоқдир, кўкарган, оппоқдир, отди, битди, ўтди* сингари сўзларининг кесим эканлигини кўрсатади. Шу билан бирга кесимнинг ифодаланишига кўра икки турли эканлигига ишора қилади. Биринчи тури *битди, ўтди* сингари, иккинчиси эса *оппоқдир, юмшоқдир* сингари сўзлардан ифодаланган кесимлар. Кейинги тип-

даги сўзлардан ифодаланганда *-дир* қўлланилиши, баъзан эса унинг тушиб қолиши ҳақида маълумот берилади.

«Кесим сўзи ким, нима тўғрисида айтилган бўлса, шу сўз эга» ҳисобланиши таъкидланади. Эганинг ҳам, кесимнинг ҳам уюшиб келиши мумкинлиги айтилади.

Шуниси диққатга сазоворки, бугунги ўзбек тилшунослигида гапнинг мазмуний бўлиниши, унда актуал бўлинишининг ўрни, актуал бўлақлар билан синтактик бўлақларнинг муносабати каби масалалар эндигина ўрганилаётган бўлса, бу масалалар 20-йиллардаёқ Фитрат эътиборини тортган ва маълум даражада «Наҳв»да ёритилган. Агар бу асар ёзилган даврда ҳали Прага тилшуносларининг тезислари эълон қилинмаганлиги, Матезиуснинг актуал бўлиниш ҳақидаги фикрлари ёйилмаганини эътиборга олсак, Фитратнинг мазмуний бўлақлар билан синтактик бўлақлар ўртасидаги муносабатни ёритганлиги, улар ўртасидаги муносабатнинг ўзаро мувофиқ келиши ҳам, келмаслиги ҳам мумкинлигини очиб берганлиги дунё лингвистик таълимоти тарихи учун нақадар муҳимлигини таъкидлаш лозим бўлади. Мантиқий бўлақлар билан синтактик бўлақларни солиштирар экан, Фитрат қуйидагиларни ёзади: **«Гапдан англашилгон «ўй» мантиқчиларча айтганда, «ҳуқум йоки тасдиқдир... «Унинг-да бўлақлари бўлади. Унинг биринчи бўлагига эски мантиқчиларимиз «мавзу», иккинчи бўлагига «махмул» дер эдилар. Ҳўнинг биринчи бўлаги бўлган «мавзу» гапнинг эга сўзига, «махмул» эса кесим бўлагига кўпроқ тўғру келади, лекин туташ тўғри келмайди. Гап ким-нима тўғрисида айтилса, шу ким-нима ҳар вақт зехний гапимизнинг, яъни фикримизнинг мавзуи бўлади; бироқ ҳар вақт тилдаги гапнинг «эга» сўзи бўлмайди».**

Асарда мавзу билан маҳмулнинг эга билан кесимга мувофиқ келмайдиган ўринларига қатор исботловчи далиллар келтиради («Наҳв», 8—9-бетлар).

Бу далиллар бугунги ўзбек тилшунослиги учун ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Асарда эга ва кесимдан ташқари бошқа бўлақлар ҳақида ҳам маълумот берилади. Бош сўзлардан бошқа барча бўлақларни «тўлдирғичлар» атамаси остида номлайди. «Эга билан кесимдан англашилган ўйнинг камчиликларни тўлдирмоқ учун келтирилган бўлақлар тўлдирғичлар» саналади. (Ўша жойда).

Тўлдирғичлар қуйидаги турларга бўлинади: 1) тушум, 2) бориш, 3) чиқиш, 4) ўрун, 5) биргалик, 6) чоғ, 7) нечунлилик, 8) нечуклик тўлдирғичлари.

Асарда тўлдирғичларнинг юқоридаги ҳар қайси тури ҳақида алоҳида-алоҳида маълумот берилади.

Тушум тўлдирғичи атамаси остида бугунги ўзбек тилшунослигидаги воситасиз тўлдирувчилар баён қилинади. Воситасиз тўлдирувчиларда тушум келишигининг баъзан ишлатилмаслиги, «белгили» воситасиз тўлдирувчи билан «белгисиз» воситасиз тўлдирувчи ўртасида «аниқлик-ноаниқлик» белгисига кўра фарқланишнинг мавжудлиги ҳақида маълумот берилади: «*Аҳмад китобни олди деганда қайси ва қандай китоб олгани аниқ. Лекин-ни қўшимчасини тушуриб, Аҳмад китоб олди деганимизда Аҳмаднинг қандай бўлса-да, бизга маълум бўлмаган бир йо бирдан ортиқ китоб олгани англашилади*», — дейилади. *-га, -ча, -довур, -давур* каби қўшимча ва кўмакчилари билан келган тўлдирувчилар **бориш тўлдирғичлари** таркибида ўрганилади. Булар таркибига «*Шарифга берди*» бирикмасидаги *Шарифга* бўлаги ҳам, «*Мактабга кетди*» бирикмасидаги *мактабга* бўлаги ҳам, «*Тонг отганча ўқидим*» бирикмасидаги *тонг отганча* бўлаги ҳам киритилади.

Чиқиш тўлдирғичи атамаси остида чиқиш келишигидаги барча бўлақлар ўрганилади. Масалан, *Китобни Аҳмаддан олдим, Шариф мактабдан чиқди*. Бу гаплар таркибидаги *Аҳмаддан, мактабдан* бўлақлари чиқиш тўлдирғичлари ҳисобланади.

Чиқиш тўлдирғичининг *бери, буён* кўмакчилари билан келиш ҳоллари (*уч ойдан буён (бери) каби*), бу тўлдирғичнинг сабаб, восита (*томга шотидан чиқдим, отам тифдан ўлди*), қисм (*ллмадан йўлга олдим*) маъноларини ифодалаш, ортиқлик сифати билан бирга келиши (*Шариф Аҳмаддан билимлироқ, сўзи қиличдан ўткирроқ* каби) ёритилади.

Ўрун тўлдирғичи гапдан англашилган фикрнинг ўрнини билдириши ва *-да* шаклида туриши баён қилинади: *Олдингда оққан сувнинг қадри йўқ...*

Чоғ тўлдирғичи атамаси остида ҳозирги ўзбек тилшунослигидаги пайт ҳоли ифодаланади. Фитратнинг фикрича, «*ўйнинг замонини билдирган гап бўлақларига чоғ тўлдирғич деймиз*». *-гач, -ганда* шаклли феъллар; *энди, эрта, индин* каби сўзлар чоғ тўлдирғичи бўлиб келиши кўрсатилади.

Билан, била, ила, -ла ёрдамчилари билан бирга келган бўлақлар **биргалик тўлдирғичи** саналади: *Кўнгилинг истаги ўй билан қонмас*. (Чўлпон)

Сабаб маъносини билдирган гап бўлаги **нечунлилик тўлдирғичи** ҳисобланади. Феълларга *-га, -го* (ёзарга, кўрар-

га), *-гали, -ғали, -қали* (йозғали, кўргали) каби қўшимчалар қўшилган сўзлар шундай тўлдиргич вазифасида келиши таъкидланади.

Очиқ ўқудим, кулуб гапирди, яхши гапирди, русча сўзлади каби бирикмалардаги *очиқ, кулуб, яхши, русча* сингари бўлақлар **нечуклик тўлдиргичи** саналади. Кўринадики, бу атама остида ҳозирги ўзбек тилшунослигидаги равиш ҳоллари баён қилинади.

Фитрат эга билан кесимнинг мослашуви ҳақида ҳам **келишканлик** сарлавҳаси остида маълумот беради.

Шунингдек, ҳозирги кунда **тўлиқсиз гаплар** деб юритиладиган гаплар, бундай гапларда тушиб қолган бўлақлар, қандай шароитда бўлақларнинг тушиб қолиши ҳақида **«Гап бўлақларининг тушиб қолиши** сарлавҳаси остида батафсил фикр юритилади.¹

Фитрат аниқловчиларни тўлдиргичдан ажратган ҳолда **аниқлов уйушмаси** атамаси остида ўрганади.² Бирикмали бўлақларни эса гапнинг уйушган бўлақлари деб номлайди. Бу ҳақда Фитрат шундай ёзади: **«Бир гапда иккита бош сўз билан саккизтача бўлақлари саналадир. Шул асосий бўлақлар гапда йолғиз-йолғиз келгани каби, кўпроқ бошқа сўзлар билан уйушиб ҳам келади. Биз мана шундай уйушиб келган бўлақларга гапнинг уйушган бўлақлари йо соддача уйушмалар деймиз»**.³ Уйушмаларнинг гапда битта гап бўлаги вазифасида келишини таъкидлайди. Хусусан, **«аниқлов уйушмаси ҳолида туриб бир гап бўлади»**, дейди. Масалан, *Сен мактабнинг боғига чиқ. Кеча келган сенинг отанг. Мен бу хатни ўртоғимнинг қалами билан йоздим*.

Аниқлов уйушмасининг икки қисмдан ташкил топиши, биринчи қисми аниқловчи, иккинчи қисми аниқланган деб номланиши, биринчи қисмда *-нинг* қўшимчасининг қўшилиши, баъзан эса унинг ифодаланмаслиги (масалан, *инсон боласи*), бундай вақтда аниқликнинг бўлмаслиги (яъни *инсоннинг боласи* билан *инсон боласи*, *боғнинг қопқаси* билан *боғ қопқаси* ўртасида аниқлик-ноаниқлик белгисига кўра фарқланиш борлиги) ҳақида фикр юритилади. Иккинчи қисмга қўшиладиган ва бугунги ўзбек тилшунослигида **эғалик** деб юритиладиган кўрсаткични Фитрат **олмош изи** деб номлайди.

^{1,2,3} Фитрат. «Нахв». 21—26- бетлар.

Шунингдек, қаратқич бирикмалар сифатловчи ҳам олиб янада кенгайиб келиши мумкинлигини таъкидлайди. Масалан, *Мунгли кечанинг мунгли чоғинда* (Фитрат). Шунингдек, сифат, сонлар ҳам ўзи боғланган от билан биргаликда бир гап бўлаги бўлиб келиши ва улар сифат уйушмалар бўлиши баён қилинади: *Ҳайбатли майдонда бир жавлон этканда* (Боту).

Кўринадики, Фитрат гап таркибидаги бўлақларни уч гуруҳга: бош сўзлар, тўлдирғичлар ва аниқлов уйушмаларига бўлади. Тўлдирғичлар гапнинг кесими билан тўғридан-тўғри боғланиб, унинг мазмуний бўш ўрнини тўлдириб келса, аниқлов уйушмалари эса тўлдирғичлар ва бош сўзларнинг маъносини аниқлаб келади ва шу бўлақларнинг бўлаги бўлади.

Аниқловчиларнинг гапнинг эркин бўлаги бўла олмаслиги, унинг бўлакнинг бўлаги бўлиши кераклиги ўзбек тилшунослигида 80-90-йилларда кўтарилди.¹ Фитрат эса унинг ўзига хослигини 20-йиллардаёқ ёзган, бу эса унинг нақадар сезгир тилшунос бўлганлигининг яна бир исботидир.

«**Гапнинг уйушгон бўлақлари**» сарлавҳаси остида бугунги уюшган бўлақлар атамаси билан ўрганилаётган лингвистик ҳодисалар ҳақида ҳам баҳс юритилади. Бундай вақтда аниқлов ва сифат уйушмаларида қаратқич ва сифатларнинг бирдан ортиқ бўлиб келиши таъкидланади. Масалан, *Кичкина, чиройли, нозли ҳамда ўйноқ қушчалар инларидан учушиб сайраша бошладилар*.

Бундан ташқари равишдош, сифатдош, ҳаракат номи ўрамларининг ҳам гап таркибида битта гап бўлаги вазифасида келиши, бундай гап бўлақлари гап мазмунини мураккаблаштириши ҳақида ҳам 80-йилларда фикр юритилди.² Фитрат 20-йиллардаёқ бу ҳақда маълум даражада ахборот беради. «Наҳв»нинг 28-саҳифасида қуйидагиларни ўқиймиз: «**Иш отларидан биринчи турлари (йозмоқ, билмак) ҳам иккинчи турлари (йозиш, билиш) гапнинг бир бўлаги бўлганда, ўзларига тегшли тўлдирғич билан уйушадилар, ҳам шул уйушма ҳолида бир гап бўлаги саналадир: Мен китоб ўқимоқни севаман. Сен хат ёзишдан қочасан.**

¹ Қаранг. *Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида тобе боғланишнинг турлари*. Т. «Университет», 1993; Усмонова Ҳ. *Ўзбек тилида дескрипция*, АКД, 1994.

² *Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда синтактик-семантик асимметрия*. Т. «Ўқитувчи», 1984.

каби. Бундай ёйиқ бўлақлар «Хусусий уйушмалар» атамаси остида ўрганилади.

Булардан ташқари *-гучи, -моқчи, -ар, -ган, -арлик, -гучлик, -гали, -ғали (-қали, -қали, -гач, -иб* сингари қўшимчалар билан келган феъл шакллари ҳам ўзига тегишли бўлақлар билан кенгайиб, улар билан биргаликда битта гап бўлаги вазифасини бажариши баён қилинади. Масалан: *Журналга, мақола берувчилар йиғилдилар. Газетага мақола йозмоқчи йигит идорага чақирилди. Бизга кулганларга биз ҳам кулармиз* каби.

Фитрат ҳоким қисми равишдош ва сифатдошлардан ифодаланган ва предикативликни ўзида акс эттирмаган синтактик қурилмаларнинг барчасини уйушма бўлақ ҳисоблайди. Масалан, *Бу кеча китобимни йозиб битиргали ўтурғон эдим* гапида *китобимни йозиб битиргали* бўлаги уйушма бўлақ ҳисобланиши билан бирга, «Домламининг эси ўзига келгач, указни бука бошлади. (А. Қ.) гапидаги биринчи қисм ҳам худди шундай бўлақ саналади.¹

Фитрат тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар ҳақда ҳам фикр юритади. Тўлиқ гап «тугал гап» атамаси билан номланади ва у ҳақида шундай дейилади: «**Ўйнинг бутун бўлақлари гапдаги сўзлардан англашилса, йани гапдаги сўзлар «ўй»даги маъноларнинг ҳаммасини ифода қила олса, шу гап тугал гап бўлади.**²

Аксинча, айрим маъноларни ифода қилувчи сўзлар гапда айтилмай қолса, шундай гап эксик гап бўлади.

Эксик гап атамаси остида тўлиқсиз ва бир таркибли гаплар аралаш ҳолда ўрганилади. Бу икки типдаги гап бирибидан ажратилмайди. Масалан, *кел, келма, ўтур, йоздим* каби сўзлар йолғизгина айтганда эксик гап бўлади. Шунингдек, *Аҳмад келдими?* деганда «*келди*»; **Келган ким?** деганда «*Аҳмад*» сўзлари ҳам эксик гап бўлиши таъкидланади.

Гаплар мақсади ва маъносига кўра: 1) сўраш гаплар, 2) хабар гаплар, 3) тилақ гаплар, 4) қайғуришли гаплар, 5) киноёна гаплар, 6) кучайтма гаплар, 7) ундашли гаплар, 8) шартли гап, 9) тесқари шартли гапларга бўлинади.

Сўраш гапларни ҳосил қилувчи воситалар: сўроқ олмошлари ва сўроқ юкламалари ҳамда уларнинг ўринлари ҳақида батафсил маълумот берилади.

^{1,2} Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда синтактик-семантик асимметрия. Т, «Ўқитувчи», 1984.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-ми* юкламаси мантикий урғу қайси бўлакка тушишидан қатъи назар, доимо кесим охирига қўшилади. Ана шу хусусияти билан эски ўзбек тилидан ва айрим ҳозирги туркий тиллардан (масалан, қорачой-болқар, татар тиллари) фарқ қилади.

Фитрат эса бу юкламани гапнинг мантикий урғу тушган бўлагига қўшилишини таъкидлайди. У бу ҳақда шундай ёзади: «Сўраш гапнинг қайси бўлагига йўналган эса, *-ми* белгиси шул бўлакка йопишиб келади:

Карим бу кун ўз чўпонини бозорга йубордим?
Карим бу кун ўз чўпонини бозоргами йуборди?
Карим бу кун ўз чўпониними бозорга йуборди?
Карим бу кунми ўз чўпонини бозорга йуборди?
Каримми бу кун ўз чўпонини бозорга йуборди?»

Лекин бу қонданинг қатъий эмаслигини, *-мини* гапнинг энг охириги бўлагига қўшиш мумкинлиги, юқоридаги гап парадигмасидан фақат биринчиси етарли эканлиги ҳам баён қилинади.

Сўроқ гаплар мазмунига кўра икки турга бўлинади:

1) сўраш гапи, 2) сўровли таниш гапи. Буларнинг биринчиси сўзловчига номаълум бўлган нарсани сўраш учун ишлатилса, иккинчиси номаълум нарсани сўраш учун эмас, балки унинг тескарисини аниқламоқчи бўлади. Бошқача айтганда, бугунги риторик сўроқ гап ҳақида фикр юритилади. Масалан, *Сизнинг шаҳарда мактабми бор?* («Сизнинг шаҳрингизда, албатта, мактаб йўқ» маъносини беради.)

Бир нарсани кўрмасдан қандай айтасиз? («Бир нарсани кўрмасдан, албатта, айта берманг» маъносини билдиради.) Бирор нарса-ҳодиса ҳақида хабар берувчи гап **хабар гап** саналади. Бундай гаплар ҳам ўз ичида икки турга бўлинади: 1) аниқ хабар, 2) аниқсиз хабар гапи. Гапга *балким*, *эҳтимол*, *эҳтимолки* қайдларидан бирортаси қўшилса, аниқсиз хабар гапи бўлиши айтилади: *Балким, Навоий йигирма бир китоб йозғон* каби.

Кесими буйруқ, кўзғатиш, ўтунч, шарт феълларидан ифодаланган ҳамда таркибида *кошки*, *шойад* каби сўзлар қатнашган гаплар **тилак гапи** саналади: *Кўнгул тилаган муродга йетса киши* (Бобур). *Синамаган отнинг сиртидан ўтма. Шу хатни ўқиб берсангиз-чи?* каби.

Таркибида *эсиз*, *афсус*, *ох*, *уф*, *аттанг*, *ҳай аттанг* каби ҳасрат, армон билдирувчи сўзлар (Фитрат буларни ҳас-

рат-армон кўмакчилари дейди) иштирок этган гаплар **қай-ғуришли гап** ҳисобланади: *Эсизким, сиздан айрилдик! Гўё, эмиш сўзлари қатнашган гаплар киноя гаплар*, таркибида маълум бўлак такрорланиб келса, **кучайтма гап** саналади. Масалан, *Гўё биз англамаган! Эмиш, унинг айткани тўғри чиққон!; Кел, кел, карам ила дўстларга. Сени бу кун кўчада кўрармиз, кўчада каби.*

Таркибида ундалмалар (Фитрат «*ундаш оти*» дейди) иштирок этган гаплар **ундашли гап** ҳисобланади: *Йигитлар, қўлингиздан келганча билимингизни оширингиз!*

Ўзбек тилшунослиги тарихида синтактик назария эндигина шаклланаётганлиги туфайли Фитрат содда гап билан кўша гапларни кўпинча ажратмайди. Хусусан, бу ҳол **шартли гап ва тескари шартли гаплар** талқинида кўзга ташланади. Шартли гап ҳақида қуйидагиларни ёзади: «**Бир гап иккига бўлинса, бир бўлагига шарт феъли қўшулса, шарт феъли қўшулган бўлак иккинчи бўлакни ўзининг натижаси эмиш каби кўрсатса, бундай гапни шартли гап дейиладир.** Масалан, *Уйимда унга йахши донлар берсам, балки ул йахшигина фойда бергай. (Элбек) Йиғласа, жуда қизиқ бўлар эмиш! (Чўлпон) Кўб силлиқ қилсангиз, куйов бўлиб кетиб қоладир. (Чўлпон)*

Ҳозирги ўзбек тилшунослигидаги тўсиқсизлик ҳоли ва тўсиқсиз эргаш гапларни Фитрат биргаликда тескари шартли гап атамаси остида ўрганади. Бундай гаплар ҳақида у қуйидагиларни ёзади: «**Шартли гапнинг шарт феълидан кейин -да, -ҳам қўшилса, тескари шартли гап бўлади. Масалан, Айтмасанг ҳам, биламан. Кувсанг-да, борарман. Домлангиз бу хатоларга кўб-да ишонса ҳам, кейинрак ўйлай бошлайди. (Жулқунбой)** Бундай гапларнинг нима учун тескари шартли гап дейилишини Фитрат шундай тушунтиради. «**Айтмасанг ҳам биламан деганимиздан англашилган «ўй» айтмасанг, билмайман деган гапдан англашилган «ўй» нинг тескарисидир. Бунинг учун у гапларга тескари шартли гап дедик».**

Фитрат кириш сўз, кириш гап ва киритмалар ҳақида ҳам маълумот беради. Бу уч лингвистик ҳодиса бир атаманинг арабларнинг «мўътариза», русларнинг «вводное слово» атамаларига тенг келишини таъкидлайди. Кириш сўз ҳақида Фитрат шуларни ёзади: «**Гап орасида шул гапнинг бўлаклари билан «наҳви» бир муносабат бўлмаган бир сўз ёо бир гап киргизиладир. Мана шул йот бўлуб кирган сўз ёо гапка**

«кириш сўз» дейиладир». Масалан, *Бизнинг мактабда, Каримнинг айтганига кўра, бу кун дарс бўлмайдур. Дарс бўлмагач, табиий, бизнинг боришимиз керак эмас. Бу гаплардаги Каримнинг айтганига кўра, табиий сўзлари кириш сўзлар саналади.*

Кириш сўзларнинг гапнинг бошқа қисмларидан ёзувда вергул билан ажратилиши, кириш сўзлар гапдан тушириб қолдирилганда ҳам гапнинг маъносига зарар етмаслиги ҳақида фикр юритилади.

Шунингдек, *Бошланғич тарбийанинг бузуқлиги, маълумотнинг чекланганлиги (тўғриси, жуда озлиги) ота-онадан бир ўксўз бўлуб...қолгани. — Самаркентни олмоқға қўшун тортғонда йўл ўртасида Нил дарёосими, Жайхунми деган бир дарёога тўғри келар экан.* (Жулқунбой) гапларидаги биринчисида қавс ичига олинган, иккинчисида тире билан ажратилган сўзлар ҳам кириш сўзлар ҳисобланади. Буларнинг биринчиси ҳозирги кунда киритмалар, иккинчиси эса ажратилган бўлак ҳисобланади.

Асар охирида қўшма гапларнинг боғланган ва боғловчисиз тури бўйича «уйушган гаплар» сарлавҳаси остида қисқача (ярим бет) маълумот берилади. Масалан, *Ота кўнгли болада, бола кўнгли далада. Мулла билганини ўқур, товук кўрганини чўқур. Ҳаммалари келдилар, бироқ Карим келмади.*

Фитратнинг фикрича, юқоридаги гапларнинг ҳаммаси уюшган гаплар саналади. Уюшган гапларнинг қисмлари вергул билан ажратилиши таъкидланади.

Шундай қилиб, ўзбек тили морфологияси ва синтаксисининг фан сифатида шаклланишида Фитратнинг хизматлари катта. У биринчилардан бўлиб ўзбек тили морфологияси ва синтаксиси ҳақида изчил равишда маълумот берди. «Сарф» ва «Наҳв»да баён қилинган кўпгина масалалар кейинги ўзбек тилшунослари томонидан ривожлантирилди ва уларга аниқликлар киритилди.

ЎЗБЕК ИЛМИЙ ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ВА РИВОЖЛАНИШ ДАВРИ (40—80-йиллар)

ШҮРОЛАР ДАВРИНИНГ 20—40-ЙИЛЛАРИДА ТИЛ ФАЛСАФАСИ

Шўролар даврида барча фанлар марксистик фалсафага таянган ҳолда ривожлана бошлади. Бундай ҳолат тилшуносликда ҳам ҳукм сурди.

Ўтган асрнинг 20—50-йилларида тилшуносликда марксизм муаммоси бўйича баҳс-мунозаралар кучайди.

Тил фалсафаси борлиқ, жамият, онгга боғлиқ равишда тилнинг ички тузилиши ва моҳиятини ўрганадиган тил назариясининг таркибий қисмидир.

Совет тил фалсафаси 50-йилларга қадар иккита ўзаро зид концепция асосида ривожланди.¹ Уларнинг биринчиси Е. Д. Поливанов, иккинчиси эса Н. Я. Марр концепциясидир. Марризимни танқид қилиш билан шуғулланувчи «тил fronti» гуруҳи бу концепция ораллиғида турса ҳам, кўпроқ Е. Д. Поливанов қарашларига яқинроқ эди.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳар икки концепция асосчилари ҳам чинакам марксизм тарафдори эдилар. Ҳар иккиси марксистик таълимотни тилшуносликка олиб кирмоқчи бўлдилар. Лекин улар марксизмга турли томондан ёндошдилар.

Хусусан, Е. Д. Поливанов марксизмнинг ленинча талқинига асосланган бўлса, Н. Я. Марр марксизм-ленинизмнинг сталинча талқинига асосланди. Шунинг учун ҳам икки йўналиш бир қатор масалалар бўйича бир-бирига зид келарди.

Улар, бизнингча, қуйидагилардан иборат:

1. *Утмиш маданиятига, шу жумладан лингвистик меросга муносабат масаласи.* Биринчи йўналиш тарафдорлари социалистик маданият олдинги маданият эришган

¹ Романенко А. П. Советская философия языка: Е. Д. Поливанов — Н. Я. Марр. — ВЯ, 2001, N 2, с.110

ютуқларга асосланган ҳолда яратилади, ўтмиш маданиятини ўрганмай туриб пролетар маданиятини яратиб бўлмайди, деган ғояга амал қилади. Аввало, тилшунослик объекти бўлган тилнинг ўзида барча моддий ва маънавий бойликлардан кўра кўпроқ анъанавийликни кўрамиз. Чунки ҳар қандай тил қисман ўзгаришлар билан авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади. Шунингдек, тилшунослик фани бўйича аждоқларимиз қолдирган меросга ҳам таянмоғимиз лозимлигини кўрсатади.

Н. Я. Марр эса, аксинча, эски маданиятга қарши кураш ва янги маданият яратиш, маданиятда ворисликка барҳам бериш ғоясига амал қилди. Бу ғоя эски маданият билан алоқани тамоман узиш ва бошқаларга ўхшамаган тамоман янги социалистик маданият яратишни олға суради. Шунинг учун ҳам Н. Я. Маррнинг «Тил ҳақидаги янги таълимот»и негизида эскини инкор қилишга асосланган янгини улуглаш ётади. Бу назария сталинча фалсафадаги базис ва устқурма муносабатига таянади. Унга мувофиқ, базис ўзгариши билан, унга боғлиқ бўлган устқурма ҳам ўзгаради. Янги устқурма вужудга келади. Тилни Н.Я. Марр ижтимоий ҳодиса сифатида устқурма таркибига киритади. Унинг таъкидлашича, совет базиси мутлақо янги экан, унинг устқурмаси ҳам тамоман янги бўлиши керак.

Н. Я. Маррнинг маданий меросга бундай муносабати янгиликни ифодаловчи эзилган Шарқ билан эскиликни гавдалантирган эзувчи Фарб ўртасидаги антогонизмни эътироф этишга асосланади. Лингвистик анъаналардан воз кечиш, Фарбнинг тилшунослик назариясига буржуа фани сифатида ёт кўз билан қараш каби нигилистик оқим остида Н. Я. Маррнинг «Тил ҳақидаги янги таълимот»и дунёга келди¹. Бу таълимот ҳақиқий илмий таълимот деб баҳоланди ва у ноилмий таълимот деб баҳоланган эски лингвистик назарияга қарама-қарши қўйилди.

Н. Я. Маррнинг баён қилишича, эски лингвистик таълимотдан ўзининг илмийлиги билан фарқ қиладиган янги лингвистик таълимот тамомила янги илмий тафаккур асосига қурилмоғи лозим. Кимки эски лингвистик таълимот йўлида тарбияланган ва шу руҳда ишлаш бахтсизлигига дучор бўлган бўлса, у янгича фикрлашга ўтиши, қайта тарбияланиши керак бўлади².

¹ Алпатов В. М. История одного мифа: Марр и марризм. М., 1991, с. 60.

² Марр Н. Я. Избранные работы. Т. 2. Л., 1936. с. 419

Эски лингвистик таълимотни инкор қилиш ҳаракати «янги ижтимоий тафаккур» байроғи остида майдонга келди. «Қанчалик талантли, фидокор ҳиндоврупосунослар фаолият кўрсатган бўлишларига қарамай ҳиндоврупосунослик бошдан-оёқ оврупо халқининг шарқ халқлари устидан ҳукмронлиги, босқинчилик сиёсати асосига қурилган ва умрини ўтаб бораётган буржуа таълимотидир», — дейди Н. Я. Марр¹.

«Тил ҳақидаги янги таълимот» тарафдорлари фақат ҳинд-оврупо тиллари билан шуғулланувчиларнигина эмас, балки барча эски тилшунослик вакиллари, шунингдек, бу таълимотнинг ҳар қандай оппонентларини ҳиндоврупосунослар деб ҳисобладилар. Жумладан, марризм таълимотининг ашаддий танқидчиси бўлган Е. Д. Поливанов асосан шарқ тиллари тадқиқотчиси бўлса ҳам, маррчилар томонидан ҳиндоврупосунослар деб баҳоланди.

Шундай қилиб, ҳиндоврупосуносликда эришилган энг янги ютуқлар ҳам марризм тарафдорлари томонидан буржуа фикрлаш маҳсули сифатида қаралди. Структур тилшунослик ҳам марризм таълимоти барҳам топгунга қадар ва ундан бир неча йиллар кейин ҳам буржуа фани таълимоти сифатида қораланиб келинди.

2. Марризм ва Е. Д. Поливанов қарашлари ўртасидаги иккинчи фарқ *тиллarning тараққиёти ва унинг истиқболи масаласига қандай ёндашувдадир.*

Н. Я. Марр марксизмга кириб келгунга қадар ҳам келажакда ягона бутун дунё тили мавжуд бўлиши ғоясини олға сурган эди. Марксистик таълимотга кириб келиши билан марксизмдаги бутун дунёда коммунистик жамият қуриш ғояси унинг бутун дунё тили ҳақидаги ғоясини яна ҳам кучайтирди.

Тилнинг келиб чиқиши ва тараққиётини Н. Я. Марр «қўпдан озга» тамойилида кўрди. Бунга мувофиқ дастлаб тиллар қўп ва ғоят ранг-баранг бўлган. Бу тиллар даврлар ўтиши билан бирлашиб, йириклашиб борган. Улар молюска уруғларисимон майда тиллардан қатор типологик трансформациялар орқали юқорига, яъни бутун дунё тилига бирлашишга интиларди. Демак, тиллар тараққиёти шундай экан, келажакда бутун дунё халқлари учун ягона тил ва бутун дунё тили майдонга келади. Марксизмнинг асоси

¹ Марр Н. Я. Избранные работы. Т.2, Л., 1936, с. 1.

бўлган жаҳонда коммунизмнинг тантанаси ғояси бундай қараш учун назарий асос бўлди.

Шунинг учун ҳам тилларнинг тараққиёти кенг асос қисми қуйида, уч қисми тепада бўлган пирамида шаклида кўрсатилди. Кейинчалик дунёда барча тиллар бирлашиб, ягона дунё тили майдонга келиши И. В. Сталин томонидан ҳам олға сурилди.

Е. Д. Поливанов эса марризмнинг бундай қарашини ёқламади. Ҳаёт ҳам Н. Я. Марр ва И. В. Сталиннинг келажакда ягона дунё тилининг пайдо бўлиши ҳақидаги қарашлари фолбинлик эканлигини тасдиқлади. Шундай бўлишига қарамасдан, шўролар даврида юритилган ана шундай тилларнинг бирлашуви ҳақидаги давлат сиёсати рус тилидан бошқа тилларнинг амал қилиш доирасини чеклаб қўйди.

3. Марризм ва Е. Д. Поливанов қарашлари ўртасидаги учинчи фарқ тилнинг ва *тилларнинг келиб чиқиши масаласига муносабатдадир*.

Н. Я. Марр тилнинг келиб чиқиш масаласига жуда катта эътибор берди. Унинг фикрича, тилнинг келиб чиқишига қизиқмасдан туриб ҳеч қандай лингвистиканинг бўлиши мумкин эмас. Ҳар қандай лингвистик таълимот тилнинг келиб чиқиши ҳақида муайян концепцияни олға суриши керак. Шундагина у ёки бу тилларни чуқур ўрганиш самарали бўлади¹. Шунинг учун ҳам у ўзининг тилларнинг келиб чиқишига ёфас тиллар асос деб фараз қилинган ёфас назариясини ва тўрт элементини (сал, бер, йон, рош) олға сурди.

Е. Д. Поливанов маррчилар билан баҳслашар экан, конкрет лингвистик материалларга эга бўлмай, аниқ фактларга асосланмай туриб, тилларнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юритиш ғайриилмийдир, дейди².

Марризмнинг тилларнинг келиб чиқиши ва стадиал тараққиёти, барча тиллар негизида тўрт элемент ётганлиги ҳақидаги қарашлари 50-йилларда тилшунослиқда марксизм масалалари бўйича олиб борилган баҳсларда қораланди ва қуруқ фолбинлик сифатида баҳоланди. Маррчилар томонидан буржуа фани сифатида қораланган фактлар асосида тилларнинг тарихий тараққиётини кўрсатиш

¹ Поливанов Е. Д. Труды по восточному и общему языкознанию. М., 1992, с. 538.

² Марр Н. Я. Избранные работы. Т. 2. Л., 1936, с. 69 с.

билан шуғулланувчи ҳиндоврупосунослик марризмдан фойдалироқ эканлиги баён қилинди.

4. Марризм ва Е. Д. Поливанов қарашлари ўртасидаги яна бир зиддият *лингвистик белгининг шартлилиги ёки мотивланганлиги масаласидадир.*

Е. Д. Поливанов лингвистик белги билан у орқали ифодаланган денотат (нарса) ўртасида табиий боғланиш, мотивланиш йўқ, балки уларнинг ўртасидаги муносабат шартлидир деб қарайди ва бу билан В. Гумбольдт, Ф. де Соссюр сингари олимларнинг қарашларини давом эттиради.

Н. Я. Марр эса лингвистик белги билан у орқали ифодаланган денотат (нарса) ўртасида боғлиқлик, мотивация бор деган ғояни олға суради. Бу ғоя антик даврдан буён айрим олимлар томонидан баён қилинган бўлса ҳам, лекин конкрет тил материаллари асосида кенг тасдиқланмаган, фақат жузъий тил фактларигина унга мос келар эди.

Н. Я. Марр лексемалардаги семантик тараққиёт қонунларига эътиборни кучайтириш, шу орқали улардаги мотивацияни аниқлашга эътиборни тортиш лозимлигини кўрсатди. Ана шу асосда лексемаларнинг денотатив мотивланишига асосланган семантик тараққиёт қонунлари йиғиндиси ҳисобланувчи нутқ полеонтологияси йўналиши майдонга келди ва унинг асосида тўрт элементнинг таҳлили ётди. Тилларнинг бутун лексикаси негизида ётган бу тўрт элемент шу тилларнинг келиб чиқишига асос бўлган Урта Ер денгизи бўйидаги энг қадимги уруғ номлари билан мотивланганлиги таъкидланди.

Маррчиларнинг Е. Д. Поливанов устидан ғалаба қилиши, Е. Д. Поливановнинг буржуазия тарғиботчиси сифатида бадарға қилиниши ва марризмга асосланган тилшуносликнинг кенг томир отиши ҳамда ягона совет тилшунослиги сифатида эътироф этилиши эндигина камол топиб келаётган ўзбек тилшуносларини ҳам ўзига маҳлиё этди. Нагжида ёш тадқиқотчилар А. Фуломов ва Ф. Абдуллаевларнинг илк илмий асарлари, табиийки, марризм ғоялари билан суғорилди. Бу ҳолат, айниқса лексик бирликларда мотивацияни излашда, *от-ит, ака-ука* жуфтликларидан биринчи сўзнинг катталиги ва иккинчисининг кичиклиги уларнинг товуш тузилишида каттаси учун кенг унли «о», «а», кичиги учун тор унли «и», «у» қўлланилишига сабаб бўлган, деб тушунтиришда кузатилади. *От*нинг

итдан транспорт ва овдаги функционал ўхшашлиги асосида келиб чиққанлиги ва унда Н. Я. Марр ижод этган «функционал-семантика қонунининг кучи бор»лиги таъкидланади¹. Шунингдек, А. Фуломов Н. Я. Маррнинг инсоннинг энг қадимги ягона куроли қўли эди, шунга кўра бир қанча феъллар дунёнинг кўпгина тилларида «қўл» дан келиб чиқади деган фикри асосида қил феълнинг қўлдан келиб чиққанлигини баён қилади.

Фаттоҳ Абдуллаев эса «бир қатор ўзбек олимлари Н. Я. Марр асос солган янги тилшунослик фанининг ютуқларига суяниб, ўзбек совет тил билимини ривожлантиришда ўз ҳиссаларини қўшаётган»лигидан фахрланади².

Лекин улар 50-йилларда бўлиб ўтган тилшунослик бўйича баҳслардан ўзларига тегишли хулоса чиқарадилар ва марризм таъсиридан тамомила қутуладилар.

ГРАФИКА ВА ИМЛО МАСАЛАЛАРИ

XX аср бошларида жадидчилик ҳаракатининг кучайиши, таълим-тарбиянинг тезкор ва таъсирчан усулларига қизиқишнинг ортиши халқимиз ўртасида минг йиллардан буён қўлланилиб келаётган, лекин таълим тизимида тез савод чиқаришга монелик қилиб келган араб графикаси асосидаги ёзувни ўзбек тили фонетик тизимига мослаштириш, сўзларни қандай қилиб тўғри ва бир хил ёзишга эришиш масалаларини ҳал қилишни кўндаланг қилиб қўйди.

Даврининг илғор зиёлилари халқнинг саводлилик даражасини ошириш учун, энг аввало, ёзув масаласини ҳал этиш лозимлигини англаб етдилар. Шунинг учун ҳам 20-йиллардан бошлаб алифбо ва имло масаласини ҳал этиш умуммиллат манфаатига айланди. 1920 йилнинг 13 декабрида Тошкент шаҳридаги «Бехбудий» клубида тил-имло масаласига бағишланган қурултойни ўтказишга тайёргарлик бўйича йиғилиш бўлиб ўтди. Йиғилишга Ашурали Зоҳирий раислик, Вадуд Маҳмуд эса котиблик қилди.

Йиғилиш тил-имло масаласига бағишланган биринчи ўлка зиёлиларининг қурултойини 1921 йил 1 январда чақаришга қарор қилди. Кун тартибига асосий масала сифа-

¹ Фулом А.Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, ЎзФА Тил ва адабиёт институти асарлари. Биринчи китоб. Ўзбек тили грамматикасидан материаллар, Т, Ўз ФАН, 1949, 79-бет.

² Абдуллаев Ф. Ўзбек тил билими. - Юқоридаги тўплам, 12-бет.

тида ҳарф ва имло, шунингдек, сарф ва наҳв масалалари киритилди.

Ҳарф ва имло масалалари юзасидан маърузачилар сифатида Фитрат, Ашурали Зоҳирӣ, Ботулар белгиланди.

Сарф ва наҳв масаласи бўйича Саидали ва Фитрат маъруза қиладиган бўлдилар.

1921 йилнинг 1 январ куни соат 5 да эски шаҳар ижромкоми биносида тил ва имло масаласига бағишланган биринчи қурултойнинг биринчи йиғилиши ўз фаолиятини бошлади. Бу йиғилишда тил-имлога бағишланган анжуманнинг ташкилий томонлари муҳокама қилинди. 2 январ куни соат 11 да «Беҳбудий» клубида 2-йиғилиш бошланди. Бу йиғилишда сўзга чиққанлар ўлканинг турли жойларида таълимнинг аҳволи, она тилининг ўқитилиши, савод чиқариш муаммолари бўйича баҳс юритдилар.

3 январ куни бўлиб ўтган 3-йиғилишда Фитрат алифбо ва имло масаласида маъруза қилди. У ўз маърузасида мактаб-маориф ишини самарали йўлга қўйиш учун, энг аввало, алифбо ва имло масаласини ҳал қилиш лозимлигини таъкидлади.

Шу кунга қадар фойдаланиб келинаётган араб алифбоси асосидаги ёзувда бир қатор қийинчиликлар мавжуд эканлигини баён қилди.

Араб ёзувида унлиларнинг алоҳида ҳарфлар билан ифодаланмаслиги, ост-уст белгилар асосида унлиларнинг ифодаланиши, кўпинча эса бу белгиларнинг ҳам қўйилмаслиги бир сўзнинг турлича ўқилишига имконият яратар эди. Фитрат «жим», «мим» ва «айн» ҳарфларини бир-бирига қўшиш билан ва турли хил ост-уст белгилар ёрдамида бир сўзни 39 хил ўқиш мумкин эканлигини айтади.

Дунёдаги ёзувга эга бўлган барча халқлар ёзув орқали маълум ахборотга эга бўлишлари, араб ёзувидан фойдаланган бизнинг халқимиз эса агар олдин маънони билмаса, сўзни тўғри ўқий олмаслигини кўрсатади.

Шунингдек, имло қоидаларининг йўқлиги бир сўзни эшитилишига қараб турлича ёзишга олиб келди. Буларнинг ҳаммаси савод чиқаришни жадаллаштиришга тўсқинлик қилар эди. Фитрат таъбири билан айтганда овруполиклар бир ярим ойда бутун синф болаларининг тўла саводларини чиқарсалар, бизда ярим йилда ҳам бир синф боласининг ярми савод чиқара олмас эди. Ана шу омиллар имло масаласини ҳал қилиш заруриятини туғдираётганини баён қилди.

Фитрат раҳбарлигидаги янги имлочилар мавжуд араб алифбосини сақлаб қолган ҳолда, алифбодаги ҳарфлардан фойдаланиб олти унли учун алоҳида ҳарфлар қабул қилиш; араб ҳарфларининг сўз боши, ўртаси, охиридаги кўринишларидан фақат биттасини — сўз боши шаклини сақлаб қолиш, фақат араб тилигагина хос бўлган ундош товушларни ифодаловчи ҳарфларни чиқариб ташлаш; араб сўзларини ҳам ўзбекчалаштириб талаффуз қилиш, соф ўзбек тилидаги 23 та ундош товуш учун 23 та ҳарф қабул қилишни тавсия этди.

Ашурали Зоҳирий Фитратнинг алифбони ислоҳ қилиш ҳақидаги фикрини, асосан, маъқуллаган ҳолда, ажнабий сўзларни ўзбекчалаштиришга қарши чиқди. Уларни араб - форс тилларида қандай ёзилиб келинган бўлса, шундайлигича қабул қилишни тавсия этди. Бу билан татар, уйғур сингари бошқа туркий тиллар билан умумийликни сақлаб қолиш, ўзбек муаллими у ерларда ҳам болаларни имлога ўқита олиш имкониятини сақлаб қолиш мумкинлигини баён қилди.

Шунингдек, у унлилар учун Фитрат таклиф қилган олти ҳарф эмас, балки беш ҳарфни қабул қилиш, «э» билан «и» учун алоҳида-алоҳида ҳарф олиш зарурияти йўқлиги, сўз маъносига қараб, уларни фарқлаш мумкинлигини билдирди.

Ундошлар масаласида Салоҳиддин Мажидий ўз фикрини баён қилиб, «ф» товушини ифодаловчи «ف» ҳарфини ҳам қўшиб, жами 24 ундошни билдирувчи ҳарфларни қабул қилишни тавсия этди. Боту эса Фитрат тавсия этган 23 та ҳарф ичида «э» ҳарфига катта зарурият йўқлиги, шунинг учун 23 та ундош ҳарф кифоя қилади деган фикрни баён қилди.

Шу йиғилишда Боту қўшимча маърузачи сифатида сўзга чиқиб, лотин графикаси асосидаги ўзбек ёзувига ўтиш ғоясини, унинг афзалликларини баён қилди.

Мажлис кўпчилик овоз билан Фитрат тавсияларини қабул қилди. Яъни арабча ва форсча ўзлашма сўзларни ўзбекчалаштириб ёзиш; олти унли ва йигирма учта ундош учун ҳарфлар белгилаш; араб ҳарфларининг фақат бир шаклидан — сўз боши шаклидан фойдаланиш.

Имло ҳақидаги бу қарор ўзбек тилшунослиги тарихида катта воқеа бўлди. Ҳарфларнинг сони кескин қисқарди. Унлилар ёзувда аниқ ифодасини топадиган бўлди. Бу эса савод чиқариш жараёнини тезлаштиришга пухта замин яратди.

Шундай бўлишига қарамасдан кўп ҳарфлар шакларининг бир-бирига ўхшашлиги, уларнинг фақат ост ва устга кўйилган нуқталар билангина фарқланиши, нуқтанинг кўйилмай ёки нуқтага ўхшаш доғ тушиб қолиши ёзувни тўғри ва тез қабул қилишга қийинчилик туғдиради. Шунинг учун ҳам араб ёзуви асосидаги ўзбек ёзувидан лотин графикаси асосидаги ўзбек ёзувига ўтиш ҳаракати бошланди.

Натижада 1929 йилда Самарқандда бўлиб ўтган тил – имло конференциясида ислоҳ қилинган араб ёзувидан лотин графикаси асосидаги янги ўзбек алифбосига ўтиш ҳақида қарор қабул қилинди.

Лекин бу анжуманда ўзбек адабий тилига сингармонизмни қишлоқ шевалари асос бўлмоғи лозим деган хулосага келинди ва 9 талик унлилар тизими ўзбек адабий тилига қабул қилинди. «Сингармонизм ўзбек тилининг кўрғони» деб баҳоланди. Бу эса имлода бир қанча қийинчиликларни келтириб чиқарди. Имло билан талаффуз ўртасида катта тафовут вужудга келди. 1934 йилда имлога киритилган ислоҳ ҳам муаммони ҳал этолмади.

Имлодаги ана шу ноқисликларни илмий асосда бартараф қилиш ўрнига, ана шу камчиликлар рўқач қилиниб, лотин ёзувидан рус графикасига ўтишга тарғиб қилина бошланди. Натижада 1940 йил 8 майда ўзбек ёзуви лотин алфавитидан рус графикасига асосланган янги ўзбек алифбосига кўчирилди. 1940 йилнинг 10 июлида рус графикасига мос равишда қайта ишланган орфографик қоидалар тасдиқланди.

Аммо ўзбек адабий тили, унга асос бўлган ўзбек шаҳар шевалари ҳали чуқур ўрганилмаганлиги туфайли, айрим ҳарфлар имлосида, аффикслар ва сўзлар орфографиясида, бош ва кичик ҳарфлар имлосида қатор камчиликлар мавжуд эди. Ана шу камчиликларни бартараф этиш мақсадида 1947 йилда Ўз ФА Тил ва адабиёт институти ҳузурда махсус орфография комиссияси тузилди.

Имло қоидалари 1952 йил май ойидан 1953 йил ноябр ойига қадар ҳайъат томонидан тўрт марта қайта ишланди ва нихоят 1955 йил рисола ҳолида нашр этилди. Узоқ давом этган муҳокамадан сўнг, 1956 йил 4 апрелда «Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари» тасдиқланди.

Мустақиллик қўлга киритилиши билан жаҳон ҳамжамиятига эркин кириб бориш, дунёдаги барча мамлакатлар билан коммуникация жараёнини кучайтириш мақсадида

рус графикаси асосидаги ёзувдан лотин алифбоси асосидаги янги ўзбек алифбосига ўтишга қарор қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 24 август 339-сонли қарори билан «Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари» тасдиқланди.

ФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯ

Ўзбек тили фонетикаси амалий эҳтиёжларни қондириш, ўзбек тилининг товуш тизимига мос ҳарфларни белгилаш заруриятидан келиб чиққан ҳолда шаклланди ва ривожланди.

Туркий тиллар товуш тизимининг бошқа тиллардан, хусусан, араб тилидан фарқ қилиши Маҳмуд Қошғарий, Алишер Навоийлар томонидан баён қилинган эди. Алишер Навоий турк (ўзбек) тилининг ўзига хос унлилар тизими ҳақида ҳам фикр юритган эди. Лекин тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатидаги фонетиканинг шаклланиши XX асрнинг бошларига тўғри келади.

Хусусан, 1922 йилда бўлиб ўтган тил-имло қурултойидаги Фитратнинг маърузасида ўзбек тилининг ўзига хос олтита унлилар ва 23 та ундошлар тизими мавжудлигини, ёзувдаги ҳарфлар ҳам худди шу фонемаларни ифодаладиган бўлмоғи лозимлигини баён қилди.

Шунингдек, Е. Д. Поливанов ҳам «Маориф ва ўқитувчи» («Наука и просвещение») журналининг 1922 йил I-сонида эълон қилинган «Тошкент диалекти товуш таркиби» («Звуковой состав Ташкентского диалекта») мақоласида Тошкент диалектида олти унли ва йигирма иккита ундош фонема мавжудлигини баён қилади. Қадимги турк ва эски ўзбек тилида қатор белгиси асосида зидланган у-ў, о-ō унлиларининг кейинчалик бир қатор шаҳар шеваларида зидланиш белгисининг йўқотганлиги, бу эса сингармонизмнинг йўқолишига олиб келганлигини таъкидлайди. Е. Д. Поливанов бундай жараённи ўзбек тилининг ўз ички тараққиёти натижаси эмас, балки ташқи омил — эрон тиллари таъсири натижаси деб тушунади. Шу муаллиф «Ўзбек тили ва ўзбек диалектологияси» асарида ҳозирги ўзбек тилида туркий тилларнинг 9 талик, 12 талик унлилар тизимидан, шунингдек, 9 талик эски ўзбек тили унлилар тизимидан қандай қилиб олтиталик унлилар тизими пайдо бўлганлигини конвергенция ва дивергенция ҳодисалари асосида илмий жиҳатдан асослаб берди. Тошкент диалек-

тидан бошқа барча ўзбек шеваларида 8-9 талик унлилар тизими амал қилиб келаётганлиги, бу эса сингармонизм қонуниятининг палатал гармонияси таъсири эканлиги, 6 талик унлилар тизими эса ана шу сингармонизм қонуниятидан халос бўлишнинг натижаси эканлигини баён қилди.

40-йилларнинг охиридан бошлаб ҳозирги ўзбек адабий тилининг изчил курсини яратишга ҳаракат бошланди. Муаллифлар гуруҳи белгиланиб, тадқиқот натижалари алоҳида-алоҳида рисоалар сифатида эълон қилина бошланди. Унда ўзбек тилшунослик тарихида илк марта ўзбек тили фонетикаси ўзбек тилшунослигининг таркибий бир қисми сифатида изчил баён қилинди.

1947 йилда А. Ф. Фуломовнинг «Ўзбек тилида урғу» рисоласининг нашр этилиши билан ўзбек тили устегмент бирликларининг ўрганилиш тарихи бошланди. Унда урғунинг сўз ва мантиқ урғуларига бўлиниши, сўз урғусининг ўзбек тилидаги вазифалари (кульминатив, делимитатив ва делитатив) батафсил изоҳлаб берилди. Бу берилган изоҳлар А. Ф. Фуломовнинг ўта кузатувчанлик қобилияти билан жаҳон илмий меросидан чуқур баҳраманд бўлган улкан илмий салоҳиятнинг уйғунлашуви натижаси эди. Шунинг учун ҳам эшитиш усули билан хулоса чиқарганига қарамай, кўп бўғинли сўзларда урғунинг даражаланиши, урғусиз бўғинда унлиларнинг редукцияланиши, урғу олмайди-ган қўшимчалар ва уларнинг сабаблари юзасидан баён қилинган фикрларини кейинчалик экспериментал фонетика берган материаллар тўла тасдиқлади. Шунингдек, сегмент фонетиканинг марказий тушунчаси бўлган товушнинг икки турини — номловчи унли ва ундош товушлар атама-ларини олиб кирди.

1953 йилда В. Решетов ва Ш. Шоабдурахмоновнинг «Фонетика. Ўзбек тили фонетикасига доир баъзи масалалар» рисоласи босилди. Ўзбек тилшунослигида **фонема** атамаси илмий истифодага олиб кирилди ва унинг моҳияти тушунтирилди. Унли фонемаларнинг учта дифференциал белгиси: а) тилнинг горизантал ҳаракати; б) тилнинг вертикал ҳаракати; в) лабнинг иштироки мавжуд эканлиги баён қилинди ва мавжуд олтига унли фонема ўша белгиларнинг мажмуаси сифатида изоҳланди.

Ундош фонемалар ҳам учта белги асосида: а) пайдо бўлиш ўрни; б) пайдо бўлиш усули; в) товуш пайчаларининг иштироки белгилари асосида тавсифланди.

Бу қисм ўзбек тилининг фонетикаси ҳақида мухтасар маълумот берувчи илк асар сифатида қимматга моликдир.

Шунингдек, А.Ф. Фуломовнинг «Ўзбек тилида тарихий сўз ясалиши. От» (М.1955) номли докторлик диссертациясида ҳам морфемалар оралиғида рўй берадиган турли фонетик ўзгаришлар ҳақида сўз ясалишига боғлиқ равишда маълумот берилади.

Лекин ҳали ўзбек тили фонетикасини чуқур ўрганишга бағишланган монографик тадқиқотлар йўқ эди. Ниҳоят 1959 йилда В. В. Решетовнинг «Ўзбек тили. I қисм. Кириш. Фонетика» асари майдонга келди.

Бу китоб ўзбек адабий тили ва халқ шевалари фонологик тизимини ҳамда унинг нутқий жараёнда турлича вариантлар орқали намоён бўлишини тадқиқ этган монументал асардир. Унда маълум бир тил (ёки тилларнинг) фонетик тизимини қайси нуқтаи назардан ўрганишга кўра фонетиканинг турлари, нутқнинг фонетик бўлиниши, товушнинг акустик хоссаси ва физиологик белгиси, нутқ аппарати, товуш ва фонема ўртасидаги муносабат ҳақида батафсил маълумот берилади.

Товуш ва фонеманинг умумийлик-алоҳидалик, моҳият-ҳодиса диалектикасининг фонетик сатҳдаги тазохири сифатида ўзаро зидланиши ва улар ўртасидаги муносабатнинг изчил ўрганилиши ўзбек тилшунослиги тарихида янги саҳифа очди. Системавий-структур тилшуносликнинг куртак ёзишига замин ҳозирлади.

Бу асарда ўзбек адабий тилида олтиталик унли фонемалар тизимининг эски 9 талик унлилар тизимидан қандай қилиб келиб чиққанлигини конвергенция ва дивергенция ҳодисалари асосида изоҳлаб берди. Лекин ўзбек тилида кенг, лаблашган унли фонеманинг келиб чиқишини Е. Д. Поливанов кўрсатганидек, фақат эрон тиллари таъсири асосида деб билмади. В. В. Решетовнинг катта ютуғи шунда бўлдики, ўзбек тилида «о» лашиш жараёнини уч гуруҳга бўлди: 1) Самарқанд-Бухоро диалектларида «о» лашиш; 2) Тошкент диалектидаги «о» лашиш ва 3) Фарғона шаҳар шеваларидаги «о» лашиш.

Самарқанд — Бухоро диалектларидаги «о»лашиш қолган икки турдан тамоман бошқача эканлигини, уларда, дарҳақиқат, «о»лашиш жараёнида эрон тилларининг таъсири мавжуд эканлигини, кейинги икки турдаги «о» лашиш эски ўзбек тилининг ўз ички имконияти натижасида майдонга келганлигини баён қилди.

Муаллиф ўзбек тилшунослигида илк бор сўзнинг фонетик тузилиши, сўзнинг морфологик ва фонетик бўлиниши ўртасидаги муносабат, оғзаки нутқда турли фонетик ҳодисаларнинг (аккомодация, ассимиляция, диссимиляция, метатеза, редукция, спирантизация, товушларнинг тушиши ва ортиши, sandhi ҳолатдаги унли ва ундош товушларнинг тушиши ва ортиши) рўй бериши бўйича атрофлича фикр юритди.

А. М. Шчербак томонидан нашр этилган «Туркий тилларнинг қиёсий фонетикаси» (Л., 1970) китобида туркий тиллар фонологик тизими фонологик оппозициялар асосида ўрганилди. Ўзбек тилининг фонологик оппозициялари ҳақида ҳам маълумот берилди. Бу билан ўзбек тили фонологиясининг шаклланиши учун замин яратди.

1974 йилда А. А. Абдуазизов томонидан инглиз ва ўзбек тиллари материаллари асосида «Фонологик системалар типологияси» мавзусидаги докторлик диссертациясининг дунёга келиши ўзбек тили фонологиясининг шаклланиши ва ривожини учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбек тилшунослигида фонологик оппозициялар ҳақида илк маълумот берилди ва ўзбек тили фонемаларининг оппозициялари атрофлича ўрганилди. Диссертация материаллари бу муаллифнинг Н.А.Баскаков, А. Содиқовлар билан ҳамкорликда ёзган «Умумий тилшунослик» китобига киритилди.

1980 йилда А. Нурмоновнинг «Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси» ҳамда 1984 йилда А. А. Абдуазизовнинг худди шу номда «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилган асарларининг майдонга келиши ўзбек тили фонологияси ва морфонологиясининг таълим жараёнига татбиқ этилишида катта воқеа бўлди.

Бу асарларда ўзбек тилшунослиги тарихида илк бор морфонология мақоми белгиланди ва уни ўрганиш объекти аниқланди.

Бундан ташқари муаллифлар жамоаси томонидан ёзилган «Туркий тиллар қиёсий грамматикаси. Фонетика» китобида ўзбек тили фонетикаси бўйича қимматли материаллар берилди.

Проф. М. Миртожиев томонидан ёзилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили. Фонетика» (Тошкент, 1999) китобида шу кунгача нутқ аппарати ҳақидаги мавжуд бўлган тушунчаларга бир қатор ойдинликлар киритилди.

Шундай қилиб, ҳозирги кунда ўзбек тилшунослигида фонетик сатҳни икки асосда ўрганиш аъъанага айланди: 1) тавсифий асосда — фонетика; 2) системавий асосда — фонология. Ҳар икки жиҳат бир-бирдан озиқланиб, тобора ривожланиб бормоқда.

60—70-йиллардан бошлаб ўзбек тили фонетикасини экспериментал асбоблар ёрдамида ўрганиш бошланди. Бунинг натижасида ўзбек тилининг экспериментал фонетикасининг шаклланишида А. Маҳмудов, С. Отамирзаеваларнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим. А. Маҳмудов ўзбек тилида ургу, унлилар, сонантларни, ундошлар, нутқ интонациясини; С. Отамирзаева эса Наманган шеvasи фонетикасини, ўзбек тили унлиларини физик асбоблар ёрдамида тадқиқ этдилар ¹.

Натижада ўзбек тилининг экспериментал фонетикаси вужудга келди ва эшитиш йўли билан чиқарилган фонетик хулосаларга аниқликлар киритилди.

ЎЗБЕК ТИЛИ МОРФЕМИКАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Ўзбек илмий тилшунослиги шакллангандан буён сўз таркиби масаласига алоҳида аҳамият бериб келинади. Сўз таркиби унга боғлиқ бўлган атамалар тизимининг шаклланишида проф. А. Фуломовнинг хизматлари катта бўлди.

Бу муаммо аслида сўз ясалиши билан узвий боғлиқ равишда кўтарилди. Сўз ясалиш жараёнида маълум ясовчи воситаларнинг (аниқроғи қўшимчаларнинг) муайян асосга қўшиливи ва бу қисмларнинг ўзаро муносабатини ўрганиш жараёнида сўзни маъноли қисмларга ажратишга тўғри келди. Шунингдек, сўзнинг морфологик таркибини белгилашда ҳам унинг энг кичик маъноли қисмларини ажратишга эҳтиёж туғилди.

Шундай қилиб, сўз ясалиши ва сўзнинг морфологик таркибини ўрганиш билан узвий боғлиқ равишда морфемика масалалари ҳам ўрганила бошланди.

¹ Маҳмудов А. Интонографик метод ҳақида. - Ўзбек тили ва адабиёти. 1970, 6-сон; Шу муаллиф. Ўзбек тили аффрикатлари. Ўзбек тили ва адабиёти. 1975, 5-сон; Шу муаллиф. Ўзбек тилида жарангли портловчилар - Ўзбек тили ва адабиёти. 1978, 4-сон; Отамирзаева С.А., Абзалов С.С., Акустико-артикуляционный анализ узбекской речи применительно к речевой аудиометрии. Т. «Фан», 1972 ва бошқалар.

Энг аввало, сўзнинг энг кичик маъноли қисми тушун-часи пайдо бўлди ва ана шу лингвистик тушунчани мах-сус атама билан аташ эҳтиёжи туғилди. Натижада проф. А. Фуломов ўзбек тилшунослиги тарихида илк бор Бодуэн де Куртенэ томонидан энг кичик маъноли бирликни ифо-далаш учун қўлланган **морфема** атамасини олиб кирди.

Тилшунослик фан сифатида шаклланган даврдан тор-тиб то системавий-структур тилшунослик пайдо бўлгунга қадар, яъни антик даврдан ХХ асрнинг биринчи чорагига қадар бўлган даврда асосий тил бирлиги сифатида сўзни эътироф этиш, қолган барча бирликларни сўз асосида изоҳлаш анъанага айланган эди. Хусусан, сўздан кичик бирликлар сўзнинг сегмент бирликлари сифатида, сўздан катта бирликлар эса сўзларнинг қўшилишидан ҳосил бўлган бирликлар сифатида изоҳланар эди. Демак, тил-нинг барча бирликлари сўз асосида айланар ва ана шун-дан келтириб чиқарилар эди. Бу концепция табиатшунос-ликда барча планеталарнинг нима асосида ҳаракат қили-шига кўра геоцентрик (барча планеталарнинг ер атрофида айланиши) ва гелиоцентрик (барча планеталарнинг ҳара-кат марказида қуёш туриши) назарияларнинг вужудга кел-гани каби, барча тил бирликларининг асосида сўз туради, деган қараш асосида глоссоцентрик (лотинча глоссо-сўз) ёки вербоцентрик (лотинча *verba* — феъл ёки сўз) назария деб юритилади. И. А. Бодуэн де Куртенэ ҳам морфема ата-масини тилшуносликка олиб кирар экан, уни глоссоцен-тризм нуқтаи назардан изоҳлади.

Унинг таъкидлашича, морфема сўзнинг мустақил пси-хик ҳаётга эга бўлган ва шу нуқтаи назардан яна бўлинмай-диган қисми¹. Кўринадики, бу ўринда морфема мустақил тил бирлиги эмас, балки сўзнинг таркибий қисми, унинг таркибидаги энг кичик ва бошқа майда маъноли бирлик-ларга бўлинмайдиган қисм сифатида таърифланади.

Морфема сўзнинг таркибий қисми сифатида қаралган-лиги учун ҳам у сўздан келтириб чиқарилди ва сўз таянч нуқта қилиб олинди. Сўзнинг шакллари ҳақидаги таълимот морфология бўлганлиги учун, морфема ҳақидаги фикрлар ҳам, ўз-ўзидан, морфология таркибида баён қилинди.

Ўзбек тилшунослигида ҳам морфема ҳақидаги қараш-лар ана шу назария таъсирида дунёга келди. Шунинг учун

¹ *Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.2, М., «Наука», 1963, с.282.*

устоз А. Ғ. Ғуломов ҳам морфемани сўзнинг энг кичик ма ноли қисми сифатида изоҳлади. Сўзнинг таркибий қис лари ва сўз ясалиши ҳақида гап кетганда, морфема ҳақи фикр юритди.

Шундай қилиб, ўзбек тилшунослиги тарихида морф ма тушунчасининг ва бу тушунчани ифодаловчи атам нинг кириб келиши катта аҳамиятга эга бўлди.

Шуни таъкидлаш керакки, проф. А. Ғуломов давр нинг зукко тилшуноси сифатида тил сатҳидаги умуми ижтимоий-руҳий морфема билан унинг нутқий жараён хилма-хил кўринишларда воқеланган морфлар (алломор лар) ни бир-биридан фарқлади.

Хусусан, «Ўзбек тили грамматикаси»нинг I жилдига ё ган «Кириш» қисмида у қуйидагиларни баён қилад «...Морфемалар турли кўринишларга ҳам эга бўлади. М салан, *ишла* сўзидаги -ла элементи *ҳайда* сўзида -да мо фемасида келган (лекин *ҳай-ҳайла* феълида яна -ла туси қўлланган), ҳозир ажралмайдиган *унда* сўзида ҳам асли шу -да аффикси бор (ун-овоз). Бу -ла ва -да кўринишлар умумий тарзда **морфема** дейилади. Бунинг ҳар бир кўрин ши эса **морф** саналади. Демак, морфема морфларнинг й гиндисидир»¹.

Шунингдек, А. Ғуломов морфемаларни ўрганувчи ти шуносликнинг алоҳида бўлими ажралиб чиқаётганлиги ҳам ҳис этди. Бу ҳақда у қуйидагиларни ёзади: «Ўзақ аффиксларнинг анализи морфологияда ҳам, сўз ясалиш да ҳам учрайди, лекин бу икки соҳанинг анализи — ҳод сага қандай нуқтаи назардан ёндашиши ҳар хил, шунда бўлса ҳам, бари бир, ҳар икки соҳа учун умумий бўлган ҳодисалар ҳам бор. Шунга кўра, кейинги вақтларда булар ни ёритишнинг янги схемалари пайдо бўлди: дастлаб мо фемаларнинг ҳар икки соҳага алоқадор бўлган томонлар айрим берилади, бу айрим қисм морфемика деб аталад кейин сўз ясалиши, ундан кейин морфология баён қил нади. Бу янги тартиб илмий жиҳатдан пухта асосланган бўлиб, практик томондан ҳам афзалликларга эга»².

Шу билан биргаликда, у сўзнинг ясалиш тузилиш билан морфемик тузилишини бир-биридан фарқлади. М аллифнинг таъкидлашича, сўзнинг морфематик таҳлили да унинг морфемалари аниқланса (*ўқи-тув-чи-лик*), с

¹ Ўзбек тилининг грамматикаси. I. Т. «Фан», 1975. 11-бет.

² Ўша жойда, 11, 29-бетлар.

яшаш таҳлилида сўз ясалма сифатида доимо икки қисмга — *ясовчи ўзак* ёки *ясовчи негиз*, *ясовчи аффиксга* ажралади»¹. Олимнинг сўзнинг ясалиш ва морфемик таркиби, морфема турлари ҳақидаги фикрлари «Ўзбек тили морфем луғати» (Тошкент, 1977) нинг кириш қисмида янада изчилроқ ўз ифодасини топди.

Кўринадики, у морфемага анъанавий ёндашувдан бошқачароқ ёндаша бошлади. Бу билан системавий-структур тилшуносликнинг морфема ва уни ўрганувчи тилшуносликнинг алоҳида бўлими морфемика мавжудлиги ҳақидаги қарашларига яқинлашди.

Унинг катта ютуғи шундаки, морфемани морфлар йиғиндиси ҳамда умумлашма эканлигини эътироф этди. Бу билан морфеманинг тил тизимида алоҳида бирлик эканлигини тасдиқлади.

XX асрнинг 20-йилларида агглютинатив хусусиятга эга бўлган Америка индусларининг тилини ўрганган дескриптив тилшунослик вакиллари томонидан глоссоцентрик назарияга қарама-қарши равишда морфоцентрик назария олға сурилди. Бу қарашга мувофиқ, тил тизимидаги марказий, энг кичик маъноли бирлик морфема ҳисобланади. Қолган барча birlikлар морфема асосида изоҳланади. Морфема маъносини фарқлаш учун хизмат қиладиган ва бошқа майда бўлақларга бўлинмайдиган энг кичик тил бирлиги фонема саналади. Морфема билан морфеманинг қўшилувидан ҳосил бўлган birlikлар конструкция ҳисобланади.

Шундай қилиб, дескриптив тилшуносликда тил birlikлари сифатида **фонема, морфема, конструкциялар** ажратилди.

Тилнинг ифода ва маъно тузилишлари мавжудлигини таъкидлаганлари ҳолда, дескриптивчилар ифода тузилишининг иккита birlikлиги ҳақида: фонема ва морфема ҳақида баҳс юритадилар. Фонема тил ифода тизимининг энг кичик birlikлиги сифатида изоҳланади ва маъно фарқлаш учун хизмат қилиши таъкидланади².

Ифода тизимининг иккинчи асосий birlikлиги сифатида морфема қаралади ва у тилнинг мазмун тизими билан

¹ Ўзбек тилининг грамматикаси, I, II, 29-бетлар.

² Глосон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959, с.111,43,99.

боғланган ифода тизими бирлиги деб изоҳланади. Энг содда сўзлар бир морфемадан иборатлиги, бошқа сўзлар эса икки ва ундан ортиқ морфемаларнинг қўшиливидан ташкил топиши ҳақида фикр юритилади.

Ифода тизими шу икки асосий бирликнинг ўринлашиш моделлари йиғиндисидан иборат, дейилади. Ўз навбатида, морфология ўзаро зич боғланган морфемаларни тавсифлашдан иборатлиги баён қилинади. Морфемаларнинг ўзаро муносабатидан конструкциялар вужудга келади.

Дескриптив лингвистикада тил тизимига сатҳли ёндашувнинг пайдо бўлиши, тилнинг ички тузилишини фонологик, морфологик, лексик, синтактик сатҳларга ажратилиши ва ҳар қайси тил сатҳининг ўзларига хос бирликлари мавжудлигининг эътироф этилиши тил тузилишини ўрганувчи тилшуносликда ҳам ҳар бир сатҳ бирлигини ўрганувчи алоҳида бўлимларнинг ажралишига олиб келди. Натижада, тилнинг энг қуйи сатҳ бирликларини ўрганувчи тилшуносликнинг фонология бўлими ажратилгани каби, тилнинг морфемик сатҳ бирлиги бўлган морфемаларни ўрганувчи тилшуносликнинг алоҳида бўлими ажратилди ва унинг номи **морфемика** деб юритилди. Ўзбек тилшунослигида ҳам 70-йиллардан бошлаб морфемика тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида ажратила бошланди.

Морфемика тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида эътироф этилгандан буён ҳам унинг ўрганиш предмети юзасидан хилма-хил фикрлар юритилди. Хусусан, ўзбек тилшунослигида морфемикага бағишланган алоҳида қўлланманинг яратилиши катта воқеа бўлди¹.

Ўзбек тили морфемикасининг шаклланиши ва унинг ўрганиш объектининг тўғри белгиланишида акад. А. Ҳожиевнинг хизмати катта бўлди. Муаллиф морфемиканинг ўрганиш объекти ҳақида фикр юритар экан, куйидагиларни ёзади: «Морфемика сўзнинг неча морфемадан ташкил топишини ўрганмайди, балки морфемаларнинг турини, ҳар бир турга хос хусусиятларни ўрганади»². Бу морфемик сатҳ бирлиги бўлган морфеманинг объективлигини эътироф этувчи ва ана шу объектив бирликни ўрганувчи ало-

¹ Тожиёв Ё. Ўзбек тили морфемикаси. Т., Республика ўқув-услубий идораси, 1992.

² Ҳожиев А. Сўзнинг морфологик ва сўз ясалиш структураси. Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, 3-сон, 31-бет

ҳида тилшунослик бўлимининг вазифаси ҳақидаги ҳақиқий илмий баҳодир. Шундай қилиб, бугунги кунда тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида морфемика ажралиб чиқди. Унинг асосий тамойили ҳақида Т. Мирзақулов қуйидагиларни ёзади: «Морфема сўз таркибида» принципидан фарқли ҳолда «Морфема тил системасида», «Морфема функционал парадигматик системада» принципига таяниш морфемика объектини кенг планда олиб қараш, морфемага хос белгиларни тўлиқроқ кузатиш имкониятини беради»¹.

Ўзбек тили морфемаларининг худди бошқа сатҳ бирликлари каби сатҳ ҳосил қилиш хусусиятини, уларни парадигматик ва синтагматик муносабатларини ёритишда Т.Мирзақуловнинг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш лозим².

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКОЛОГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАКОМИЛЛАШУВИ

Сўз ва унинг маънолари ҳақида ўзбек тилишунослиги тарихида жуда узоқ даврлардан буён фикр юритилиб келинганининг гувоҳисиз. Лекин ўзбек тилининг бир неча сатҳларидан ташкил топган бир бутунлик эканлиги, ўзбек тили тизимида лексик сатҳнинг ўрни ва лексик бирликларни ўрганувчи тилшуносликнинг алоҳида бўлими мавжудлиги, бу бўлимнинг бошқа бўлимлар билан муносабати каби масалалар, умуман, лексикология ўзбек тилшунослигининг таркибий қисми ва бир йўналиши сифатида ХХ асрнинг ўрталаридан бошлаб шаклланди.

Ўзбек тили лексикасининг шаклланишида Фахри Камолнинг «Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар» рукни остида чоп этилган «Ўзбек тили лексикаси» ва Я. Д. Пинхасовнинг «Ҳозирги ўзбек тили лексикаси» рисоалари ҳамда «Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар» рукни билан эълон қилинган барча рисоаларни ўзида жамлаган «Ҳозирги замон ўзбек тили» асари катта аҳамиятга эга бўлди³.

^{1,2} *Мирзақулов Т.* Ўзбек тили морфемикасининг асосий аспекти ва уларнинг муносабати. Хўжанд, 1992; Шу мул्लиф. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари. ДДА, Т., 1994.

³ Ҳозирги замон ўзбек тили. Т., ЎзФАН, 1957.

Бу асарларда ўзбек тилшунослиги тарихида илк марта лексикология ўзбек тилшунослигининг алоҳида бўлими эканлиги, унинг ўрганиш объекти, мақсад ва вазифалари, тилшуносликнинг бошқа бўлимлар билан муносабати белгиланди. Сўз билан тушунча ўртасидаги узвий муносабат ва уларнинг ўзаро фарқи ёритилди.

Сўзларнинг лексик ва грамматик маънолари бир-биридан ажратилди. Фаҳри Камол бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Гапни ташкил этган ҳар бир сўз ўзининг асосий лексик маъносидан ташқари камида бир ёки икки грамматик вазифасини адо этади. Масалан, *пахта гуллади* гапида *пахта* сўзи ўзининг лексик маъноси жиҳатидан техника ўсимлигининг бир турини, *гуллади* сўзи эса, унинг гулга кирганини билдиради. Бу лексик маънодан ташқари, гап тузилишида қатнашган ҳар бир сўз бир неча грамматик вазифани бажаради: *пахта* — предмет номини билдиради, бош келишида, сон жиҳатидан бирликда келган; *гуллади* — феъл, ўтган замон, бирлик, учинчи шахс, ўтимсиз, аниқлик майлини кўрсатади. Келишик, шахс, замон, майл, ҳаракатнинг ўтимли ёки ўтимсизлиги сўзларнинг грамматик хусусиятидир». (20–бет).

Шунингдек, ҳали ўзбек тили лексикологиясида сўзларнинг узуал ва контекстуал маънолари фарқланмасдан туриб, бу асарда сўзларнинг контекст билан боғлиқ маънолари ҳақида фикр юритилади. Кўп сўзлар ўзларининг асосий маънолари билан чекланиб қолмай, турли контекстда турлича маънога ва маъно оттенкаларига эга бўлиши ҳақида гап боради.

Бундан ташқари сўзларнинг кўп маънолилиги, ўз ва кўчма маънолари ҳақида маълумот берилади. Лекин кўп маъноларнинг турлари кўрсатилмайди. Шунингдек, омонимлар, синонимлар, антонимлар ҳақида қисқача фикр юритилади.

Муаллиф ўзбек тили лексикологияси бўйича кузатишларини давом эттирди. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» китобининг лексикология қисми Фаҳри Камол томонидан ёзилди. Унда лексикология олдингилардан бир мунча кенгайтирилди. Сўзларнинг лексик-семантик гуруҳлари ҳақида илк маълумот берилди. Маъно категорияси атамаси киритилди ва бу атама остида полисемия, омонимия, синонимия, антонимия ҳодисалари ўрганилди¹.

¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили. I. Фонетика, Лексикология, Морфология. Т., «Фан», 1966, 114-149-бетлар.

Омонимлар, синонимларнинг ички кўринишлари ҳақида батафсил маълумот берилди. Омонимлар ички тузилиш ва ташқи кўриниш белгисига кўра қуйидаги турларга бўлинади: 1) лексик омонимлар; 2) грамматик омонимлар; 3) морфологик омонимлар (омоморфемалар); 4) фонетик омонимлар (омофонемалар); 5) график омонимлар (омограф ёки омограммалар).

Омонимларнинг бундай бўлинишларида муайян тамойилга бўйсунуш ва етарли илмий далиллаш аломатлари етишмаса ҳам, лекин омолексемалар фарқининг ёритилиши катта аҳамиятга эга бўлди.

Синонимлар ҳам тузилиш белгисига кўра идеографик, эмоционал, экспрессив-стилистик турларга ажратилди ва бу турларнинг бир-биридан фарқли белгилари аниқланди.

Ўзбек тили лексикологиясида илк бор лексик дублетлар ҳақида маълумот берилди. Кейинчалик М. Миртожиев, И. Кўчқортоев, А. Ҳожиев, Б. Исабеков, Р. Шукуровларнинг лексик омоним, синоним ва антонимлар тадқиқиға бағишланган махсус асарлари майдонга келди. Бу асарлар ўзбек тили лексикологиясининг янада такомиллашуви учун хизмат қилди.

Фахри Камол ўзбек тили лексикасининг ривожи, унинг тарихий қатламлари, унда умумтуркий, ўзбек, форс-тожик, араб, рус ва бошқа тилларга доир сўзларнинг ўрни ҳақида дастлабки маълумотни берган бўлса, ўзбек тили лексикасининг тарихий қатламлари ва ҳар бир қатламни ўрганишга бағишланган махсус тадқиқотнинг вужудга келиши¹ ўзбек лексикологиясининг такомиллашувида катта аҳамиятга эга бўлди.

Шунингдек, Фахри Камол сўзларнинг кўчма маънолари ҳақида бошлангич маълумот берган бўлса ҳам, лекин кўчма маъно турлари, уларнинг ҳосил бўлиш йўллари ёритилмаган эди. Ана шу муаммони ёритишга М. Миртожиев ва Т. Алиқуловлар бел боғладилар.

М. Миртожиевнинг «Ўзбек тилида полисемия» ва И. Шукуровнинг «Ўзбек тилида троплар» асарларининг яратилиши бу муаммони ёритишда катта воқеа бўлди. Шунингдек, кўчимларнинг у ёки бу турларини тадқиқ этиш-

¹ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Т., «Фан», 1985.

га бағишланган алоҳида тадқиқотларнинг дунёга келиши¹ ўзбек тили лексемаларининг кўчма маъноларини чуқурроқ ўрганиш, метафора, метонимия каби ҳодисаларнинг лингвистик моҳиятини очиб бериш учун катта хизмат қилди².

Олтмишинчи йиллардан ўзбек ономастикаси алоҳида йўналиш сифатида шакллана бошлади. Унинг шаклланишида Э. Бегматовнинг хизмати катта бўлди. Проф. З. Дўсимов, Т. Нафасов, Н. Ҳусановлар тадқиқотлари бу йўналишни яна ҳам ривожлантирди.

Ўзбек тили лексикологияси бўйича эришилган ютуқлар синтези сифатида «Ўзбек тили лексикологияси» китоби (1991) майдонга келди.

70—80-йиллардан бошлаб ўзбек тилшунослигига системавий-структур тилшунослик қўлга киритган ютуқлар, унинг тадқиқ этиш методлари кириб келди. Ўзбек тилшунослигида ҳам узвий таҳлил методлари қўлланила бошланди. Бу биринчи навбатда лексикологияда намоён бўлди. Натижада ўзбек тили лексикологияси тавсифий босқичдан янги босқичга — назарий босқичга, лексикани маълум лексик-семантик гуруҳлардан (ЛСГ) ташкил топган бутунлик, лексик бирликларни муайян маъно элементларининг муносабатидан ташкил топган тизим сифатида ўрганиш босқичига кўтарилди борди. Бу билан ўзбек тавсифий лексикологиясидан системавий (назарий) лексикологияга ўтила бошланди. Ана шу жараёни проф. Ш. У. Раҳматуллаев ва унинг шогирди И. Қўчқортоевлар бошлаб бердилар.

Хусусан, У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев томонидан ёзилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» китобининг лексикология қисми ўзбек тавсифий лексикологиясидан системавий лексикологияга ўтиш даври, лексикологиянинг бу икки йўналиши ўртасидаги кўприк саналади. Чунки унда тавсифий лексикология аънаналари давом эттирилган ва такомиллаштирилган бўлиши билан бирга, системавий лексикологиянинг асосий белгиларидан бўлган

¹ *Миртожиев М.* Ўзбек тилида полисемия. Т., Фан, 1975; *Аликулов Т.* Полисемия существительных в узбекском языке. АКД. Т., 1966.

² *Қобулжонова Г.* Ўзбек тилида метафоранинг лингвистик талқини. НДА. Т., 1999; *Суюнова Р.А.* Ўзбек тилида метонимия. НДА, Самарқанд., 2001.

узвий таҳлил услуби жорий этилди. Бу жиҳатдан китобнинг II наشري билан III наشري ўртасида ҳам фарқ мавжуд. II наشريда сўзнинг мазмуний тузилиши, лексик маъно турлари изоҳида системавий тилшуносликка томон бурилиш сезилган бўлса, III наشريда бу ҳаракат янада кучайди. Унда лексик маъно семантик қисмларга — семаларга парчалаб ўрганилади. Лексема бир неча семалар муносабатида ташкил топган бутунлик деб қаралади. Бу семалар ичида маълум бир сема лексемаларни муайян лексик-семантик гуруҳларга бирлаштиришга хизмат қилишини ва у бирлаштирувчи (интеграл) сема ҳисобланишини, аynи шу сема ҳажми каттароқ гуруҳдан ушбу лексик-семантик гуруҳни ажратиб олишда фарқловчи (дифференциал) сема бўлиб хизмат қилишини баён қилади¹. Семик таҳлил усули билан *ака* лексемасининг лексик маъно таркибида қуйидаги семалар ажратилди:

- 1) «киши»;
- 2) «эркак»;
- 3) «туғишган»;
- 4) «ёши катта».

Бу семаларнинг барчаси лексемани бошқа лексемага зидлаш асосида ҳосил қилинди. Натижада системавий тилшуносликнинг тамал тоши саналган фонологик зидланишлар ва ундаги дифференциал ҳамда интеграл белгилар ўзбек тили лексикологиясига олиб кирилди.

Лексемалар лексик маъносининг семик таҳлили жорий этилиши, ҳар бир лексеманинг лексик маъноси бир неча семалардан ташкил топиши, шу билан бирга лексеманинг лексик маъноси муайян тузилишга эга бўлиши ва бу тузилиш идеографик, услубий, туркумлик семаларини ўз ичига олишининг эътироф этилиши билан анъанавий кўп маъноли (полисем) лексемаларни бошқача номлашга тўғри келди. Шунинг учун ҳам Ш. Раҳматуллаев ундай лексемаларни полисемем лексемалар, бундай ҳодисани эса полисемия деб номлади.

Лексикологиянинг тавсифий босқичдан назарий босқичга кўтарилишида И. Кўчқортоев тадқиқотлари катта рол

¹ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. II наshr, Т., «Уқитувчи», 1975; III наshr, Т., «Уқитувчи», 1992, 67-бет.

ўйнади¹. Бу асарларда муаллиф Ф.де Соссюрнинг тилнинг белгилар системаси эканлиги ҳақидаги таълимотига асосланган ҳолда, ўзбек тилшунослиги тарихида биринчилардан бўлиб, лугат тарқибини системавий структур ўрганиш муаммосини кўтариб чиқди ва ўзбек нутқ феъллари мисолида лексемаларнинг системавийлик табиатини ёритиб берди. Р. Расуловнинг ҳолат феълларининг узвий (компонент) таҳлилига бағишланган тадқиқоти ўзбек системавий лексикологиясининг шаклланишида мустаҳкам пойдевор яратди².

70—80 йилларда ўзбек тили лексикасини тизим сифатида ўрганишга бағишланган бир қатор илмий асарлар дунёга келди. Улар орасида Р. Юнусов, С. Гиёсов, А. Цалкаламанидзе, Б. Жўраев, Р. Сафарова, М. Нарзиева сингари тадқиқотчиларнинг изланишлари алоҳида ажралиб турди³. Шунингдек, Ҳ. Шарипованинг юмуш феълларининг (1996), С. Мухаммедованинг йўналма ҳаракат феълларининг (1999) системавий таҳлилига бағишланган монографик асарларининг пайдо бўлиши ўзбек системавий лексикологиясини янги тадқиқотлар билан бойитди.

Ўзбек лексикологиясининг юқори босқичга кўтарилишида жаҳон системавий-структур тилшунослигининг энг яхши жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган ва ўзбек тилшунослари эришган ютуқларни синтезлаштирган «Ўзбек тили системавий лексикологияси асослари»⁴ китобининг юзага келиши катта воқеа бўлди. Асарда системавий тилшуносликнинг асосий тушунчаларини изчил баён қилиб бериш, лингвистик оппозициялар ва уларнинг лексик сатҳда намоён бўлиши, лексеманинг бошқа тил бирликлари тизимида тутган ўрни, унинг шакл ва

¹ Кўчқортюв И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Т., «Фан», 1977; Шу муаллиф. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. Т., «Ўқитувчи», 1977.

² Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Т., 1989; Шу муаллиф. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентности. Т., 1991.

³ Джурев Б. Структурно-семантическое исследование многозначных слов современного узбекского языка. АКД, Т., 1985; Гиёсов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. АКД, Т., 1983; Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш ҳақида. -Ўзбек тили ва адабиёти. 1974, 1-сон ва бошқалар.

⁴ Нейматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили системавий лексикологияси асослари. Т., «Ўқитувчи», 1995.

мазмун муносабатидан ташкил топган бутунлик эканлиги баён қилинади.

Муаллифлар ўзбек тилшунослигига илк бор лексеманинг шакл томонини ифодалаш учун А. Мартине фойдаланган *монема* атамасига қиёсан *номема* атамасини олиб кирдилар ва уни лексеманинг мазмун томони бўлган семемага зидлаган ҳолда ҳар қандай лексема номема ва семема муносабатидан ташкил топган бутунлик эканлигини таъкидладилар. Лексема семемасининг таркиби ёритиб берилди. Унинг таркибидаги уч хил сема: 1) атама семаси; 2) ифода семаси (коннотатив семалар); 3) вазифа семаси (функционал семалар) алоҳида-алоҳида баён қилинди. Бир семали ва кўп семали лексемаларни ажратишда муаллифлар, анъанавий лексикологиядан фарқли равишда, дистрибутив лингвистика ютуқларидан фойдаланган ҳолда, барқарор бирликлар ва нутқий кўриниш, эркин (ўхшаш) ва боғлиқ (ноўхшаш) қуршов тушунчаларига асосландилар. Лексемаларнинг парадигматик ва синтагматик муносабатларининг ёритилиши ҳамда уларнинг лексик-семантик гуруҳларга ва лексик-тематик (мавзу) тўдаларга ажратилиши, лексик-семантик гуруҳ аъзоларининг марказ-қуршовдан ташкил топиши, бу гуруҳда марказий лексемалар орасида градуонимик, гипонимик (жинс-тур), партонимик (бутун-бўлак), иерархик (поғонавий) муносабатлар каби қатор масалаларнинг ёритилиши билан ўзбек лексикологиясини туркийшуносликда юқори поғонага олиб чиқди.

Шунингдек, ўзбек тилшунослигига лисоний birlikларни мазмуний майдон асосида ўрганиш ҳам кириб келди. Дастлаб бу гоё ўзбек тилшунослигида И. Кўчқортоев томонидан баён қилинган бўлса, Ш. Искандарованинг ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон асосида ўрганиш тамойилларига, Ҳ. Шамсутдиновнинг ўзбек тилида функционал-семантик синонимлар, Ҳ. Ҳожиеванинг ўзбек тилида ҳурмат майдони тадқиқига бағишланган махсус монографик тадқиқотлари майдонга келдики, бу асарлар ўзбек тили лингвистик birlikларини мазмуний майдон, функционал-семантик гуруҳларга бўлиб ўрганишнинг афзалликларини намоён қилди ва системавий-структур тадқиқ усулларини кенгайтирди.

ЎЗБЕК ФРАЗЕОЛОГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Фразеология тилшуносликнинг бошқа бўлимларига нисбатан янги бўлимдир. У лексикология бағридан XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб мустақил бўлим сифатида ажралиб чиқди.

Фразеологиянинг алоҳида тилшунослик йўналиши сифатида шаклланиши машҳур рус тилшуноси В. В. Виноградов номи билан боғлиқдир.

Собиқ шўролар даврида бу империя ҳудудидаги барча тилларнинг фразеологияси В. В. Виноградов таълимоти асосида дунёга келди. Жумладан, ўзбек фразеологияси ҳам бундан мустасно эмас.

Ўзбек фразеологиясининг шаклланиши Ш. Раҳматуллаев, Я. Д. Пинхасов, М. Хусаиновлар номлари билан боғлиқдир¹. Бу муаллифлар В. В. Виноградовнинг фразеологизмга ёндашуви асосида ўзбек фразеологизмлари доирасини чегараладилар ва уларни уч гуруҳга таснифладилар: 1) фразеологик чатишма, 2) фразеологик бирлашма (бу-тунлик) ва 3) фразеологик қўшилма.

Фақат М. Хусаинов фразеологизмлар таснифига тўртинчи гуруҳни — идеомаларни киритди.

Ўзбек фразеологиясининг илмий асосда чуқур ўрганилиши ва такомиллашувида Ш. Раҳматуллаевнинг хизмати катта бўлди. У ўзининг қатор тадқиқотлари билан ўзбек фразеологиясига асос солди. В. В. Виноградов таъсирида У. Раҳматуллаев фразеологизмлар доирасини анча торайтирди ва фақат кўчма маънога асосланган барқарор бирикларнигина фразеологизмлар таркибига киритди. Хусусан, бу ҳақда у қуйидагиларни ёзади: «Ибора мустақил туркумларга мансуб биттадан ортиқ сўздан таркиб топган

¹ *Раҳматуллаев Ш. У.* Основные грамматические особенности различных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка. АКД, М, 1952. *Пинхасов Я. Д.* Фразеологические выражения в языке произведений Хаида Олимжана. АКД, Т, 1953; *Хусанов М.* Фразеология прозы писательницы Айдын. АКД, Самарканд, 1959; *Пинхасов Я. Д.* Ҳозирги ўзбек адабий тили (лексикология ва фразеология), Т., «Ўқитувчи» 1969; Шу муаллиф. Ўзбек тили фразеологияси ҳақида. Т., 1957; *Раҳматуллаев Ш.* Ҳозирги замон ўзбек тили, Т., «ЎзФАН», 1957; Фразеология қисми. Шу муаллиф. Фразеологик бирикмаларнинг асосий маъно турлари, «ЎзФАН», 1955, Шу муаллиф. (У.Турсунов, Ж.Муҳторов билан) Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., «Ўқитувчи», 1992 ва бошқалар.

бир бутун семантик ҳамда грамматик birlik сифатида тавдаланади. Ибора лугавий маъно англатиш учун хизмат қилади.

Шунга кўра у лугавий birlik ҳисобланади ва шу жиҳатдан сўз билан бир қаторга қўйилади. Масалан: *кўнглидан утказди* ибораси *уйламоқ* сўзини англатган маънони... билдиради. Бу ибораларда биттадан ортиқ сўз ўз маъно мустақиллигини йўқотган ҳолда, бир умумий маъно марказига бўйсунади»¹.

Муаллиф «Нутқимиз кўрки» асарида фразеологизмларга муносабатини яна ҳам аниқроқ баён қилади. Унинг фикрича, биттадан ортиқ лексик негиздан таркиб топган, тузилиш жиҳатидан бирикмага, гапга тенг, мазмунан сўзга эквивалент, яхлитлигича устама кўчма маъно англатувчи лугавий birlikка **ибора** (фразеологик birlik) дейилади. Бу ўринда «луговий birlik» дейиш билан иборани эркин боғланмадан, «биттадан ортиқ» деб таъкидлаш билан содда сўзлардан, «лексик негизлар» деб таъкидлаш билан аналитик формадан, «бирикмага, гапга тенг» деб таъкидлаш билан қўшма сўздан, «яхлитлигича устама кўчма маъно» деб таъкидлаш билан тўғри маъноли турғун бирикмадан фарқлаймиз»².

Бундан кўринадики, у фразеологизм деганда фақат кўчма маънога эга бўлган турғун бирикмаларнигина тушуниш тарафдори. Лекин кейинчалик собиқ шўролар даврида В. В. Виноградовнинг фразеологизмга ёйданиши ва уни уч туруҳга таснифлаш ўта субъектив эканлиги бир қатор мутахассислар томонидан танқид қилинди.

Ўзбек тилшунослигида ҳам фразеологизмларни белгилашда В. В. Виноградов андозаларидан четлаш ҳолатлари кузатила бошланди. Натижада фразеологизмлар таркибига фақат кўчма маъноли барқарор бирикмаларгина эмас, балки тилда олинган бирикма ҳолида мавжуд бўлиб, нутққа тийёр ҳолда олиб кириладиган барча барқарор бирикмалар киритила бошланди. Натижада мақол, мағал, ҳикматли сўзлар ҳам фразеологизмлар сифатида қарала бошланди»³.

¹ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т., «Ўқитувчи» 1975, 7—8-бетлар.

² Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки, Т., «Фан», 1970, 56-бет.

³ Хусайнов М. Фразеология прозы писательницы Айдын, АКД, Самарканд, 1959.

Шундай қилиб, фразеологизмларни тор ва кенг тушуниш пайдо бўлди. Энг муҳими, В. В. Виноградовнинг сунъий равишда уч гуруҳга бўлган семантик таснифи орқага сурилди. Унинг ўрнига фразеологизмларнинг ҳам худди бошқа луғавий бирликлар каби семантик тузилиш таҳлилига эътибор берилди бошланди. Фразеологизмларни ўрганишдаги бундай бурилишни ҳам Ш. Ш. Раҳматуллаевнинг ўзи бошлаб берди. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслигининг учинчи нашрида фразеологизмларнинг уч хил семантик таснифидан воз кечилади ва фразеологизмларнинг уч хил семантик тузилиш томонидан таҳлил қилинади.

Ўзбек фразеологиясининг янги мувафақиятларга эришувида Б. Йўлдошев, Абдумурод ва Абдуғофур Маматовларнинг хизматлари катта бўлди. Б. Йўлдошев фразеологизмларнинг коннотатив маънолари, бадиий тасвир воситаси сифатидаги имкониятларини атрофлича ёритиб берди. Абдумурод Маматов фразеологик норма муаммосини кўтариб чиқди ва фразеологик норма ҳамда фразеологик вариант ўртасидаги муносабатни кўрсатиб берди.

Абдуғофур Маматов эса, ўзининг қатор асарларида фразеологик шаклланиш муаммоларини ўртага қўйди ва унинг пайдо бўлиш омилларини ёритиб берди. Фразеологизмларнинг муҳим фарқловчи белгиси мазмуний қайта шаклланиш эканлигини кўрсатди.¹

Шундай қилиб, Ш. Раҳматуллаев асос солган ўзбек фразеология мактаби тобора такомиллашиб, ривожланиб бормоқда.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Ўзбек тилшунослиги лексикография соҳасида жуда катта тарихга эга эканлигидан хабардорсиз. Лекин ўрта аср лексикографиясида кўпроқ эътибор изоҳли ва таржима луғатларга қаратилган. XX асрнинг 40-йилларидан бошлаб лексикография йўналишлари ҳам кенгайди. Луғатнинг янги янги турлари: энциклопедик, имло, орфоэпик-морфем, частотали, терс, фразеологик, диалектал, этимологик луғатлар пайдо бўлди.

¹ Маматов А. Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. Т., «Фан», 1991; Маматов А. Ўзбек тилида фразеологик шаклланиш. ДДА. Т., 1999; Шу муаллиф. Фразеологизмлар шаклланишининг назарий асослари. Т., «Наврўз», 1997, 7-бет.

Илгари яратилган изоҳли луғатлар кўпроқ айрим муаллифларнинг, хусусан, Алишер Навоий асарларида қўлланилган сўзларни изоҳлашга қаратилган бўлса, 40-йиллардан бошлаб лексикография тилшуносликнинг алоҳида тармоғи сифатида шаклланиши натижасида унинг хилма-хил турлари майдонга келди. Умумий ва хусусий изоҳли луғатлар пайдо бўлди. Хусусан, А. Ю. Юнусовнинг «Физиологик терминларнинг изоҳли луғати» (1984), А. Ҳожиевнинг «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати» (1974), Ш. Раҳматуллаевнинг «Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати» (1978), «Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати», (1984), шу муаллифнинг Р. Шукуров билан ҳамкорликда тайёрлаган «Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати», Х. Ю. Бекмуҳаммедовнинг «Тарих терминларининг изоҳли луғати» каби луғатлар хусусий изоҳли луғатлар саналади.

Ўзбек тилининг барча лексемаларини изоҳлашга бағишланган луғат эса умумий изоҳли луғат ҳисобланади. 60 минг сўзни ўз ичига олган икки жилдди «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (1981) ўзбек лексикографияси тарихида ўзбек тилининг барча лексемаларини изоҳлашга қаратилган илк изоҳли луғатдир. Бу луғат катта меҳнат эвазига дунёга келган ва лексемалар маъноларини ёритишда кўплаб иллюстратив материалларга асосланган, пухта лексикографияк тамойилга таянган луғат бўлиш билан бирга, совет воқелиги ва совет тил сиёсатини ўзида тўла акс эттирган луғат ҳамдир. Шунинг учун унда акс этган сўзликнинг 40 фоизга яқини рус тилидан кириб келган лексемалардир. Ана шуни эътиборга олган ҳолда, истиқлол қўлга киритилиши биланок, ЎзРФА Тил ва адабиёт институти илмий жамоаси кўпжылдик «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни яратишга киришдилар.

Ўн олти минг сўзни ўз ичига олган «Ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати»нинг нашр этилиши (2001) ҳам бу йўлда қилинган ҳаракатларнинг дебочаси бўлди.

70-йилларда ўзбек энциклопедиясининг яратилиши ўзбек лексикографиясининг улкан ютуғи саналади. Бу луғат ўзбек лексикографияси тарихида илк қомусий луғат бўлганлиги билан қимматлидир. Шундай бўлишига қарамасдан унда ҳам совет воқелиги, шўролар сиёсати тўла акс этганлиги учун тарихимиз, миллий анъаналаримиз, маънавий меросимиз бузиб кўрсатилди. Шунинг учун мустақиллик даврида миллий энциклопедияни яратиш энг муҳим вазифа қилиб қўйилди. Унинг I жилдининг нашр этилиши маънавий ҳаётимизда катта воқеа бўлди.

Йигирманчи йиллар бошларида Е. Д. Поливанов томонидан ўзбек тилининг илк этимологик луғати яратилган бўлса ҳам, лекин у нашр қилинмасдан йўқолиб кетган эди. Проф. Ш. Раҳматуллаев томонидан «Ўзбек тилининг этимологик луғати» (2000) нинг нашр қилиниши ўзбек лексикографиясини юқори чўққига кўтарди.

СЎЗ ЯСАЛИШИ БЎЛИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Сўз ясаши муаммоси ўзбек тилшунослиги тарихида узоқ даврлардан буён олимлар диққатини жалб қилиб келади. Хусусан, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида ҳам, Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ҳам, Муҳаммад Чингийнинг «Келурнома», Фитратнинг «Сарф» асарларида ҳам сўз ясашига доир фикрлар баён қилинган. XX асрнинг 30—40-йилларида феъл ва от ясашига бағишланган махсус асарлар дунёга келди¹. Лекин сўз ясаши алоҳида ҳодиса сифатида ва бу ҳодисани ўрганувчи «Сўз ясаши» тилшунослик фанининг алоҳида бўлими сифатида илк бор А. Фуломов тадқиқотлари асосида XX асрнинг 40-йилларида шаклланди.

Муаллифнинг 1949 йилда нашр қилинган «Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида» номли мақоласида бу муаммога доир бир қатор масалалар ўша даврдаги тилшунослик назариялари қўлга киритган ютуқлар асосида илмий ечимини топди.²

А. Фуломов сўз ясаши ҳодисасининг шу кунга қадар тилшуносликнинг қайси бўлимида ўрганилгани ҳақида фикр юритар экан, у ҳинд-оврупо тилшунослиги андозалари асосида морфология таркибида ўрганиб келинганини танқидий баҳолайди ва бу ҳодисанинг ҳосиласи лексемани туғдирганлиги туфайли сўз ясаши тилшуносликнинг лексикология бўлимига кўпроқ даҳлдор эканлигини баён қилади. У бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Сўз ясаши масаласини биз ҳозиргача морфологик планда қараб келамиз, холбуки, сўз яшаш қандай бўлмасин бирор усул билан янги сўз ҳосил қилишдир. Демак, у лексика — сўз

¹ Улуғ Турсун. Ўзбекчада феълларнинг ясаши. Т., Самарқанд. 1930; Зокир Маруфов. Ўзбек тилида от ясовчи суффикслар. Т., «ЎзФАН», 1941.

² Фуломов А. Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида. Тил ва адабиёт институти асарлари. 1 китоб, Ўзбек тили грамматикасидан материаллар. Т., «ЎзФАН», 1949. 38-бет.

баҳсига қарашлидир. Эски грамматик таълимотга кўра, сўз ясалиши ва сўз ўзгариши морфологияда қараларди. Ҳақиқатда эса, булар формал жиҳатдангина ўхшаш, функционал жиҳатдан бошқа-бошқа ҳодисалардир: биринчиси — лексик ҳодиса, иккинчиси — синтактик ҳодиса. Бундан англашиладики, сўз ясалишининг морфологик планда қаралиши ҳинд-овропо тил билимининг установакаларига таянади; ҳинд-овропо тил билими, формал метод билан ишлайди ва ўз диққатини фонетика ва морфологияга бериб, сўз масаласини иккинчи даражали ўринга «ирғитади», семантика ҳодисаларини... сўзларнинг маънолари ҳақидаги таълимотни мутлақо ҳисобга олмайди».

Дарҳақиқат, сўз ясалиши тилнинг икки сатҳи билан узвий алоқадордир. Сўз ясалиши жараёни кўпроқ морфемалар қўшулуви билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, у морфология, тўғрироғи морфемика билан туташади. Ясовчи морфема билан асос морфеманинг қўшулуви натижасида эса, янги лексема вужудга келади. Демак, ясама сўз сўз ясалиш ҳосиласи бўлган бирлик саналади ва бу билан лексикология материалига айланади. Ана шу ҳосилани эътиборга олган ҳолда А. Фуломов сўз ясалишини дастлаб лексикология таркибида ўрганишни тавсия этади.

Лекин сўз ясалиши муаммоси билан изчил шуғулланиш жараёнида сўз ясалишининг лексикологиядан фарқ қиладиган соҳа эканлигини, унинг ўзига хос ўрганиш объекти мавжудлиги, шунинг учун ҳам сўз ясалиши морфемика билан морфология оралиғида тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида қаралиши лозим, деган хулосага келади. Муаллиф ёзади: «Сўз ясалиши тилшунослик фанининг айрим бир бўлими, мустақил лингвистик соҳа, тармоқ бўлиб, у сўзларнинг ясалишини, янги сўз ҳосил қилишнинг қонун-қоидаларини, моделларини, воситаларини, шу билан боғлиқ ҳолда сўзларнинг тузилишини текширади... Тилшуносликнинг бу бўлимида биринчидан, янги сўзларнинг қандай ҳосил қилиниши, иккинчидан, мавжуд ясалмаларнинг қандай пайдо бўлганлиги текширилади... Сўз ясалиш ҳодисаси ўзининг асосий, етакчи хусусиятлари билан грамматика ва лексикологияга яқин туради. Бу хусусиятларига кўра, сўз ясалиши илгари тилшуносликнинг айрим бир соҳаси эмас, балки морфологияда текширилиб келинган. Бундай ўрганиш энг асосий усулда сўз яшашнинг ҳам, форма яшашнинг ҳам бир типда (аф-

фиксал ясалиш) бўлиши... каби хусусиятларга асосланади»¹.

А. Фуломов ўзбек тилида сўз ясалиши муаммоларини монографик тадқиқ этиш чоғида фақат аффикслар ёрдамидагина эмас, балки ундан ташқари бир қанча воситалар ёрдамида янги сўз яшаш мумкинлигининг гувоҳи бўлади. Шунинг учун ҳам муаллиф уларни жамлаган ҳолда, ўзбек тилида сўз ясалишининг қуйидаги беш хил тури мавжуд эканлигини аниқлади: 1) морфологик (аффиксация); 2) синтактик (композиция); 3) лексик (транспозиция); 4) семантик; 5) фонетик².

Морфологик усул сўз яшашнинг бу кўрсатилган усулларида фақат биттаси эканлигини эътиборга олган ҳолда, А. Фуломов сўз ясалишининг фақат морфология билангина боғлиқ эмаслигига ишонч ҳосил қилди. Шунинг учун ҳам сўз ясалиши морфологиядан ҳам, лексикологиядан ҳам ажратилган ҳолда тилшуносликнинг алоҳида бўлими бўлиши лозим деган фикрга келди.

Шу туфайли «Ўзбек тили грамматикаси. I том, Морфология» китобида ўзбек тилшунослиги тарихида илк бор сўз ясалиши масаласи проф. А. Фуломов томонидан алоҳида бўлим сифатида ўрганилди.

Шундай бўлишига қарамасдан, бу даврда у сўзнинг ясалиш структураси билан морфемик ва морфологик тузилишлари ўртасидаги фарқланишларни эътиборга олмади. Шунинг учун ҳам муаллиф сўз ясалиши нимани текширади?—деган саволга сўз ясалиши бўлими сўзларнинг ясалишини, янги сўз ҳосил қилишнинг қонун-қоидаларини, моделларини ўрганиши билан бирга сўзларнинг тузилишини ҳам текширишини баён қилади. Бу ўринда сўзнинг бир неча тузилишига фонетик, морфемик, яслиш, морфологик тузилишларга эга бўлиши ва улар ўртасидаги фарқ муаллиф назаридан четда қолади.

Буни пайқаган А. Фуломов кейинчалик сўзнинг фонетик, семантик, морфологик ва яслиш структураларига эга бўлган мураккаб қурилма эканлигини баён қилади ва сўзнинг ҳар бир тузилишининг ўзига хос хусусияти, бошқа тузилишлар билан муносабати ҳақида фикр юритади.

¹ Ўзбек тили грамматикаси. I том, Морфология, Т., «Фан», 1975, 7-8-бетлар.

² Фуломов А.Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, 39-бет.

Унинг таъкидлашича, сўзнинг морфологик қисмларга бўлиниши сўз ясашга ҳам, сўзнинг формасини ясашга ҳам алоқадор: иккаласида ҳам ҳосил қилиш йўли (аффиксация) ва воситаси бир хил. Лекин сўзнинг тузилишини ўрганиш — уни қисмларга бўлиш икки хил: морфологик таҳлил ва сўз ясаш таҳлили. Морфологик таҳлил сўзнинг морфологик тузилишини — морфемалар таркибини аниқлайди, шунга кўра у морфема таҳлили деб ҳам юритилади. Бундаги икки қисмга бўлиниш хусусияти “ўзак ва аффикс” тусидаги грамматик зидлик ҳолатидир. Сўз ясаш таҳлили сўзнинг ясалиш структурасини — ясама сўзнинг тузилишини аниқлайди. Бунда: ясовчи ва ясалма, бу икки қисм орасидаги мазмуний-морфологик муносабат белгиланади. Масалан, *яхшилиқ* (*яхши*-ясовчи сўз, *яхшилиқ*-ясалма)... Бундай ясашни дериватология текширади: ўзак + *аффикс* ёки негиз + *аффикс*: *нотинчлик*. Бунда аффикс дериватор саналади¹.

Кўринадики, муаллиф бу ўринда сўзнинг ясалиш тузилишини морфологик тузилишдан фарқлаган ҳолда доимо уч қисмдан иборат эканлигини таъкидлайди: ясовчи асос (ўзак ёки негиз) + *деривант* = *ясалма* (дериватор).

А. Фуломов сўзнинг ясалиш тузилиши ҳақида фикр юритар экан, ясалма билан ясовчи қисм ўртасидаги мазмуний давомийлик (мотивация) тушунчасига катта эътибор беради. Дарҳақиқат, бу сўз ясалишида муҳим ўрин эгаллайди.

Сўз ясалиши ҳам объектив борлиқдаги ҳар қандай генетик жараён каби, Дарвиннинг турларнинг келиб чиқиши таълимотидаги ирсият ва ўзгарувчанликни ўзида намоён қилади. Маълум ясовчи қўшимча қўшилиб ҳосил қилинган янги лексема ясашга асос қисмининг маъносини давом эттиради. А. Фуломов шунинг учун ҳам ясама сўзларда янги ҳосил қилинган элемент билан аввалгиси (ясашга асос бўлгани) ўртасида мазмуний алоқа мавжудлигига эътибор қаратилиши лозимлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши бўлимининг шаклланиши, бу бўлимга доир атамалар тизимининг изга солинишида профессор А. Фуломовнинг хизмати катта бўлди.

¹ Ўзбек тили грамматикаси, I том, 15-16-бетлар.

А. Фулом асос солган сўз ясалиши назариясини акад. А. Ҳожиёв янги чўққига олиб чиқди¹. У А. Фуломов йўл қўйган айрим ноаниқликларни бартараф қилишга ҳаракат қилди. Хусусан, сўзнинг морфемик ва морфологик тузилиши бўйича йўл қўйилган ноаниқликка барҳам берди. Муаллиф сўзнинг морфемик тузилиши деганда, унинг неча маъноли қисмлардан — морфемалардан иборат эканлигини, сўзнинг морфологик тузилиши деганда эса, унинг форма яшашга асос бўлган ва форма ясовчи қисмини, яъни икки қисмни назарда тутиш лозимлигини таъкидлайди. Бу жиҳатдан А. Ҳожиёв сўзнинг морфологик тузилиши билан сўз ясалиш тузилиши ўртасида қандайдир яқинликни кўради. Ҳар иккиси ҳам икки таркибий қисмдан — **яшашга асос** ва **ясовчи** қисмдан ташкил топади. Лекин улар ясовчининг нима яшашга кўра фарқланишини таъкидлайди: сўзнинг янги шаклини ҳосил қилса шакл ясовчи, бир лексемадан янги лексема ҳосил қилса, сўз ясовчи деб қарайди. Шунга кўра морфологик тузилиш қисмлари билан сўз ясалиши тузилиши қисмларини ҳам ўзига хос номлайди: шакл яшашга асос+шакл ясовчи+янги сўз шакли; сўз яшашга асос+сўз ясовчи+янги сўз (янги лексема). Ана шу асосда морфология ва сўз ясалишини бир-биридан фарқлайди. Шакл ясалиши «морфология»нинг, сўз ясалиши эса «сўз ясалиши» бўлимининг объекти саналади.

У рус тилшунослиги андозалари асосида А. Фуломов, С. Усмонов, О. Қосимхўжаева каби олимлар тадқиқотлари орқали ўзбек тилшунослигига кириб қолган ва мактаб грамматикаларидан қатъий ўрин олган **ўзак** (корень) ва **негиз** (основа) тушунчаларига ва бу тушунчаларни ифодалайдиган атамаларга умуман эҳтиёж йўқлигини таъкидлайди. Муаллиф бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Бундай қараганда, «негиз»ни сўзнинг лексик маъно ифодаловчи қисми, сўздан шакл ясовчи аффикслар олиб ташлангандан қолган қисми, деб тушуниш ва таърифлашда тўғри илмий назарий асос (принцип) бордек кўринади, яъни, бунда шакл ясалишига асос бўладиган қисм негиз деб қаралади. Лекин... *теримчиларимизга* сўзининг *теримчи* қисми *тер+им+чи* каби таркибий қисмларга бўлинади. Демак, *терим* сўзида *тер* ўзак экан, *ўз-ўзидан теримчи* сўзига нисбатан

¹ Ҳожиёв А. Ўзбек тилида сўз ясалиши. Т., Ўқитувчи, 1987; Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Т., Ўқитувчи, 1979.

унинг *терим* қисми нима бўлади, деган савол туғилади... Шундай экан, сўз тузилишини юқоридагича қисмларга ажратиш ва таърифлаш тўла ва тўғри (асосли) бўла олмайди¹.

Шундай қилиб, муаллиф «сўз ясалиши баҳсида ясама сўз ҳосил қилувчи компонентлар ўрганилиши»ни, «ясама сўз ҳосил қилувчи компонентлар шу сўзнинг ясалиш тузилишини ташкил қилиши»ни, сўз ясалиш тузилиши эса фақат икки қисмдан – ясашга асос+ясовчи қисмдан иборат бўлишини таъкидлайди.

Сўзнинг морфологик таҳлили унинг фақат ясалишига оид тузилишини ўз ичига олишини, шакл ясалиш тузилиши эса, сўзнинг шакл ясовчи кўшимча ва ёрдамчилардан иборат бўлишини баён қилади. Масалан, *унумдорлик* +*ни* сўзнинг морфологик тузилиши икки қисмдан-шакл ясалишга асос бўлган қисм *унумдорлик* ва шакл ясовчи қисм *-ни* дан иборат эканлигини, *унумдорлик* қисмининг ички тузилишининг морфологияга даҳли йўқ эканлигини, бу тузилиш сўз ясалиш тузилишига алоқадор эканлигини таъкидлайди.

Маълум сўз туркумларининг ясалиш доирасида қилинган тадқиқотлар ўзбек тили сўз ясалиши ҳақидаги таълимотнинг ривож учун муҳим ҳисса бўлиб кўшилди².

Хусусан, профессор Ё. Тожиев сўз ясовчи кўшимчаларнинг полифункционаллиги масаласини, унинг аффиксал омонимия билан муносабатини чуқур таҳлил этади.

ЎЗБЕК ИЛМИЙ МОРФОЛОГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Ўзбек тилининг фонетикаси, морфологияси ва синтаксисини алоҳида-алоҳида бўлимлар сифатида изчил равишда дастлаб Фитрат ўрганди ва ўзбек тилшунослиги тарихида ўзбек тили грамматикасига асос солди. Бу грамматика «Сарф» ва «Наҳв» номлари билан юритилиб, 1925 йилдан 1930 йилгача олти марта нашр қилинди³. Шундан сўнг

¹ *Ҳожиёв А.* Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши, 37-бет

² *Тожиев С.* Ўзбек тилида аффикслар синонимияси. Т., «Университет», 1991; Шу муаллиф. Ўзбек тилида аффиксал синонимия. I китоб, Т., «Фан», 1981; II китоб, Т., «Фан», 1987; Шу муаллиф. Ўзбек тилида аффиксал синонимия. Т., «Университет», 1991.

³ *Фитрат.* Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Сарф. Биринчи китоб, 6- босма, Самарқанд. Т., 1930.

М. Шамсиев, Шербекларнинг «Ўзбек тили грамматикаси» (Т., 1932) ва Ҳ. Қаюмий, С. Долимовларнинг «Грамматика» асарлари майдонга келди.¹

Демак, бу муаллифлар Фитратдан фарқли равишда ўзбек тилшунослигига грамматика атамасини олиб кирдилар. Лекин грамматиканинг қисмлари эскича сарф ва наҳв атамалари билан қолаверди.

Ўзбек тилшунослиги тарихига морфология ва синтаксис атамаларини О. Усмонов ва Б. Азизовлар олиб кирдилар.²

Лекин бу асарлар мактаб ўқувчилари учун ёзилган дарсликлар бўлиб, лингвистик ҳодисаларни чуқур илмий таҳлил қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган эди.

Ўзбек тили грамматик қурилишини чуқур илмий тадқиқ қилиш 40-йиллардан бошланди. Бу ҳаракатнинг яловбардори А. Фуломов саналади. У бу даврда ўзбек илмий морфологиясига доир бир қатор асарлар ёзди³. Шу билан бирга, Улуғ Турсуннинг кўмакчилар, Ҳ. Комилованинг келишиклар, З. Маъруповнинг от ва сифат юзасидан олиб борган тадқиқотлари ўзбек илмий грамматикасининг яратилишидаги дастлабки ҳаракатлардан бўлди.

50-йилларда эса, ўзбек тилшунослигининг барча илмий кучлари биринчи илмий ўзбек тили грамматикасини яратишга сафарбар қилинди. Бу йилларда «Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар» рукни остида ўзбек тилининг барча сатҳлари бўйича бир нечта рисолалар эълон қилинди. Улар орасида А. Фуломнинг «Ўзбек тилининг морфологиясига кириш» (1953), «Феъл» (1954), С. Усмоновнинг «Ўзбек тилида ундовлар» (1953), Ҳ. Комилованинг «Ўзбек тилида сон ва олмош» (1953), М. Асқарова, Р. Жуманиёзовларнинг «Ўзбек тилида равишдош ва сифатдош» (1953), С. Фузаиловнинг «Ўзбек тилида равишлар» (1953), Ш. Шоабдурахмоновнинг «Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар» (1953) сингари асарлари дунёга келди. Ана шу рисолалар асосида 1958 йилда ўзбек тилшунослиги тарихида бирин-

¹ Қаюмий Ҳ. Долимов С. Грамматика, I бўлим, Сарф. Т., 1934; II қисм, Наҳв. Т., 1933.

² Усмон О. ва Б. Азизов. Грамматика. I бўлим, морфология, Т., 1938, II бўлим, Синтаксис. 1938.

³ Фуломов А. Ўзбек тилида келишиклар, Ўз. ФАН, Асарлар, II. Т., 1940; Шу муаллиф. Ўзбек тилида кўплик категорияси. Т., "ЎзФАН", 1944 ва бошқалар.

чи маротаба ўзбек тилининг фонетик, лексик, морфологик сатҳларини; шунингдек, ўзбек тили графикаси, орфография ва орфоэпиясини ўз ичига олган йирик асар майдонга келди. Бундай асарнинг пайдо бўлиши ўзбек тилшунослиги тарихида катта воқеа эди. Бу асар босилиб чиққандан сўнг ўзбек тили морфологиясининг айрим соҳалари махсус монографик тадқиқот объекти бўлди. Жумладан, сўзнинг морфологик тузилишига бағишланган С. Усмоновнинг докторлик ва О. Қосимхўжаеваларнинг номзодлик диссертациялари ва рисоалари майдонга келди. А.Ҳожиёвнинг «Феъл», «Кўшма, жуфт, такрорий сўзлар» (1963), «Ўзбек тилида кўмакчи феъллар» (1966), «Тўлиқсиз феъллар» (1970) сингари йирик монографиялари яратилди. Шунингдек, ўзбек тилшунослари эришган барча натижаларни жамулжам этиб ёзилган акад. А. Н. Кононовнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тили грамматикаси» (1960) китобининг яратилиши ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. «Ҳозирги замон ўзбек тили. Фонетика, Графика, Орфография, Орфоэпия, Лексикология, Морфология» китоби яратилгандан сўнг ўзбек тили морфологиясига доир янги тадқиқотларни эътиборга олган ҳолда икки жилдди «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (Т., «Фан», 1966), «Ўзбек тили грамматикаси», I том, Морфология (Т., «Фан» 1975). II том, Синтаксис (Т., 1976) асарларининг майдонга келиши эса, ўзбек тили грамматикасининг такомиллашувига катта рол ўйнади. Бу жиҳатдан кейинги асар айниқса, катта аҳамиятга эга бўлди. У ўзбек тилшунослигининг сўнги ютуқларини эътиборга олган ҳолда яратилди. Бу асарда биринчи маротаба сўз ясалиши морфология таркибидан чиқарилган ҳолда алоҳида бўлим сифатида ўрганилди. Шунингдек, ўзак морфемалар билан аффикс морфемалар оралиғида рўй берадиган ва бугунги кунда **морфонология** атамаси остидаги махсус бўлимнинг ўрганиш объекти сифатида қаралаётган турли хил фонетик ўзгаришлар ҳам «Аффиксациядаги фонетик ўзгаришлар» сарлавҳаси остида алоҳида тадқиқот объекти бўлди.

Грамматик категорияларни белгилашда грамматик шаклларнинг маъно умумийлиги ва уларнинг ўзаро зидланиши, эътиборга олинди. Жумладан, кўпликни билдирувчи махсус грамматик шаклнинг бирликни билдирувчи нол шаклга зидланиши, бирлик-кўплик формасидаги грамматик оппозиция сон категориясини ташкил этиши ҳақида фикр юритилади (62-бет).

Шунингдек, грамматик шаклларни парадигматик муносабатда ўрганиш муаммоси кўтарилади. Асарда ўзбек тилшунослиги тарихида биринчи бор «бир сўзнинг ҳамма шакллари биргаликда парадигмани ташкил қилиши», «парадигма шу сўзнинг шакллар системасини кўрсатиши», «морфологиянинг сўз шаклларини текширадиган қисми парадигматика саналиши» ҳақида фикр юритилади (65-бет).

Бу асарнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, шу давргача бир қатор муаллифларнинг тадқиқ усулига айланган рус тилшуносларининг андозалари асосида ўзбек тилини ўрганиш тамойилларидан воз кечишга, ўзбек тилининг ўз ички материалларига таяниб муайян лингвистик категориялар ҳақида фикр юритишга ва уларнинг ўзига хос томонларини ёритишга ҳаракат қилдилар.

Муаллифларнинг бундай мақсадлари ва эришган натижалари асарнинг сўзбошисидаёқ баён қилинади. У ерда таъкидлашларича, ҳар бир ҳодисани бевосита тил материалларидан келиб чиқиб изоҳлашга, ҳодисаларнинг ҳақиқий моҳиятини очишга эришилди. Бу нарса янги-янги илмий хулосаларга эришиш билан бирга, айрим ҳодисаларнинг ҳозиргача бўлган талқини билан эндиги талқини ўртасидагина эмас, шунингдек, уларнинг эски атамаси билан янги атамаси ўртасида ҳам маълум номувофиқлик келиб чиқади» (5-бет).

Бу жиҳатдан асарнинг «От» ва «Феъл» қисмларида худди ана шундай катта ўзгаришлар рўй берди. Хусусан, отларда сон, эгалик категориясининг ифодаланиши шу даражада мукамал, шу даражада ўзбек тили материалларига асосланиб, ўзига хос томонларини чуқур ёритиб берилдики, у туркология фанида от туркумига бағишланган энг сара асар бўлиб қолди.

Шунингдек, феъл қисмида ҳам кўмакчи ва тўлиқсиз феълларнинг вазифалари ўзбек тилининг бой материалларига асосланиб чуқур таҳлил этилди. Шу даврга қадар феълнинг грамматик категориялари сирасида қаралиб келинаётган бир қатор категориялар ўзбек тилига хос эмаслиги (масалан, «вид» категорияси, «ўтимли-ўтимсизлик» категорияси) баён қилинди ва улар ўзбек тилининг грамматик категориялари сирасидан чиқариб ташланди.

Сўзнинг грамматик шакли ва грамматик категориялари ҳақидаги тадқиқотлар кейинчалик ўзбек тилининг материаллари асосида яна ҳам чуқурлаштирилди. **Сўз ўзгари-**

ши ва **шакл ясалиши** каби сўзнинг грамматик шакллари-ни икки гуруҳга ажратишга ҳеч қандай асос йўқ эканлигини таъкидлаган, ҳозирги ўзбек тилидаги грамматик шакл ва грамматик категорияларни ўрганишга бағишланган махсус асарнинг майдонга келиши ўзбек илмий морфологиясининг янада ривожланишига олиб келди¹.

Ўзбек тилида аффиксларнинг баъзан ортиқча қўлланилиши, унинг сабаблари, адабий меъёрга муносабати каби масалаларнинг Н. Маҳкамов томонидан атрофлича ёритиб берилиши ҳам ўзбек тилшунослиги тарихида катта воқеа бўлди².

ЎЗБЕК ТИЛИ ИЛМИЙ СИНТАКСИСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Ўзбек тили синтаксиси тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида дастлаб Фитрат томонидан «Наҳв» атамаси остида ўрганилди. Шундан сўнг Ҳ.Қаюмий ва С. Долимовлар ҳам икки қисмлик «Грамматика» асарини ёзиб, иккинчи қисмини «Наҳв» деб номладилар (1933).

Ўзбек тилшунослигида биринчи мартаба синтаксис номи остида О.Усмонов ва Б.Азизовлар мактаб грамматикасини нашр этдилар (1939).

Шуни таъкидлаш керакки, бу яратилган китоблар ўзбек тилининг синтактик қурилиши юзасидан изчил маълумот берувчи илк асарлар сифатида қадрлидир. Лекин улар фақат болаларни ўқитиш учун мўлжалланганлиги сабабли амалий қимматга эга бўлиб, синтаксис ҳодисаларини чуқур илмий таҳлил қилишни ўз олдларига мақсад қилиб қўймаган эди.

Ўзбек тили синтактик birlikларини илмий асосда атрофлича ўрганиш XX асрнинг 40-йилларидан бошланди. Синтактик сатҳ birlikларини Оврупо тилшунослигининг ютуқлари асосида чуқур ўрганиш ҳам А. Фулом номи билан боғлиқдир.

У «Ўзбек тилида аниқловчилар» мавзусидаги номзодлик диссертацияси ҳамда бу диссертация асосида майдонга келган худди шу номдаги рисоласи (Т., 1942), «Ўзбек тилида сўз тартиби» (Т., 1947), «Содда гап» (Т., 1948—

¹ Ҳожиев А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши, Т., «Ўқитувчи», 1979.

² Маҳкамов Н. Адабий норма ва плеоназм. Т., «Фан», 1998.

1955) сингари рисоалари билан ўзбек илмий синтаксисининг пойдеворини яратди.

Шундан сўнг А. Н. Кононовнинг «Ўзбек тили грамматикаси» (Т., 1948) асарининг рус тилида нашр этилиши ва унда ўзбек тилининг барча сатҳлари, жумладан, синтактик сатҳ бирикларининг ҳам тадқиқ этилиши ўзбек тили синтаксисига кенг илмий жамоатчилик диққатининг жалб этилишига туртки бўлди.

40-йилларга келиб синтаксисга эътиборнинг қаратилиши бежиз эмас эди. 30–40-йиллардан собиқ шўролар даврида авж олган марризм таълимоти тилшуносликни ҳам сиёсатлаштиришга интилди ва морфологияни буржуача ёндашув деб баҳолаб, асосий эътиборни синтаксисга қаратди. Шу даврда Н. Я. Марр назарияси таъсирида бўлган ва И. И. Мешчаниновнинг марризм руҳидаги асарларидан илҳомланган ёш тадқиқотчи А. Ф. Фулом бу ҳақда қуйидагиларни ёзади:» ...Ҳинд-оврупо тил билими формал метод билан ишлайди ва ўз диққатини фонетика ва морфологияга бериб, сўз масаласини иккинчи даражали ўринга иргитади, семантика ҳодисаларини мутлақо ҳисобга олмайди. Янги тил билими... грамматика бўлимларининг янги схемасини беради: бу схема бўйича морфология боби йўқолиб, унинг сўз ясалиши бўлими лексикага, сўз ўзгариши баҳси синтаксисга ўтади»¹.

Лекин А. Фулом кейинчалик бундай қарашга танқидий ёндашди. Морфология ва синтаксисни грамматиканинг ўзаро боғлиқ ва бир-бири билан тенг ҳуқуқли икки бўлими сифатида эътироф этиб, бутун илмий фаолияти давомида бунга амал қилди. А. Фулом томонидан 1948 йилда ёзилган «Содда гап» асари 1963 йилда А. Фулом ва М. Асқаровлар томонидан олий ўқув юртлари ўзбек филологияси факультетлари талабалари учун дарслик сифатида ёзилган «Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис» китобига материал бўлиб хизмат қилди. Бу китоб олий ўқув юртлари учун синтаксисдан ёзилган биринчи дарслик бўлиши билан бирга, биринчи илмий асар ҳамдир. Шунинг учун ҳам у ҳозирги кунгача уч марта қайта ишланиб, тўлдирилиб нашр қилинди ва асосий дарслик сифатида фойдаланиб келинмоқда. Содда гап синтаксиси ҳақидаги таълимотнинг

¹ *Фуломов А. Ф. Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида.* – Ўз ФА Тил ва адабиёт институти асарлари, биринчи китоб, ўзбек тили грамматикасидан материаллар, - Ўз ФАН, Т., 1949, 37-38-бетлар.

ривожланишида Ҳ. Комилованинг «Гапда сўзларнинг боғланиши» (Т., 1955), Ф. Абдурахмоновнинг «Гапнинг ажратилган иккинчи даражали бўлаклари» (Т., 1956), Ҳ. Болтабоеванинг шу номдаги рисоалари (Фаргона, 1957), Д.Ашурованинг «Гапнинг уюшган бўлаклари» (Т., 1962), А. Сайфуллаевнинг ундалмаларга, кириш ва киритмаларга бағишланган тадқиқотлари, Ф. Убаеванинг «Ҳол» асари, А. Аҳмедовнинг сўроқ гаплар (1965), А.Сафаевнинг бош ва иккинчи даражали бўлақлар, И. Расуловнинг бир составли гаплар, Б.Ўринбоевнинг атов гаплар, сўзлашув нутқи синтаксиси тадқиқига қаратилган асарлари катта хизмат қилди.

Ўз ФА Тил ва адабиёт институти илмий ходимлари томонидан икки жилдли «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (Т., «Фан» 1966) ва икки жилдли «Ўзбек тилининг грамматикаси» (Т., 1975) асарларининг яратилиши ўзбек тилшунослигининг катта ютуғи бўлди. Унда содда гап синтаксиси янги кузатишлар билан тўлдирилди.

Илгари гаплар объектив воқеликни ифодалаш ва предикатив белгисига кўра дихотомик тамойил асосида икки гуруҳга—содда ва қўшма гапларга ажратилган бўлса, кейинги икки асарда гаплар ана шу белгисига кўра политомик тамойил асосида содда, мураккаб ва қўшма гапларга ажратилди. Содда ва қўшма гаплар юқоридаги белгиларга кўра зидланишнинг икки кутбида турса, мураккаб (мураккаблашган) гаплар бу зидланувчилардан ҳар иккисининг муайян белгиларини ўзида намоён этувчи оралиқ ҳолат қилиб кўрсатилади. Бу фикр Ф. Абдурахмонов томонидан 1971 йилда Москвада нашр этилган «Туркий тиллар тузилиши ва тарихи» тўпламидаги «Мураккаблашган гаплар синтаксиси» мақоласида акс этди.

Шуни таъкидлаш керакки, юқорида санаб ўтилган асарларнинг барчасида синтаксиснинг марказий бирлиги бўлган гапнинг асосий белгиси сифатида предикативлик эътироф этилади. Предикативлик рус тилшунослигида атрибутив мантиқ таъсирида шаклланган эга билан кесимнинг муносабати сифатида белгиланди. Гап бўлаклари ҳам предикатив муносабатни ифодалашда иштирок этиш даражасига кўра икки гуруҳга бўлинди: 1) предикатив муносабатда иштирок этадиган бўлақлар, 2) предикатив муносабатда иштирок этмайдиган бўлақлар.

Биринчи гуруҳ гап тузилишининг асоси, зарурий бўлақлари ҳисобланди ва улар бош бўлақлар номи билан юри-

тилди. Атрибутив мантиқда ҳукм аъзолари бўлган субъектга эга, предикатга эса кесим тенглаштирилди. Мантиқда предикат субъектнинг белгисини ифодаловчи қисм сифатида қаралгани учун грамматикада ҳам кесим эганинг белгисини билдирувчи бўлак деб қаралди. Шундан келиб чиққан ҳолда гапда абсолют ҳоким бўлак эга, нисбий ҳоким бўлак (иккинчи даражали бўлақларга нисбатан ҳоким, эгага нисбатан тобе қисм) кесим деб ҳисобланди.

Предикатив муносабат таркибига кирмайдиган бўлақлар гапнинг конструктив бўлмаган, нозарурий, шу сабабли иккинчи даражали бўлақлари саналди.

Бош бўлақлар икки аъзо, икки чўққидан иборат деб қаралгани туфайли, бу бўлақларнинг гапда қатнашишига кўра улар икки гуруҳга бўлинди: 1) бир составли гаплар; 2) икки составли гаплар.

Бир составли гапларнинг монографик тадқиқига бағишланган И. Расуловнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар» (1974) номли йирик тадқиқоти дунёга келди.

Гапнинг шаклий тузилиш бирликлари гап бўлақлари рукни остида ўрганилгандан буён гап бўлақларини белгилаш тамойили сифатида бу бирликларнинг гаптаги бошқа синтактик бирликлар билан тобе муносабати белгиланди. Гап бўлақлари фақат тобе муносабат асосидагина аниқланди. Тобе муносабатга киришмайдиган гапнинг синтактик аъзолари гап бўлақлари рукнидан ташқарида қолди. Тенг муносабатдаги бўлақлар ҳам бошқа қайсидир бўлақка тобе муносабатда бўлишига қараб, гап бўлағи таркибига киритилди. Натижада гапнинг таркибида иштирок этувчи ва мазмунига қўшимча маъно элтувчи синтактик бирликлар гапнинг синтактик тузилиш бирликлари сирасидан чиқарилди.

Ундалмалар, кириш қурилмалар бўйича узоқ йиллар илмий тадқиқот олиб борган А. Сайфуллаев уларнинг гап таркибида муайян семантик-функционал қимматга эга бўлишига қарамасдан гап бўлақлари саналмаслигига эътироз билдирди, ундалма ва кириш қурилмаларни ҳам гап бўлақлари қаторига киритишга ҳаракат қилди. Гап бўлақларини анъанавий икки даражага бўлишга танқидий ёндошган ҳолда, уч даражага ажратишни маъқул кўрди ва кириш қурилмалари, ундалмаларни учинчи даражали бўлақлар сарасига киритишни тавсия этди.

Бу ўзбек тилшунослигида рус тилшунослиги андозалари асосида вужудга келган гапни бўлақларга ажратиш та-

мойилига илк эътирознинг намоиши эди. Афсуски, шундай катта муаммони кўтариб чиққан А. Сайфуллаев гапни бўлақларга ажратишнинг мавжуд тамойили қандай камчиликларга эга эканлигини, уни қандай қилиб бартараф қилиш йўллари, қандай тамойилга суянса зиддият бартараф бўлиши мумкинлигини кўрсатиб беролмади. Лекин мавжуд тамойилга билдирилган эътирознинг ўзи ўзбек тилшунослигида бир воқеа бўлди ва кейинги тадқиқотчиларни бу муаммо бўйича чуқур ўйлашга даъват этди.

«Гап ҳақида синтактик назариялар» китобининг нашр этилиши (Т., 1988), гапда икки чўққили (иккита бош бўлақни эътироф этувчилар) назариянинг келиб чиқиш илдизлари, гапни бўлақларга ажратиш тамойиллари ва унда йўл қўйилган камчиликларни кўрсатиб беришда катта аҳамиятга эга бўлди. Унда туркий тиллар синтактик тузилишида энг муҳим конструктив бўлақ кесим эканлиги, шунинг учун ҳам туркий тиллар учун бир чўққили назария мувофиқ эканлиги, гап бўлақларини гапнинг ана шу мазмуний ва грамматик маркази бўлган кесим билан муносабатига қараб белгилаш лозимлиги таъкидланди. Айни пайтда гап бўлақлари икки даражага эмас, бир неча даражаларга бўлиниши мумкинлиги кўрсатилди.

Ўзбек тили содда гап синтаксисининг такомиллашувида Б. Ўринбоевнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тилида вокатив категория» (Т., 1972), Н. Маҳмудовнинг «Ўзбек тилидаги содда гапларда мазмун ва шакл ассиметрияси» (Т., 1984) монографиялари катта аҳамиятга эга бўлди. Бу асарлар ўзбек тили синтаксисини янгича қарашлар, янги йўналишлар билан бойитди.

Ўзбек тили содда гап синтаксисининг шаклланиши ва тараққиётида А. Фулом хизмати қанчалик катта бўлса, қўшма гап синтаксисининг шаклланиши ва тараққиётида академик Ф. Абдураҳмонов ва профессор М. Асқаровларнинг хизмати шунчалар улугдир.

Ўзбек тилининг қўшма гапларига доир илк асар Ҳ. Ғозиевга мансубдир. У 1941 йилда «Ҳозирги замон ўзбек тилида эргашган қўшма гапларнинг состави» номли асари билан ўзбек тилшунослигида қўшма гап синтаксисини ўрганишни бошлаб берди. 1955 йилда Фаҳри Камол «Қўшма гапларга доир масалалар» китобини нашр этди ва унда қўшма гапларнинг мақоми, уларнинг таснифи ҳақида дастлабки маълумотлар берди.

Туркологияда қўшма гапларга доир яратилган энг сара асарларни чуқур таҳлил этган ва уларга танқидий ёндашган ҳолда Ф. Абдурахмонов «Қўшма гап» (Т., 1957), «Қўшма гап синтасиси асослари» (Т., 1958), «Қўшма гап синтасиси» (Т., 1964), М. Асқарова «Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар» (Т., 1960), «Ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар» (Т., 1966) сингари китобларини нашр этиб, ўзбек тили қўшма гап синтасисининг илмий асосларини яратиб бердилар.

Қўшма гап қисмларининг ўзаро семантик, грамматик, интонацион муносабатларига кўра Ф. Абдурахмонов томонидан қўшма гаплар уч гуруҳга бўлинади: 1) боғланган қўшма гаплар; 2) эргаш гапли қўшма гаплар; 3) боғловчисиз қўшма гаплар¹.

М. Асқарова эса қўшма гап қисмларининг мазмун муносабаги, тузилиши ва боғланиш йўллари хилма-хил эканлигини кўрсатиб, ана шу белгига кўра қўшма гапларни дастлаб икки гуруҳга бўлади: 1) боғланган қўшма гаплар; 2) эргашган қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапларни эса юқоридаги икки турнинг «ўткинчи типи» сифатида ажратади².

Ҳар икки муаллиф ҳам қўшма гапларни икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг мазмуний ва грамматик муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида эътироф этади. Қўшма гап таркибидаги содда гапларни белгилашда эса қисмларнинг таркибидаги эга ва кесим муносабати эътиборга олинади.

Қўшма гап таркибидаги содда гапларни белгилашда боғланган ва боғловчисиз турида қийинчилик туғилмаса ҳам, лекин эргашган қўшма гапларда эргаш гапларнинг гап ёки гап асаслигини белгилаш осон эмас эди. Шунинг учун ҳам Ф. Абдурахмонов эргашган қўшма гаплар билан содда гапларни фарқлаш асослари ҳақида қуйидагиларни ёзади. «Эргаш гапни ҳам гап деб тушунар эканмиз, эргаш гап ҳам гапнинг ўзига хос хусусиятларини ўзида акслантириши керак. Эргаш гап маълум фикр тугаллигини ифодалаши, предикативлик хусусиятига эга бўлиши ва модал

¹ *Абдурахмонов Ф.А.* Қўшма гаплар синтасиси асослари. Т., ЎзФАН 1958, 11-бет.

² *Фулом А. Ф., Асқарова М.* Ҳозирги замон тили. Синтасис. Т., «Ўрта ва олий мактаб», 1961, 162-бет; *Асқарова М.* Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Т., ЎзФАН, 1960, 7-бет.

муносабатларни ифодалаш шарт. Эргаш гап ўз таркибида эга ва кесимга эга бўлгандагина гапнинг асосий белгиларини ўзида ифодалай олади. Таркибида ўз эгаси бўлмаган синтактик конструкциялар сўз бирикмаси маълум бир синтактик оборот бўлиб қолади»¹.

Эргаш гапларни аниқлашдаги бу тамойил ўзбек тилшунослигининг таянч нуқтаси бўлиб қолди. Лекин ўзбек тилшунослигига бир чўққили назариянинг кириб келиши эргаш гапларни белгилаш тамойилига ҳам ўзгариш киритди. Икки чўққили назарияда эргашган қўшма гапларни содда гаплардан фарқлашда эргаш гапнинг ўз эгаси бор ёки йўқлиги белгиси асосий таянч нуқта ҳисобланади. Кесимнинг кесимлик белгисига эга бўлиши ёки бўлмаслиги эътиборга олинмайди. Бу эса кейинчалик эргашган қўшма гаплар бўйича мутахассислар ўртасида анчагина баҳсларнинг туғилишига сабабчи бўлди (Бу ҳақда мустақиллик даври ўзбек тилшунослиги бўлимида маълумот берилди).

Шунингдек, ўзбек тили қўшма гаплар синтаксисининг такомиллашувида А. Бердиалиев, Н. Турниёзовларнинг ҳам хизматларини таъкидлаш жоиз.

70—80-йилларда жаҳон тилшунослигида матн лингвистикасининг ривожланиши ўзбек тилшунослигига ҳам таъсир этди ва ўзбек тилшунослигида ҳам А. Мамажонов, М. Тўхсоновларнинг матн лингвистикасига ва матннинг услубий хусусиятларига бағишланган монографик тадқиқотлари вужудга келди. Шундай қилиб, ўзбек синтактик таълимотининг шаклланиши ва ривожланишида А. Фуломов, Ф. Абдурахмонов ва М. Асқаровлар катта хизмат қилдилар. Улар томонидан ўзбек тили синтаксисининг пойдевори яратилди.

А. Нурмонов, Н. Маҳмудов, А. Бердиалиевлар эса узтозлар меросини ривожлантирган ҳолда ўзбек тили синтаксисига системавий-структур усулни олиб кирдилар.

Мустақиллик даври ўзбек тилшунослиги бошлангунга қадар синтактик бирликларни умумийлик-хусусийлик диалектикаси асосида тил ва нутқ дихотомиясини эътиборга олган ҳолда лингвистик оппозицияларга таяниб ўргандилар. Синтактик моделларни белгилаш муаммоларини ўртага қўйдилар.

¹ *Абдурахмонов Ф.А.* Юқоридаги асар, 17-бет.

Туркий тилларда гапнинг мазмуний ва конструктив маркази кесим эканлигини, гапнинг эгаси ҳам кесим орқали белгиланиши ва унга тобе эканлигини, гап бўлақларини гапни гап қилиб туришдаги зарурий ва факультативлик белгисига кўра бир неча даражаларга бўлиш мумкинлигини кўрсатиб бердилар¹.

ЎЗБЕК ДИАЛЕКТОЛОГИЯСИНING ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Ўзбек маҳаллий шеваларини ўрганишда «Чигатой гурунги» олға сурган ғоя катта хизмат қилди. Бунга кўра «тилимизнинг адабийлиги арабийлигида эмас, ўзидадир, шуни тиргузмак», «тилимиз қоидаларини татарча ёхуд усмонлича эмас, тилимизнинг ўзидан олмоқ» керак эди. Шунинг учун «халқ оғзида юрган сўзларни, халқ адабиёти бўлгон эртақлар, мақоллар йиғиб текширмак лозим», деган қарорга келади. Натижада жонли халқ тилининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бел боғланади.

Ана шундай ҳаракат туфайли Ғози Олим Юнусовнинг «Алпомиш» достони (1923), «Алла» тўғрисида бир-икки оғиз сўз» (1926) каби мақолалари; «Ўзбек уруғларида қатагонлар ва уларнинг тили» (1930), «Ўзбек лаҳжаларининг таснифидан бир тажриба» (1936) сингари рисоалари эълон қилинди.

Шунингдек, маҳаллий ўзбек шеваларини ўрганиш ва ўзбек диалектологиясининг фан сифатида шаклланишида Е. Д. Поливанов алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг бир неча тилларни билиши, эшитиш қобилиятининг ўта кучлилиги ҳар бир тилнинг маҳаллий шеваларидаги фарқли нуқталарни бир эшитишда илғаб олиш имкониятини берди. Улкан назарий билимга эгаллиги эса тўпланган материаллардан катта назарий умумлашмалар чиқариш имкониятини яратди.

Унинг «Тошкент диалектининг товуш таркиби» (1922), «Тошкент диалектидан фонетик ёзув намуналари» (1924), «Шовот тумани Қиёт-қўнғирот қишлоғи шеvasи» (1934), «Ўзбек диалектологияси ва ўзбек адабий тили» (Т., 1935) каби асарлари ўзбек диалектологиясининг шаклланиши учун асос бўлиб хизмат қилди.

Шунингдек, И. К. Юдахин, А. К. Боровков, В. В. Решетовлар Ғози Олим Юнусов ва Е. Д. Поливановлар асос сол-

¹ Бу ҳақда қаранг: *А. Нурмонов*. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. Т. 1988.

ган шевашунослик илмининг ривожини учун ўз ҳиссаларини қўшдилар.

К. К. Юдахиннинг «Қорабулоқ шевасининг айрим хусусиятлари» (1927), «Чигатой тили фонетик таркиби ҳақидаги масалалар юзасидан материаллар» (1929); А. К. Боровковнинг «Умлаутли» ёки «уйғурлашган» ўзбек шевалари тавсифига доир» (1946), «Ўзбек шевалари таснифи масалалари» (1953) каби асарлари ўзбек диалектологиясини янги материаллар билан бойитди.

Ўзбек шеваларини тасниф ва тадқиқ этишда айниқса В. В. Решетов ва Ш. Шоабдурахмоновларнинг хизматлари катта бўлди. В. В. Решетов «Ўзбек тилининг марғилон шеваси» (1941), «Ўзбек тилининг наманган шеваси ҳақида» (1953) каби мақолалари, «Тошкент вилояти курама шевалари. Фонетик ва морфологик система» (1952) монографияси; Ш. Шоабдурахмоновнинг «Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари» китоблари ўзбек диалектологиясининг ривожини ва унинг фан сифатида ўқитилишида катта воқеа бўлди.

Икки жилдди «Ўзбек диалектологиясидан материаллар» (I жилд, 1957, II жилд, 1961) асарларининг майдонга келиши, Ф. Абдуллаевнинг «Хоразм шеваси» (Т., «Фан», 1961), «Хоразм шевалари фонетикаси» (Т., 1967); М. Мирзаевнинг Бухоро ўзбек шевалари, С. Иброҳимовнинг Андижон шеваси тадқиқига бағишланган асарлари, Х. Дониёровнинг «Же-лашган диалектларни ўзбек адабий тилига қиёсан ўрганиш тажрибаси» (Т., «Фан», 1975) А. Шерматовнинг Қашқадарё шеваларига, А. Алиевнинг Наманган шеваларига, Б. Жўраевнинг Шаҳрисабз шевасига, А. Ишаревнинг манғит шевасига, Н. Ражабовнинг ўзбек халқ шеваларида феълнинг морфологик тузилишига, М. Носировнинг Кўқон шевасига, Қ. Муҳаммаджоновнинг жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларига бағишланган тадқиқотлари ўзбек диалектологиясини юқори чўққига олиб чиқди.

Ўзбек диалектологиясининг кенг фронт бўйлаб раванқ топиши ўзбек тилини лингвистик карталаштириш имкониятини яратди. Шунингдек, лингвогеографик ва ареал тадқиқотлар олиб боришга қулай шароит туғдирди. А. Шерматовнинг лингвогеографияга, Б. Жўраевнинг ареал лингвистикага доир тадқиқотларининг дунёга келиши ўзбек тилшунослигининг катта ютуғидир.

ДИАХРОН ТИЛШУНОСЛИК. ТИЛ ТАРИХИ ВА ТАРИХИЙ ГРАММАТИКА

Борлиқдаги барча нарса ва ҳодисалар доимо ўзгаришда, ривожланишдадир. Бундан алоқа воситаси бўлган тил ҳам мустасно эмас. Тилдаги ана шу диалектик тараққиётни эътиборга олган Ф.де Соссюр уни икки ҳолатда: 1) синхрон ва 2) диахрон аспектда ўрганишни тавсия этган эди.

Синхрония узлуксиз ривожланишда, ўзгаришда бўлган маълум тилнинг муайян бир даврдаги ҳолатини, тарихий узлуксиз ривожланиш занжирининг бир ҳалқасини акс эттиради. Шунинг учун ҳар қандай статика (синхрония) динамиканинг бир узви саналади.

Ўзбек тилини синхрон планда ўрганар эканмиз, унинг узлуксиз жараёндан «узиб» олиниши нисбий характерга эгадир. Ўзбек тилининг ҳозирги ҳолати аждодларимиз фойдаланиб келган умумхалқ тилининг давоми ва, айни пайтда, келажак авлодга ҳам ўтиб бораётган умумий жараёндир. Шундай экан, маълум бир тилни синхрон ҳолатда ўрганиш қанчалик зарур бўлса, унинг тарихий тараққиётини ўрганиш ҳам шунчалик катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун ўзбек тилини синхрон ўрганиш билан биргаликда, диахрон тадқиқотлар ҳам олиб борилди. Бу соҳада С. Муталлибов, Ф. Абдурахмонов, А. Рустамов, А. М. Шчербак, С. Н. Иванов, О. Усмон, Ш. Шукуров, Э. Умаров, Б. Ҳасанов, Ҳ. Неъматов, Э. Фозилов, Ҳ. Дадабоев, А. Матғозиев, С. Аширбоев, Б. Бафоев, Қ. Маҳмудов, Қ. Каримов, Ф. Исҳоқов, М. Қодиров каби олимларнинг хизматлари каттадир.

Маълум бир тилнинг тарихий грамматикасини ва тарихини яратиш фақат шу тилга доир ёзма манбаларни чуқур ўрганиш орқалигина амалга оширилиши мумкин. Шунинг учун ҳам 50-60-йиллардан бошлаб қадимги турк ва эски ўзбек тилига доир ёзма манбаларни нашр қилишга, бу манбаларнинг тил хусусиятини ўрганишга эътибор қаратилди.

Аввало, Алишер Навийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарининг тадқиқига бағишланган Олим Усмоннинг монографияси ўзбек тили ва тилшунослик тарихини ўрганишда катта воқеа бўлди. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғатит турк» асари уч жилдининг таржима қилиниши (1960—1963), бу асарнинг индекс-луғатининг алоҳида жилд

сифатида нашр этилиши фақат ўзбек тилшунослигинигина эмас, балки бутун туркология фанининг ютуғи бўлди.

Қ. Маҳмудов томонидан Аҳмад Югнакийнинг «Ҳийбат ул-ҳақойиқ», Қ. Каримов томонидан Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билик» асарларининг нашр этилиши, бу асарлар тил хусусиятларининг ўрганилиши ўзбек тили тарихий фонетикаси, морфологиясининг шаклланишида катта хизмат қилди.

А. К. Боровковнинг «Ўрта Осиё тафсири лексикаси» асарини ўз ичига олган «Эски ўзбек тили очерклари» китоби (М. Л., 1958), А. Н. Кононов томонидан Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима» (М.-Л., 1958), С. Н. Иванов томонидан «Шажараи турк» (Т., 1960), Ф. Исҳоқов томонидан Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарларининг нашр этилиши ва бу асарларнинг тил хусусиятларининг тадқиқ этилиши ўзбек тили тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди.

С. Муталлибовнинг X—XI асрлардаги туркий обидалар тили лексикаси ва морфологиясига, А. Рустамовнинг Алишер Навоий асарларининг лингвистик тадқиқига бағишланган монографияларининг дунёга келиши ўзбек тили тарихий лексикаси ва морфологиясининг шаклланишига хизмат қилди. Феъл шаклларининг тарихий тараққиётига бағишланган Ш. Шукуровнинг илмий ишлари, қўшма гапларнинг ва ўзбек тили фонетикасининг тарихий тараққиётига бағишланган Ғ. Абдурахмоновнинг тадқиқотлари, Э. Фозиловнинг «Эски ўзбек тили морфологияси» (Т., 1965), Эски ўзбек тили. XIV аср Хоразм ёдгорликлари» (Т., 1967), Ш. Шукуровнинг «Ўзбек тилида феъл майллари тарихи» (Т., «Фан» 1980), «Ўзбек тилида феъл замонлари тарихи» (Т., «Фан», 1976), А. Матғозиев, Э. Умаров, Ҳ. Дадабоев, С. Аширбоев, М. Қодировларнинг эски ўзбек тили фонетикаси, лексикаси, грамматикаси бўйича қатор тадқиқотлари ўзбек тилининг тарихий грамматикасини яратишга замин ҳозирлади.

Юқорида баён қилинган асарлардан танқидий фойдаланган ҳолда Ғ. Абдурахмонов ва Ш. Шукуровлар томонидан «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» асарининг яратилиши ўзбек тилини диахрон ўрганишни юқори чўққига олиб чиқди.

Шунингдек, ўзбек тилшунослари қадимги ва эски турк тили бўйича ҳам илмий тадқиқот ишлари олиб бордилар. Ғ. Абдурахмоновнинг «XI аср эски туркий тил синтаксиси

бўйича тадқиқотлар» китобининг Москвада нашр этилиши (1973), Ф. Абдурахмонов, А. Рустамовларнинг «Қадимги туркий тил» (Т., 1982) китобларининг нашр қилиниши ўзбек туркийшунослигини янги босқичга кўтарди.

Ўз ФА илмий ходимлари томонидан «XIII-XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили» (Т., 1986) номли китобининг нашр қилиниши ўзбек тили тарихини янги материаллар билан бойитди.

Х. Неъматов эса, ўзбек тили тарихини ўрганишга формал-функционал методни олиб кирди¹.

УСЛУБШУНОСЛИК ВА НУТҚ МАДАНИЯТИ

Ўзбек тилининг ички тузилиш хусусиятини ўрганиш билан бирга, 50-йиллардан бошлаб унинг услубиётини ўрганишга ҳам эътибор қаратила бошланди. Бундай ҳаракатнинг бошланишида ҳам Айюб Фулом ва Ш. Шоабдурахмоновлар турди. А. Фулом 1941 йилда нашр этган «Ўзбек тилида келишиклар» асарида халқ дostonларида келишикларнинг ишлатилишидаги ўзига хос хусусиятларга кенг тўхталган бўлса, Ш. Шоабдурахмоновнинг «Равшан» дostonининг тили ва услуби» (1949) мавзусидаги номзодлик диссертацияси аynи шу муаммога бағишланган дастлабки монография саналади. Шундан буён ўзбек тилининг турли функционал услубларининг монографик тадқиқига бағишланган ўнлаб асарлар майдонга келди. Улар ичида И. Кўчқортоевнинг «Бадий нутқ стилистикаси» (1975), А. Шомақсудов, И. Расулов, Р. Кўнғуров, Ҳ. Рустамовларнинг «Ўзбек тили стилистикаси», Р. Кўнғуровнинг «Ўзбек тили стилистикасидан очерклар» (1982), А. Шомақсудовнинг «Ўзбек адабий тили стиллари ҳақида» (1970), «Ўзбек тили стилистикаси», (1974), Б. Ўринбоевнинг «Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари» (1974), «Сўзлашув нутқи» (1982), А. Мамажоновнинг кўшма гап стилистикасига бағишланган бир қанча асарлари, М. Раҳмоновнинг «Туркистон вилояти газетаси тили синтактик хусусияти» (1971), Б. Турдалиевнинг газета тили морфологик хусусиятларига (1969), Б. Йўлдошев, С. Каримовнинг бадий услуб, Б. Умркуловнинг публицистик услубга, Ё. Тожиевнинг аффикслар услубиётига бағишланган

¹ *Неъматов Х. Г.* Функциональная морфология туркоязычных памятников XI–XII вв. Т., «Фан», 1989.

тадқиқотлари ўзбек тили стилистикасининг такомиллашишига олиб келди.

И. Тошалиевнинг «Ўзбек тили услубиёти» (Т., «Университет», 1996), «Адабий таҳрирнинг мантикий асослари» (Т., «Университет», 1999). Э. Қиличевнинг «Ўзбек тилининг амалий стилистикаси» (Т., «Ўқитувчи», 1992), А. Шомақсудов, И.Расулов, Р.Қўнғуров, Ҳ.Рустамовларнинг «Ўзбек тили стилистикаси» ўқув қўлланмасининг нашр этилиши (1984) олий ўқув юртлари филология факультетларида услубиёт фанининг ўқитилишини яхшилашга имконият яратди.

Ўзбек бадиий нутқида қофиянинг ўрни, унинг лингвистик тадқиқи юзасидан И.Мирзаевнинг хизмати катта бўлди.

Ўзбек тили услубиёти бағрида нутқ маданияти шакллана бошлади. Ўзбек нутқ маданиятининг шаклланишида проф. Э. Бегматовнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим. Унинг раҳбарлигида ёзилган «Ўзбек нутқ маданияти» очерклари китобида (1988) нутқ маданияти курсининг ўрганиш объекти, мундарижаси, мақсад ва вазифалари назарий жиҳатдан асослаб берилди.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

ДАВЛАТ ТИЛИ ҲАҚИДАГИ ҚОНУН ВА УНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

XX асрнинг 90-йиллари тарихимиз занжирининг олтин ҳалқаси бўлиб қолди. Халқимизнинг асрий орзу-умиди рўёбга чиқди.

Шўролар империяси ич-ичидан чириди ва 80-йилларнинг ўрталаридан зиёлиларимизда миллий ифтихор, ўзини англаш ҳисси кучая бошлади. Миллий анъаналарни, миллий маданиятни тиклаш, миллий тил обрў-этиборини кучайтириш муаммолари кўтарила бошланди. Бундай ҳаракатга собиқ империя ён беришга мажбур бўлди.

1989 йилнинг 21 октябрида ўзбек тилининг Ўзбекистон Республикаси Давлат тили сифатида расмий эълон қилиниши ўша давр учун катта тарихий воқеа бўлди. Ана шу Қонуннинг чиқиши тилимизнинг рус тили таъсири доирасида сиқилиб, фақат кўча-кўйда ва оилада фойдаланиладиган иккинчи даражали бир тилга айланиб қолиш хавфига чек қўйди.

Ўзбек тили олий даражадаги давлат анжуманларида қўлланиладиган, давлатнинг расмий ҳужжатлари юритиладиган, ривожланиш истиқболи қонун билан белгиланган тилга айланди.

Ана шу нуқтаи назардан бу Қонуннинг тарихий аҳамияти каттадир.

Давлат тили ҳақидаги Қонун қабул қилингандан икки йил вақт ўтгач, республикамиз ўз истиқлолини қўлга киритди. Мустақил республикамизни бир юз йигирмага яқин давлат тан олди. Уларнинг кўпи билан дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар ташкилотига қабул қилинди. Буларнинг ҳаммаси жумхуриятимизнинг жаҳон ҳамжамияти ўртасидаги обрў-этиборини орттирди. Ўзбек деган миллат ва унинг миллий тили жаҳон жамоатчилигининг диққатини тортди. Ана шундай

шароитда мустақилликни қўлга киритгунга қадар қабул қилинган Қонуннинг кўп моддалари ўз кучини йўқотди ёки таҳрирталаб бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам мавжуд Қонунни ислоҳ қилиш зарурияти туғилди. Натижада 1995 йилнинг 21 декабрида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессияси «Давлат тили ҳақида»ги Қонуннинг янги таҳририни қабул қилди.

Янги таҳрирдаги Қонуннинг муҳим жиҳати шундаки, бунда ўзбек тилининг бугунги жаҳон ҳамжамиятидаги мавқеи ҳисобга олинди. Масалан, СССР таркибида бўлганда Ўзбекистоннинг бошқа мамлакатлар билан дипломатик муносабатлар олиб бориши хаёлий бир нарса эди. Бугун эса бу нарса оддий ҳақиқатга айланди. Худди ана шу воқеалик Қонуннинг 23-моддасида ўз ифодасини топди. Унда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартнома матнлари давлат тилида ёзилиши таъкидланади. Бу модда ўзбек тилининг жаҳон миқёсида расмий давлат тили сифатида нуфузининг кўтарилишини таъминлади.

Янги таҳрирдаги Қонунда Ўзбекистон Республикасининг демократик, тинчликсевар сиёсати аниқ ўз ифодасини топган. Ўзбек тили Ўзбекистон Республикасининг давлат тили сифатида тан олинар экан, бу республика ҳудудида бошқа тилларнинг фаолият кўрсатишига, ривожланишига, Ўзбекистонда яшовчи барча миллатлар ва элатларнинг ўз она тилларида алоқа қилишларига монелик қилмаслиги (2-модда), уларнинг тилларида мактаб-маориф ва маданий муассасалар (5-модда), ноширлик, почта-телеграф, нотариал идоралар, телевидение ва радио бемалол фаолият кўрсатишлари кафолатланган. Бошқа миллат ва элатларнинг тилларига ҳурмат билан муносабатда бўлиш, бу тилларни ривожлантириш учун шартшароит яратиш (4-модда) таъкидланади.

Бошқа миллат вакиллари учун ўз она тилларида ўрта мактабни битиргач, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ҳам ўз тилларида ўқиш имконияти яратилади (6-модда). Шунингдек, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва жамоат бирлашмаларида иш юритиш, ҳисоб-китоб, статистика ва молия ҳужжатлари давлат тилида юритилиши баён қилингани ҳолда, ишловчиларнинг кўпчилиги ўзбек тилини билмайдиган жамоаларда бошқа тилларда ҳам амалга оширилиши кўрсатилади (10-модда).

Собиқ СССРдан ажралиб чиққан айрим мамлакатларда, хусусан, Болтиқбўйи республикаларининг давлат тили

ҳақидаги Қонунларида республика ҳудудида яшаётган барча фуқароларнинг фақат давлат тилидагина ариза, шикоятлар билан мурожат қилишлари қайд қилинади. Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Қонунда эса бу масала жуда демократик йўл билан ҳал қилинган. Ўзбекистон ҳудудида яшаётган бошқа миллат вакиллари давлат тилини билмаса, ўз она тилларида мурожаат қилиши мумкинлиги белгиланади (14-модда).

Давлат тили ҳақидаги Қонун қабул қилинаётган пайтда вақтли матбуотда бир қатор байналминал атамаларни тилимиздан қувиб чиқариш, уни араб ёки форс-тожик тилидаги муқобили билан алмаштириш тенденцияси кучайди. Масалан, *радио ўрнига овознигор, самолёт ўрнига тайёра, аэропорт ўрнига тайёрагоҳ, институт ўрнига олийгоҳ, район ўрнига ноҳия, студент ўрнига илмжў* ва бошқалар. Атамаларни алмаштириш шу даражага етдики, ҳатто мутахассисларнинг ўзлари ҳам янги қўлланилаётган атамаларни қайси тушунча учун ишлатилаётганлигини изоҳлашга қийналиб қолди.

Ана шундай шароитда атамаларни тартибга солиш эҳтиёжи туғилди. Шунинг учун Вазирлар Маҳкамаси қошида атамашунослик кўмитаси тузилди. Янги тавсия этилаётган атамалар атамақўм тасдиғидан ўтгандан сўнггина ҳаётга йўлланма оладиган бўлди. Ўзбек тилининг янги атамалар билан бойиб бориш йўли янги таҳрирдаги Қонунда аниқ ифодасини топди. Еттинчи моддасида янги атамалар жамоатчилик муҳокамасидан ўтгандан кейин ва Олий Мажлиснинг тегишли кўмитасининг розилиги билан ўзбек тилига жорий этилиши белгиланади.

Янги таҳрирдаги Қонуннинг яна бир муҳим томони шундаки, моддалар сони қисқартирилган. Олдингиси ўттиз моддадан иборат бўлган бўлса, янги таҳрирдаги Қонунда айрим ўз кучини йўқотган моддалар чиқариб ташланган.

Янги таҳрирдаги Қонуннинг 9-моддасида давлат ҳокимияти ва бошқарув органларида иш давлат тилида юритилиши таъкидланади. Ўзбекистон Республикасининг олий даражадаги анжуманлари давлат тилида олиб бориляпти. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари раҳбарлари турли даражадаги йиғилишларда давлат тилида чиқишлар қилишлари одат тусига кириб қолди. Ҳар бир раҳбар халқ олдида давлат тилида ҳисоб бермоқда. Бу эса ҳар қайси раҳбар олдида давлат тилини етарли даражада билиш талабини кўймоқда.

Кўриниб турибдики, янги таҳрирдаги «Давлат тили ҳақида»ги Қонун эски Қонуннинг оддий таҳрири эмас, балки бугунги тарихий-ижтимоий шароитни ҳисобга олган ҳолда, янги мазмун билан бойитилган янги Қонундир.

Бу Қонун Ўзбекистон фақат ўзбекларники эмас, бу юртда яшаётган, шу юртнинг ривожини, истиқболи учун жон куйдираётган барчаники тамойилига амал қилади. Шунинг учун ҳам бу Қонун Ўзбекистон Республикасида яшовчи барча халқларнинг манфаатларига мос келадиган энг демократик, энг халқчил Қонундир.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ ЭРИШГАН ЮТУҚЛАР

Мустақиллик маънавий ҳаётимизда туб бурилиш даврини бошлади. Онгимизда асрлар давомида сингиб қолган мутелик психологияси ўрнига эркинлик, ижодкорлик, фидокорлик психологияси пайдо бўлди. Миллий қадриятларимизни, маънавий анъаналаримизни тиклаш ҳаракати бошланди.

Аждодларимиз қолдирган бой маданий меросга меҳр-муҳаббат билан ёндашиш, уларни жаҳон тамаддунига кўшган ҳиссаларини холисона баҳолаш, дунё маданиятининг ривожланишида аждодларимиз ҳиссаси катта эканлигидан фахр-ифтихор ҳиссини туйиш психологияси вужудга келди.

Ана шундай шароитда тилшунослик фанида ҳам тилимизнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур ва объектив ёритиш, собиқ шўролар даврида фан методологиясига айланган ва объектга бир томонлама ёндашувчи марксистик таълимот занжиридан қутулиш ва оламни билишга бағишланган дунёнинг энг яхши фалсафий таълимотларидан, биринчи навбатда, Шарқ фалсафий таълимотидан фойдаланиш ҳаракати бошланди. Собиқ шўролар даврида «буржуа фани», «марксистик методологияга ёт таълимот» ҳисобланган системавий-структур тилшунослик мустақиллик шарофати билан кенг миқёсда кириб кела бошлади. Бунинг натижасида рус тилшунослиги андозаларидан қутулиш, ана шу андозалар асосида ўзбек тилшунослигига кириб қолган бир қатор лингвистик тушунчалардан ҳоли бўлиш имконияти яратилди.

Мустақилликнинг илк кунларидан бошлабоқ тилнинг барча сатҳ бирликларини системавийлик тамойиллари асосида қайта ўрганиб чиқиш ҳаракати бошланди.

Ана шундай ҳаракат туфайли ўзбек тили фонологик тизимини лингвистик зидланишлар асосида ўрганувчи ва фонемаларни фарқловчи (дифференциал) ва бирлаштирувчи (интеграл) белгилар мажмуаси сифатида эътироф этувчи/А.Нурмоновнинг «Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси» (Т., 1992), А./Абдуазизовнинг «Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси» (Т., 1994) асарлари майдонга келди. Бу асарларда имконият, моҳият, инвариант саналувчи фонема билан унинг бевосита нутқ жараёнида вариантлар орқали намоён бўлиши ўртасидаги муносабат, яъни инвариант ва вариант муносабати изчил равишда эътиборга олинди. Мустақиллик шароитида ўзбек тили лексикологиясида ҳам катта мувоффақиятлар қўлга киритилди. Э. Бегматовнинг кўп йиллик изланишлари натижаси бўлган «Ўзбек исмлари» китобининг дунёга келиши ўзбек ономастикасининг улкан ютуғидир. Ҳ. Нейматов ва Р. Расуловларнинг «Ўзбек тили систем лексикологияси асослари» китобининг нашр этилиши фақат ўзбек тилшунослигида эмас, балки бутун туркийшуносликда катта воқеа бўлди.

Ўзбек тили морфологиясига ҳам системавийлик тамойиллари дадил олиб кирилди. Грамматик шакл ва грамматик категориялар ўртасидаги муносабат, грамматик шаклнинг ўзига хос ифодаланиш йўллари, грамматик категорияларнинг тил тизимидаги ўрни каби масалалар жаҳон тилшунослиги қўлга киритган ютуқлар асосида ўрганила бошланди.

Собиқ шўролар даврида қўлга киритилган ютуқлар ва йўл қўйилган камчиликлар сарҳисоб қилинди ва камчиликларни бартараф қилиш йўллари қидириш ҳаракати бошланди. О. Бозоровнинг лисоний бирликлар парадигмасида даражаланиш муносабатига бағишланган монографияси, Ж. Элтазаровнинг «Сўз туркумлари ҳақидаги назариялар» (1996), Ш. Шаҳобиддинованинг «Ўзбек тили морфологияси умумийлик-хусусийлик диалектикаси талқинида» (2000), муаллифлар гуруҳининг «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси, Морфология» (2001) асарларининг дунёга келиши мустақиллик берган ҳурфикрлилик нишонасидир.

Ўзбек тили синтаксисини системавий ўрганишга жиддий эътибор берилди. Ўзбек тили синтаксисининг систе-

мавий тадқиқи икки йўналишда олиб борилди: формал-семантик ва формал-функционал. Ҳар икки йўналиш ҳам ўзбек тилининг ички тузилишини объектив ўрганишда катта мувафаққиятларга эришмоқда.

Биринчи йўналиш бўйича Н.Маҳмудов ва А.Нурмоновларнинг «Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси», (Т., «Фан», 1992), «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис» (Т., 1995), С.Маҳаммадқуловнинг «Ўзбек тилида предикатив синтагма трансформацияси» (Т., 1998) каби асарлари, М. Ҳакимовнинг матн прагматикаси талқинига бағишланган докторлик диссертацияси; иккинчи йўналиш бўйича Р.Сайфуллаеванинг қўшма гапларнинг формал-функционал талқинига доир қатор тадқиқотлари, М. Курбонованинг «Ўзбек тилида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини» мавзусидаги докторлик диссертацияси ва бошқа бир қатор номзодлик диссертациялари майдонга келди. Бу тадқиқотлар ўзбек тилшунослигини янги поғонага олиб чиқди.

Ҳар икки йўналиш тарафдорларининг умумий томонлари шундаки, уларнинг барчаси тилнинг системавийлиги тамойилига асосланади.

Ҳар икки йўналиш тарафдорлари гапнинг конструктив марказий бирлиги сифатида кесимни эътироф этади. Гапнинг бошқа узвлари шу марказий бўлакнинг мазмуний ва грамматик валентликлари асосида белгиланади.

Ҳар икки йўналиш синтактик моделлар ва уларнинг нутқий жараёндаги турлича гавдаланиши ўртасидаги муносабатларни ёритишга эътибор беради.

Бу икки йўналиш ўртасидаги фарқ фақат мазмунга муносабатдадир. Биринчи йўналиш тарафдорлари шакл ва мазмун муносабатига жиддий эътиборни қаратса, иккинчи йўналиш вакиллари лингвистик бирликларнинг шакл ва вазифасига кўпроқ диққатни жалб қиладилар.

Шакл ва мазмун муносабатини тадқиқ қилиш жараёнида шакл ва мазмун бирликлари ўртасидаги мутаносиблик (симметрия) ва номутаносиблик (ассиметрия), тағбилим ва тағмаъно, мазмуний синкретизм, синтактик трансформация, синтактик омонимия ва синонимия, коммуникатив бўлиниш ва улар ўртасидаги муносабатлар атрофлича ёритиб берилди.

Шаклий-вазифавий томонни тадқиқ этиш натижасида гапларнинг минимал ва максимал қолипларини белгилаш имконияти туғилди. Максимал қолипларни ташкил этган

минимал бирликлар ўртасидаги муносабат ва минимал бирликларнинг кесимлик шакли асосида қўшма гапларнинг янгича таснифи вужудга келди. Кесимнинг атов (лексик) ва грамматик (кесимлик шакллари) қисмларга ажратилиши ва бу қисмларнинг валентлиги асосида минимал қолипларнинг кенгайишини ўрганиш гапни ташкил этган синтактик узвларни бир неча даражаларга ажратиш имконини берди. Натижада синтактик бўлақларни рус тилшунослиги андозалари асосида фақат бош ва иккинчи даражали бўлақларга ажратиш анъанасидан ташқарига чиқишга имконият яратилди.

Мустақиллик шароитида ўзбек тилининг қўлланилиш доираси ғоят кенгайди. Ижтимоий муносабатларда давлат тили имкониятларининг ошиб бораётганлигини очиб берувчи Н. Маҳмудовнинг «Тил ва жамият», «Тил», «Сўзимиз ва ўзимиз», «Маърифат манзилларида» каби қатор китобларининг нашр этилиши ўзбек социолингвистикасини янги поғонага олиб чиқди.

Тилшунослик ютуқларини кенг оммага сингдириш, жамоатчилик ўртасида нутқий саводхонлик кўникмасини шакллантириш, кишиларимизни тилшуносликнинг сирли олами билан таништиришда тилшуносликка доир илмий-оммабоп китобларнинг хизмати каттадир. Бундай рисоалар ўзбек тилшунослигида фақат мустақиллик даврида пайдо бўлди. Демак, мустақиллик шарофати билан лингвистик журналистика деб номлаш мумкин бўлган алоҳида йўналиш вужудга келди ва бу йўналишга проф. Н. Маҳмудов асос солди. Шунингдек, А. Рустамовнинг «Сўз хусусида сўз», А. Абдуазизовнинг «Тиллар оламига саёҳат», С. Мўминовнинг «Саломлашиш санъати» сингари рисоалари бу йўналишга муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Собиқ шўролар даврида давлат тили рус тили бўлганлиги учун барча республикаларнинг расмий иш қоғозлари рус тилида юритилар, шунинг учун ҳам бошқа тилларнинг, шу жумладан ўзбек тилининг расмий иш юритиш услуги ривожланмай қолган эди. Шу боис истиқлол қўлга киритилиши билан ана шу услубнинг шаклланиши ва ривожланишига алоҳида аҳамият берилди. Н. Маҳмудов, Н. Маҳкамов, А. Мадвалиевлар томонидан «Ўзбек тилида иш юритиш» китобининг нашр этилиши бу муаммонинг ижобий ҳал этилишида катта аҳамиятга эга бўлди.

СЎНГГИ СЎЗ ЎРНИДА

Муҳтарам ўқувчи! Қўлингиздаги китобни ўқиб шунга амин бўлдингизки, ўзбек тилшунослиги фан сифатида яқинда ташкил топган эмас.

Рус империяси даврида ёшларни тарихдан узиб қўйиш, ўтмиш маданияти билан ошно этмаслик, бу билан руслаштириш ғоясини осонгина амалга ошириш сиёсати юргизилди. Ана шу сиёсат таъсирида барча фанлар тарихи сингари ўзбек тилшунослиги тарихи ҳам хаспўшлаб кўрсатилди.

Аслида ўзбек тилшунослиги ўзининг узоқ тарихига эга. Тилшунослик соҳасида қалам тебратган алломаларимиз ўзларигача бўлган жаҳон олимларининг илмий меросидан баҳраманд бўлишлари билан бирга, жаҳон тилшунослигининг равнақи учун ҳам ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Айниқса тилшуносликнинг фалсафий масалаларини ҳал этишда, фонема ва ҳарф муносабатини белгилашда, лисоний бирликларнинг мазмуний томонини ёритишда, узвий таҳлил усулининг пайдо бўлишида, алифбо ва мазмуний майдон асосидаги лугатлар тузиш тамойилларининг белгиланишида ўзбек тилшуносларининг хизматлари катта.

Аждодларимиз қолдирган маданий меросни ўрганиш, улар яратган оламшумул илмий кашфиётларни рўй-рост баён қилиш имконияти фақат мустақиллик туфайлигина вужудга келди.

Ана шу имкониятдан фойдаланган ҳолда ўтмиш маданий меросимизни синчиклаб ўрганиш, аждодларимизнинг дунё тилшунослигига қўшган хизматларини фахр-ифтихор туйғуси билан кенг омма ўртасида тарғиб ва ташвиқ қилиш ҳар бир ўзбек зиёлисининг энг шавқли-завқли ишига айланмоғи лозим.

АДАБИЁТЛАР

- Абу Али ибн Сино. Фонетика ҳақида рисола. Т., «Ўзбекистон», 1979. Нашрга тайёрловчилар: А. Маҳмудов, Қ.Маҳмудов.
- Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мсроси нашриёти, 1993.
- Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. Том I, Т., 1974.
- Абул Қосим аз-Замаҳшарий. Нозик иборалар. Т., «Фан», 1992.
- Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи тарокима. Т., «Фан», Абулғозий. Шажарайи турк. Т., «Чўлпон», 1992.
- Аль-Фароби. Избранные трактаты. Алматы, «Гылым», 1994.
- Абдулла Авлоний. Тошкент тонги. Т., Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
- Алишер Навоий. Т., «Фан», 1996.
- Ахвледиани. В. Г. Фонетический трактат Авиценны. Тбилиси, 1966.
- Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1973.
- Боровков А. К. Тюркские глоссы в Бухарском списке «Мукаддимат ал-адаб». Acta orient. НИИД. Tomus XV, Fass.1-3, 1962, с 31-39.
- Боровков А. К. Бадои ал-лугат. Словарь Толи Имони гератского к сочинениям Алишера Навои. М., 1961.
- Бурабаев М. С. и др. О логическом учении аль-Фараби. Алма Ата, 1982.
- Булгаков П. Г. Жизнь и труды Беруни. Т., «Фан», 1972.
- Зоҳидов В. Ю. «Лисон ут-тайр» фалсафаси ҳақида мулоҳазалар.- «Улуғ ўзбек шоири» тўплами. Т., «УзФАН», 1948.
- Звегинцев В. А. История арабского языкознания. Краткий очерк.- МГУ, 1958.
- Изысканный дар тюркскому языку. Т., «Фан», 1978.
- Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. Л., 1972.
- Кононов А. Н. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. М., 1974.
- Кононов А. Н. «Родословное древо тюрков» Абулгзихана. Ленинград. 1952., Т., «Чулпан», 1995.
- Хайруллаев М. Абу Наср аль-Фараби. М., 1982.
- Маҳмуд Кошғарий. Девону лугатит турк. I-II-III томлар, Т, «Фан», 1960—1963.
- Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., Наука, 1973.
- Муҳаммад Якуб Чинги. Келур-наме. Т., «Фан», 1982.

- Назарова Х. Бобур ва ўзбек адабий тили. Т., «Фан», 1971.
- Поппе Н. Н. Монгольский словарь. «Муқаддимат ал-адаб». I—II (М.-Л., 1938). Часть III (М.—Л. 1938).
- Риргас И.Ф. Очерки грамматических систем арабов. -СПб, 1903.
- Рустамов А. Маҳмуд Замаҳшарий. Т., «Фан», 1971.
- Сагадасв А. В. Ибн Рушд [Аверроэс]. М., 1973.
- Стеблева И. В. Захириддин Мухаммад Бобур — поэт, прозаик, ученый.Т., «Фан», 1983.
- Умаров Э. А. Грамматика староузбекского языка «Мабани ул-лугат» Мирзы Мехдихана. АКД. Т., 1967.
- Умаров Э. А. «Бадаи-ал-лугат» и «Санглах» как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XV-XVIII вв. АДД. Т., 1989.
- Фозилов Э. Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девон»и.— Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, 5-сон, 34-39-бетлар.
- Фозилов Э. Шарқнинг машҳур филологлари. Т., «Фан», 1971.
- Философия Абу Насра Аль-Фароби. Алма-Ата, «Ақыл китоби». 1998.
- Хасанов Б. Р. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои. АДД. Т., 1989.
- Шарипов А. Великий мыслитель Беруни. Т., «Фан», 1972.
- Касымжанов А. Х. Абу Наср аль-Фараби. М., 1982.
- Босимов Б. Абдулла Авлоний. Т., «Ўқитувчи», 1979.
- Хасанов Х. Маҳмуд Кошғарий. Т., «Фан», 1963

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз боши	3
Халифалик даврида тилшунослик	6
Абу Наср Форобийнинг лингвистик қарашлари	7
Абу Райхон Беруний лингвистик қарашлари	13
Ибн Синонинг лингвистик қарашлари	20
Қорахонийлар даврида тилшунослик	26
Маҳмуд Кошғарийнинг лингвистик қарашлари	26
Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти	28
Маҳмуд Кошғарий лингвистик қарашларининг асослари ҳақида	29
Маҳмуд Кошғарий қиёсий-тарихий тилшуносликнинг асосчиси	34
Лингвогеографик қарашлари	37
Фонетик қарашлари	38
Лексика ва лексикография соҳасидаги қарашлари	42
Сўз ясалиши юзасидан қарашлари	46
Морфологик қарашлари	47
Маҳмуд Замаҳшарийнинг лингвистик қарашлари	51
Ҳаёти ва ижоди	51
Лингвистик фаолияти	52
Мўғуллар даврида ўзбек тили ва тилшунослиги	55
«Ат-туҳфатул закияту филлуғатит туркия»да тилшунослик масалалари	56
Феъл ва унинг грамматик хусусиятлари	64
Ёрдамчи сўзлар	68
Ундовлар	69
Сўз ясалиши	69
Синтактик материаллар	69
Темурийлар даврида ўзбек тилшунослиги	72
Алишер Навоийнинг лингвистик қарашлари	73

Навий фалсафасида умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса рутбалари	76
Тил ва нутқ	79
Тил ва тилларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги қарашлари	81
Алишер Навоий — чоғиштира (контрастив) лингвистиканинг отаси	85
Фонетик қарашлари	86
Лексик қарашлари	87
Сўз ясалиши бўйича қарашлари	91
Морфологик қарашлари	92
Синтактик қарашлари	93
Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг лингвистик қарашлари	94
Ўрта аср ўзбек лексикографияси	99
Луғат мақолаларини жойлаштириш тамойиллари	101
Мавзуй луғатларнинг яратилиши	104
Луғатларда грамматика масалалари	106
Хонликлар даври ўзбек тилшунослиги	108
Абулғозий Баҳодирхоннинг лингвистик қарашлари	109
Чоризм ва шўролар даврида ўзбек тилшунослиги	114
Ўзбек маърифатпарварларининг лингвистик фаолиятлари	117
Илк ўзбек алифболарининг вужудга келиши	122
Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг тилшуносликка қўшган ҳиссаси	125
Абудулла Авлонийнинг лингвистик мероси	129
Ашурали Зоҳирийнинг лингвистик мероси	132
Абдурауф Фитратнинг лингвистик фаолияти	138
Фонетик қарашлари	141
Морфологик қарашлари	145
От	146
✓ Сифат	147
Сон	148
Феъл	150
Синтактик қарашлари	155
Ўзбек илмий тилшунослигининг шаклланиш ва ривожланиш даври ..	165
Шўролар даврининг 20—40-йилларида тил фалсафаси	165
Графика ва имло масалалари	170
Фонетика ва фонология	174
Ўзбек тили морфемикасининг шаклланиши ва ривожланиши	178
Ўзбек тили лексикологиясининг шаклланиши ва такомиллашуви ..	183
Ўзбек фразеологиясининг шаклланиши ва ривожланиши	190
Лексикография	192
Сўз ясалиши бўлимининг шаклланиши ва тараққиёти	194
Ўзбек илмий морфологиясининг шаклланиши ва тараққиёти	199
Ўзбек тили илмий синтаксисининг шаклланиши ва тараққиёти	203
Ўзбек диалектологиясининг шаклланиши ва ривожланиши	210
Диахрон тилшунослик. Тил тарихи ва грамматика	212
Услубшунослик ва нутқ маданияти	214

Мустақиллик даври ўзбек тилшунослиги	216
Давлат тили ҳақидаги Қонун ва унинг тарихий аҳамияти	216
Мустақиллик даврида ўзбек тилшунослиги эришган ютуқлар	219
Сўнги сўз ўрнида	223
Адабиётлар	224

Абдуҳамид Нурмонов

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ ТАРИХИ

Муҳаррир Г. Каримова
Бадий муҳаррир Т. Қаноатов
Техник муҳаррир У. Ким
Мусахҳиҳ Ш. Орипова

Босишга рухсат этилди 19.06.2002. Қоғоз формати 84x108^{1/32}. «Таймс»
гарнитурда офсет босма усулида босилди. Шартли босма т. 12,18. Нашр
т. 12,25. Тиражи 2000. Буюртма № 50.

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Нашр № 45—2002.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент
китоб-журнал фабрикасида босилди. 700194. Юнусобод даҳаси, Мурод
дов кўчаси, 1.

81.2Уз
Н 87

Нурмонов, Абдуҳамид.
Ўзбек тилшунослиги тарихи: Олий ўқув юртлари ўзбек
филологияси факультетларининг талабалари учун
ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир: А. Рустамов. — Т.:
«Ўзбекистон», 2002. 232 б.

ББК 82.2Уз — 03я73.

